Олена
Міщенко

Українська література

9

ББК 83.34УКР.я721
М71

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 02.02.2009 р.)

Незалежні експерти:

Шевченко З.О., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії літературної освіти Інституту педагогіки АПН України;
Мовчан Р.В., кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України;
Стефак О.П., учитель-методист СЗШ № 18 м. Львова;
Линь О.С., учитель Рівненського міського економіко-правового ліцею;
Ключник Г.М., методист відділу освіти Рівненської районної державної адміністрації;
Римар Л.Я., методист відділу освіти Кам'янської районної державної адміністрації Рівненської області;
Мелешко В.А., кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Таранік-Ткачук К.В., головний спеціаліст МОН України;
Шинкарук Н.І., завідувач сектору Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

Міщенко, О.І.
М71 Українська література: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Олена Міщенко. – К. : Генеза, 2009. – 304 с. : іл.
ISBN 978-966-504-904-3.

Підручник створено згідно з чинною програмою з української літератури для 12-річної школи. Його укладено з урахуванням історико-хронологічного підходу, відповідно художні твори в ньому проаналізовано в контексті історико-літературного процесу. Підручник має чотири розділи: «Усна народна творчість», «Давня українська література», «Нова українська література» і «З літератури XX століття». Підрозділи містять біографічну довідку про письменників, аналіз творів, передбачених програмою, що здійснений відповідно до новітніх досягнень літературознавства.

Підручник враховує вікові та психологічні особливості учнів 9-го класу, спонукає до творчості, посилює зацікавленість національною літературою.

ББК 83.34УКР.я721

© Міщенко О.І., 2008
© Видавництво «Генеза», оригінал-макет, 2009

ISBN 978-966-504-904-3

Від автора

Моєму батькові присвячую...

Шановні дев'ятикласники! Ви знову розгорнули підручник, який поведе вас шляхами українського Слова, допоможе віднайти скарби, заховані талановитими предками в рядках художніх творів.

Нині ви робите надзвичайно відповідальний крок – переходите з дитинства в юність. Ви наближаєтеся до дорослого життя, дорослих проблем – і вже з теплою поблажливістю дивитиметеся на молодших за себе. Тож і підручник у вас тепер «дорослий», у якому вже не буде художніх текстів, а лише коментарі до них. Вам доведеться відповідати на непрості запитання, які поставлять вам її величність Література і саме життя.

Підручник має чотири розділи: «Усна народна творчість», «Давня українська література», «Нова українська література» і «З літератури XX століття». Та перед тим, як розпочати роботу, уважно опрацюйте вступ. Адже в ньому розглянуто основні поняття, якими ви будете послуговуватися під час аналізу літературних епох, напрямів і творів.

Ви працюватимете з надзвичайно цікавими рубриками: «Запитання і завдання», «Ваш літературознавчий словник», «Робота в групах», «Дізнайтеся більше», «Подорож літературами світу», «Ваше портфоліо» (що об'єднує рубрики «Творчі завдання» та «Працюємо з проектом»), «Відпочиваючи, вчимося», «Дискутуємо», «Поглиблюємо знання, розширюємо світогляд» і «Літературно-мистецька вітальня». Дві перші рубрики – обов'язкові, решта – додаткові, проте, опрацювавши їх, ви отримаєте корисну інформацію, що неодмінно стане вам у пригоді, збагатите свій життєвий досвід, урізноманітните захопливими пошуками й пригодами непростий шлях пізнання. Усі виконані завдання та проекти долучайте до «Вашого портфоліо», так ви зберете ваші творчі роботи і зможете скористатися ними за потреби в будь-який час.

Напевно, ви звернете увагу на те, що авторські статті перериваються запитаннями. Уважно опрацьовуйте їх, адже вони допоможуть вам пригадати вивчене раніше, зосередити увагу на особливо значущій інформації.

Завершальний розділ підсумує ваші знання, здобуті за рік, укаже напрями підготовки до вивчення української літератури в 10-му класі.

Тож до праці, юні дослідники! Успіху вам, творчих звершень і відкриттів!

Олена Міщенко

Благословенна та ясна година,
Коли буквар до рук бере дитина,
Коли читає «Кобзаря» юнак,
Коли Франка «огромнії сонети»
Підносять дух, коли говорять Ґете,
Шекспір, Міцкевич, Лермонтов, Бальзак.

Дмитро Павличко

ВСТУП

«НЕ ГІДНИЙ ПИСАТИ НІХТО, В КОГО НЕЧИСТІ ВНУТРІШНІ ПОМИСЛИ...»

Нашу розмову, певно, варто розпочати зі слів відомого письменника й літературознавця *Юрія Коваліва*: «У нашій історії – одній з нещасних, безглуздих, безпорадних, яку, за точним спостереженням Володимира Винниченка, треба читати "з бромом", майже не знаходилося століттями іншої національно свідомої сили, крім письменників, які зважилися на свій страх і ризик заповнювати випорожнені ніші національної культури за рахунок свого таланту, що підлягав офірі[1] заради великої мети – порятунку рідного краю... Адже завдяки літературі та позалітературній діяльності наших письменників Україна не зникла безвісти».

Федір Коновалюк. Обкладинка до першого українського букваря. 1925 рік

Прокоментуйте думки науковця. Чи справді література могла протягом віків зберегти, вирятувати і врешті відбудувати нашу державу? Як можна трактувати слова Володимира Винниченка?

То в чому ж таємниця могутності Літератури, що здатна вершити долю держав? Довідаймося, як народжувалася вона, як поставала з наскельних малюнків і перших нехитрих поезій, як мужніла і вдосконалювалася, заволодівала душами й серцями мільйонів читачів, цілим світом!

ПАМ'ЯТАЙМО! Терміном **«література»** (мистецтво слова) визначають сукупність рукописних і друкованих творів певного народу, періоду чи доби. Його почали використовувати лише у XVIII столітті замість термінів «поезія», «поетичне мистецтво».

[1] Офі́ра – жертва.

Література постала з усної народної творчості в глибоку давнину, в період становлення державності й розвитку писемності. У найдавніших пам'ятках культури словесне мистецтво нерозривно пов'язане з міфологією, релігією, першопочатками природничих та історичних наук, етичними законами й практичним досвідом народу.

ПАМ'ЯТАЙМО! Літературна спадщина найдавніших цивілізацій – Єгипту, Китаю, Іудеї, Індії, Греції, Риму – є свого роду фундаментом світової літератури. Термін «література» запровадив в античній філології *Цицерон*.

Які літературні пам'ятки найдавніших цивілізацій ви знаєте? Навіщо, на вашу думку, сучасне суспільство звертається до них? Яка інформація в цих творах є для нас найважливішою?

Література як письмова форма побутування мистецтва слова формується зі становленням суспільства. Перетворюючись уже не в усному, а в читацькому сприйнятті, твори переходили в нове, літературне буття. Водночас література об'єднує всі елементи народного мовлення, її словесний матеріал стає універсальним.

Поступово словесність завойовує своє право на духовну своєрідність, утверджується як нова форма художнього пізнання світу, творчої діяльності, стає такою формою художньої творчості, яка займає в системі мистецтв особливе місце.

Письменники долучаються до літературного процесу художніми відкриттями, змінюючи принципи пізнання людини і світу.

Крізь століття література йшла тернистим шляхом, означеним зміною художніх епох, кожна з яких знаменувала новий щабель розвитку унікального мистецтва – живописання словом. Однією з найуніверсальніших є ***естетико-стильова періодизація літератури***, основоположник

якої – видатний український учений-філолог *Дмитро Чижевський*. В її основі лежить принцип зміни стилю епох (адже поняття стилю доволі універсальне, і ми ще матимемо змогу в цьому переконатися). Стиль певної епохи акумулює як ідеологічні, так і естетичні засади мистецького життя.

ПАМ'ЯТАЙМО! У європейській культурі виділяють такі мистецькі епохи: ***античність***, ***Середньовіччя*** (раннє й пізнє), ***Ренесанс***, ***бароко***, ***класицизм***, ***романтизм***, ***реалізм***, ***модернізм***, ***постмодернізм***.

Українська література переживала всі ці епохи по-своєму, і кожна з них має потужний національний контекст.

ПАМ'ЯТАЙМО! **Національне** в літературі – органічна якість письменства, зумовлена генетичною пам'яттю, звичаями, традиціями, мовою, типом світосприйняття народу.

Зверніть увагу, саме через проникнення в глибини душі свого народу піднявся до висот світової класики Тарас Шевченко. Ви запитаєте: як таке можливо? Адже кожен народ має свою історію, і навряд чи іноземець відчує глибину страждань поневоленого українського люду!

Тож поміркуймо, як художній твір стає надбанням світової класики.

У всі часи, відколи існує цивілізація, людину цікавили вічні цінності: сенс життя, добро і всепрощення, любов і честь, відданість і правда... Саме на цих гуманістичних ідеалах постала творчість Великого Кобзаря, завдяки чому українська література отримала класика світового рівня. Водночас важко назвати іншого митця, який би так глибоко й усебічно, потужно й масштабно наповнив скарбницю літератури національної, адже саме нація, ми, українці, визнали його лідером, пророком, месією...

Ось як сказав про це видатний український письменник, культурний і громадський діяч *Михайло Старицький*:

І заповіт братерства та любові,
Що він нам дав, як стяг, на боротьбу,
Перелетить луною в інші мови
І правдою подужає злобу.

А *Іван Франко* продовжив роздуми: «Кожен чільний сучасний писатель – чи він слов'янин, чи француз, чи скандинавець... – може мати якесь значення, хто має і вміє цілій освіченій людськості сказати якесь своє слово в тих великих питаннях, що ворушать її душею, та заразом сказати те слово в такій формі, яка б найбільше відповідала його національній вдачі».

Пригадайте вивчені твори Тараса Шевченка і на конкретних прикладах проаналізуйте, що в цих творах свідчить про їхню національну закоріненість, а що – про приналежність до світової класики.

ПАМ'ЯТАЙМО! Предметом дослідження і зображення в мистецтві є навколишній світ у сприйнятті людини, різні прояви її ставлення до реальності. Однак саме в мистецтві слова (а також в театрі й кіно, що виникли на його основі) людина як носій духовності стає прямим об'єктом пізнання і відтворення.

Як же твориться той унікальний світ, який так захоплює читача? У чому таємниця безсмертя одних творів і одноденної слави інших? Чому літературний твір, розкладений на окремі слова і фрази, втрачає свою неповторність, магію, владу над нашими серцями? На ці запитання людство намагається знайти відповіді тисячоліттями. У кожного покоління, як і в кожної людини, відповідь своя. І ми спробуємо поміркувати над цим і збагнути, навіщо беремо до рук книжку, чому навіть у добу новітніх технологій ніщо не може замінити живого слова, наповнити душу світлом і добром так, як це робить Література.

Олекса Новаківський. Панно-алегорія

Спершу з'ясуймо, чи потрібні для аналізу твору спеціальні знання. Чому, прочитавши твір, вивчивши біографію митця, ви часто байдуже перегортаєте останню сторінку книжки – і нічого не лишається ні в душі, ні в пам'яті? Чому вистраждані, іноді кров'ю серця написані рядки не тривожать душевних струн?

Варто знати головне: той, хто хоче зрозуміти літературний твір, глибинний задум автора, повинен пізнати таємниці його творчої лабораторії, увійти в унікальний, іноді химерний світ письменника, стати співавтором.

Як ви розумієте поняття «співавторство»? Чи кожна людина здатна стати співавтором? Пригадайте, як змінювалося з віком ваше сприйняття книжки.

Співпраця з автором вимагає глибокого і вдумливого аналізу твору в двох контекстах – **історичному й естетичному.** Так, історичний контекст передбачає визначення місця і ролі твору в історико-культурному, літературному процесах доби, його актуальність, злободенність у певному історичному часі, органічність сюжету для історичної епохи (історизм сюжету). Значущим є й естетичний контекст аналізу, під час якого необхідно розкрити естетичні ідеали автора, визначити художню вартість літературного твору, його художньо-емоційну природу, особливості поетики.

ПАМ'ЯТАЙМО! Під час аналізу твору слід схарактеризувати: жанр твору, його ідейно-тематичний зміст, композицію, систему образів, особливості мови, актуальність, виховне й естетичне значення, художню майстерність автора.

Пригадайте, які елементи аналізу ви вже застосовували під час вивчення літературних творів.

Література – найуніверсальніший вид мистецтва. Їй під силу підкорити час: розгорнувши книжку, ми вмить опиняємося на мармурових плитах давньоримських палаців, якими проходили ще Сократ і Юлій Цезар... Літературі підвладний і простір, адже сторінки одного твору можуть переносити нас із мальовничих Карпат на береги Чорного моря, у далеку Лапландію чи загадкову Африку. Література може змалювати будь-кого

і будь-що – від вродливої Афродіти до потворного фантастичного чудовиська. Література здатна проникнути в найпотаємніші куточки людської душі, спостерегти наївне поривання і велич страждання...

Які функції, на вашу думку, виконують інші види мистецтва?

Тож ми переконалися: кожен твір – неповторне мистецьке явище, унікальне за своєю суттю. Що ж є основою цієї унікальності? Насамперед творча індивідуальність митця. Адже самобутність художніх творів породжена самобутністю особистості, що їх створює. Ось як повчав своїх студентів *Олександр Довженко*: «Треба високо мислити, не боячись своє художницьке знамено нести якомога вище».

Варто згадати і про психологію творчості, яка відкриває творчу індивідуальність письменника. Це поняття є надзвичайно цікавим, багатогранним і складним. Творча особистість, поза сумнівом, є унікальною. І осердя цієї унікальності – індивідуальний стиль письменника.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Творча індивідуальність – неповторна своєрідність творчої діяльності митця, зумовлена його талантом, світоглядом, характером, життєвим досвідом, художнім смаком.

Індивідуальний стиль – специфіка письма автора, його характерні мовні особливості, неповторне емоційно-експресивне забарвлення.

Вас уже можна вважати досвідченими читачами: адже ви не сплутаєте поезію Лесі Українки з рядками Ліни Костенко, а вірш Івана Франка – зі строфами Леоніда Кисельова. Безперечно, стиль будь-якого письменника –

Віктор Зарецький. Дерево. Витоки мистецтва

це складна система, що ґрунтується на певному визначальному принципі. І якщо з'ясуємо цей принцип, то знайдемо той основний стрижень творчості письменника, який і вирізняє його з-поміж інших.

Порівняйте два твори одного жанру різних авторів і визначте, чим вони різняться між собою. Зробіть висновок, чи справді кожен митець – неповторна творча особистість.

Так само і кожен твір – яскраве самобутнє явище, нова реальність, створена уявою митця. Це окремий світ, що стає документом свого часу. Ви запитаєте: як може бути світ, створений уявою митця, документом? Усе просто: автор належить своєму поколінню, він живе в певну епоху, яка визначає проблеми, сюжети, особливості стилю і мови. Кожен твір народжується у визначеному історико-культурному просторі і є його відображенням, тим самим документом доби.

Скажімо, ви вивчали твори Олекси Стороженка і Всеволода Нестайка. Погодьтеся, з огляду на тему, проблематику, провідну ідею, сюжет і мову кожного з них можна безпомильно визначити: «Скарб» є одним з кращих творів свого жанру в національній літературі XIX століття, а «Тореадори з Васюківки» – взірцем пригодницької повісті для юних читачів XX століття.

Пригадайте, які ознаки певної історичної та літературної епохи є в згаданих творах.

Життя, що нуртує всередині твору, як маленький всесвіт, відображає Всесвіт справжній, повноту і цілісність людського життя. А зустріч автора й читача в художньому світі літературного твору є способом долучення до цього величного світу, засобом виховання істинної людяності, формування всебічно розвиненої особистості.

Наша розмова була б незавершеною, якби ми не згадали, що талановиті письменники – це ще й неабиякі жартівники! Ось який цікавий «рецепт» написання художнього твору вигадав французький поет *Кено*:

Беріте слово за основу
І на вогонь поставте слово.
Дещицю мудрості візьміть,
Наївності шматок вломіть,
Ще трохи зір, ще трохи перцю,
Шматок тремтячого ще серця.
І на майстерності плиті
Все те не раз прокип'ятіть,
Отак і раз, і два, і втретє.
Тепер пишіть! І все ж, і все ж –
Слід народитися поетом!

Спробуйте скористатися цим рецептом – а раптом ви народилися поетом!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Пригадайте, як виник термін «література» і хто його запровадив.
2. Назвіть мистецькі епохи, які знайшли своє відображення в національній літературі.
3. Перелічіть обов'язкові елементи аналізу художнього твору.
4. Що передбачає аналіз твору в історичному й естетичному контекстах?

II рівень – *середній*

1. Поясніть, як у художньому творі поєднуються національне й загальнолюдське. Творчість яких митців є цьому взірцем у вітчизняному та світовому письменстві?

2. Як ви розумієте поняття «література» і «мистецтво»?
3. Доповніть прикладами твердження про надзвичайну універсальність літератури.
4. Доведіть, що завдяки особливостям індивідуального стилю можна впізнати твори певного письменника.

III рівень – *достатній*

1. Виберіть із запропонованих правильне твердження і прокоментуйте відповідь.
   А. Книжна література постала з усної народної творчості наприкінці XVIII століття.
   Б. Індивідуальний стиль письменника не піддається аналізу.
   В. Періодизація літератури Дмитра Чижевського базується на хронологічному принципі.
   Г. Потужна національна література здатна виконувати функцію консолідації народу.
2. Зверніться до творчості будь-кого з вивчених письменників і спробуйте визначити риси творчої індивідуальності митця.
3. Проаналізуйте слова Олександра Довженка, уміщені на стор. 8, і визначте, на чому саме він прагнув наголосити.
4. Віднайдіть спільні ознаки та функції для літератури і таких видів мистецтва, як кіно, театр, живопис, скульптура, музика.

IV рівень – *високий*

1. Проаналізуйте один з вивчених минулого року творів в історичному й естетичному контекстах.
2. Доведіть, що сучасна людина не може прожити без літератури.
3. Порівняйте такі поняття, як роль особистості в історії і роль літератури в житті нації. Що, на вашу думку, відіграє важливішу роль: непересічна особистість письменника, який є активним громадським і культурним діячем, чи його твори, визнані народом? Аргументуйте прикладами з життя і творчості відомих вам митців.
4. Чим є література особисто для вас? Чи маєте ви домашню бібліотеку? Яким книжкам ви віддаєте перевагу? Як ставитеся до нині популярних аудіокниг?

РОБОТА В ГРУПАХ

Об'єднайтеся в кілька груп, оберіть якийсь класичний твір вітчизняної чи зарубіжної літератури з вивчених раніше і, проаналізувавши, визначте його національні риси й загальнолюдські цінності, що забезпечили йому всесвітню славу та визнання. Зверніться до творів різних жанрів (скажімо, драми Вільяма Шекспіра, поеми Тараса Шевченка, детективного оповідання Артура Конан Дойля, поезії Лесі Українки, пригодницького роману Роберта Льюїса Стівенсона, казки Ганса Крістіана Андерсена). Після презентації кожного аналізу проведіть колективне обговорення і підбийте підсумки.

ДИСКУТУЄМО

У чому таємниця безсмертя певних літературних творів? Чому деякі твори геніальних письменників живуть у віках і стають надбанням усього людства, а інші цікаві лише для фахівців-філологів?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Укладіть альбом, дібравши максимальну кількість творів, висловів українських письменників про слово, секрети творчої майстерності, літературу, мистецтво. Організуйте презентацію цього альбому, для

якої підготуйте цікаві розповіді про долю письменників, декламацію поезій, записи музичних творів на слова авторів, згаданих в альбомі. З такою літературно-музичною композицією ви можете виступити перед молодшими школярами, які тільки-но починають свою мандрівку неповторною країною Літератури. Скористайтеся інформацією з бібліотеки, Інтернету, порадами вчителя музики.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Проведіть конкурс на найцікавіше запитання до письменника, яке стосується проблем літератури і творчої майстерності. Зверніться з листом до будь-кого з письменників, які мешкають у вашому місті (районному центрі), думка якого вам цікава. Якщо можна організувати особисту зустріч, проведіть її у формі інтерв'ю і поставте підготовлені запитання.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Ана́ліз худо́жнього тво́ру – розчленування цілісного літературного твору на компоненти, розгляд їх в історичному й естетичному контекстах з метою виявлення специфіки його структури, жанрово-стильових особливостей, висвітлення істотного, естетично вартісного, соціально значущого. Це розкриття ідейного змісту твору, особливостей його художньої форми в їх єдності, осмислення життєвих явищ, змальованих у творі, оцінювання його виховного й естетичного значення[1].

Наскільки важливо, на ваш погляд, провести правильний, неупереджений, об'єктивний аналіз твору?

Конте́кст (лат. *тісний зв'язок, з'єднання*) – текст, логічно завершений уривок усної чи писемної творчості, в межах якого зрозуміле значення окремого слова чи вислову, що входить до цього уривка. Літературознавці розглядають контекст як відносно завершену частину тексту: формулювання, розділ, строфа, цикл тощо. Виокремлюють вузький і широкий контексти. *Вузький* – це фраза, епізод, ситуація, *широкий* – біографія, світогляд, доля письменника, творча лабораторія, літературна школа, культурна епоха тощо.

Виберіть будь-який твір Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки і спробуйте проаналізувати його у вузькому та широкому, історичному й естетичному контекстах.

Есте́тика (грец. *чуттєвий*) – наука про загальні закони художнього освоєння дійсності, сутність і розвиток мистецтва і творчості, про особливості категорії прекрасного, потворного, трагічного, комічного тощо.

Як пов'язані, на вашу думку, функції естетики й завдання аналізу літературного твору в естетичному контексті?

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Послухаймо цікаві бувальщини з життя видатних письменників, піднявши завісу над таємничим світом їхньої творчої майстерності.

---

[1] Рубрику «Ваш літературознавчий словник» укладено на основі «Літературознавчої енциклопедії» Ю.І. Коваліва.

❖ Гомера вважають чи не найвидатнішим письменником світової літератури, хоча він не написав жодного рядка! Усі свої твори митець тримав у пам'яті, оскільки не вмів ні читати, ні писати.

❖ Працюючи редактором газети, Марк Твен одержав поштою примітивну збірку поезій під назвою «Чому я живий?». Повертаючи рукопис, Марк Твен відповів авторові: «Тому, що ви послали поштою вірші, а не прийшли до редакції самі».

❖ Дуже показовою є історія з Володимиром Самійленком. У його присутності розпочалася суперечка про талант і про те, як його впізнати. «А ви, Володимире Івановичу, коли вперше усвідомили, що у вас поетичний талант?» – запитали його. – «Коли надрукували те, що я написав». – «А чи не виникали у вас сумніви щодо вашого таланту?» – «Виникали: тоді, коли друкували ВСЕ, що я писав».

Що нового ви довідалися про талант і процес творчості письменників із цих жартівливих оповідей? Якими таємницями «поділилися» з вами талановиті автори?

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Ковалів Ю.І. Літературознавча енциклопедія. – К., 2007.
2. Фролова К.П. Цікаве літературознавство. – К., 1991.
3. Пахаренко В. Основи теорії літератури. – К., 2007.
4. Волощук Є. Аналіз літературного твору в школі // Зарубіжна література. – 2001. – № 25–28.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

У мене вмить заб'ється в грудях серце,
Коли до болю рідна й чарівна
Десь українська пісня розіллється
І жайвором над нами залуна.

Ігор Муратов

Поезія народних пісень... дотепність повір'їв, забобонів – все це становить багатий скарб для балад, легенд, дум: це джерело незаймане.

Іван Франко

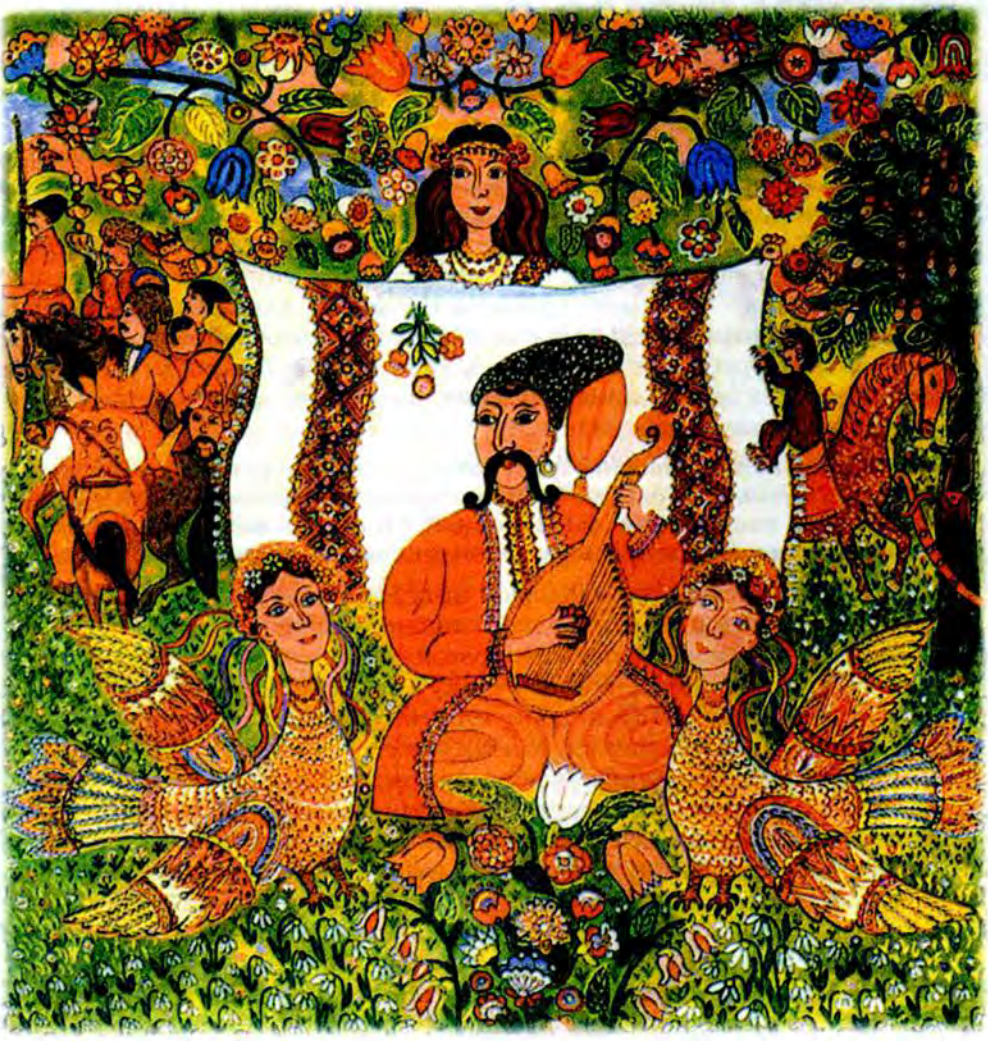

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

...Українське слово.
Ти частка тих, що вже давно померли,
їх кров живуща, їх жага нетлінна,
безсмертне і величне, як Говерла,
багате і дзвінке, як Україна.

Закоханим – ти лагідне, як мати,
а недругам – як постріл із гармати.
Беру тебе, як скарб, в пісенній вроді
з джерел, що не міліють у народі.

Дмитро Луценко

«...ГОЛОСНА ТА ПРАВДИВА, ЯК ГОСПОДА СЛОВО»

Яскравими барвами виграє веселка українського фольклору, витворена народним генієм. Як і колись, мандрують світом кобзарі, несучи до найвіддаленіших куточків планети красу й неповторність наших дум, пісень, балад. Збирають аншлаги в кращих світових концертних залах унікальні національні творчі колективи – хор імені Григорія Верьовки, ансамбль імені Павла Вірського... І вкотре ми припадаємо до цього вічного джерела краси, яке живить літературу, живопис, музику, наші душі. І доки та жива вода вливатиметься в серце кожної людини, доти вивищуватимуться наша духовність, національна гордість.

Які сучасні народнопісенні фестивалі, вокальні гурти, що виконують фольклорну музику, ви знаєте? Чи популярний нині цей музичний напрям? Чи сприяв, на вашу думку, фольклорний стиль, до якого вдалася наша співачка Руслана, її перемозі в музичному конкурсі «Євробачення»?

Народна творчість – це закодовані потужні культурні пласти, це епохи сконденсованого в слові народного таланту, що дав світові неперевершені перлини народної духовності: краплі дівочих сліз, що закам'яніли в діамантах пісень, вибухи щирого сміху, що розсипалися самоцвітами приказок, прислів'їв, загадок, вічну тугу материнських сердець, застиглу в смарагдових розсипах легенд, балад, дум...

Термін «фольклор», який походить з англійської мови, означає «народна мудрість». Його вперше вжив 1846 року англійський учений *Вільям Томсон*, і нині цей термін є загальноприйнятим у всьому світі. Фольклор акумулює духовні надбання народу, його життєвий досвід, філософію, психологію, мораль, релігійне світобачення, родинні взаємини, історичну пам'ять. «Це одно з найцінніших надбань і один з предметів оправданої нашої гордості», – писав *Іван Франко*.

Витоки фольклору сягають у глибину віків, коли людство ще не знало писемності. Але вже тоді наші предки прагнули розповісти про свої по-

чуття, настрої, переживання, враження. Потужна природна стихія, вічні моральні цінності – добро, зло, мудрість, краса, натхнення – усе віднайшло своє відображення в народній словесності.

ПАМ'ЯТАЙМО! Риси, які відрізняють фольклорний твір від твору власне літературного:

1. ***Усність*** (твори не записували, а переповідали).
2. ***Анонімність*** (імена першотворців, як правило, невідомі).
3. ***Варіантність*** (може побутувати кілька варіантів одного твору, записаного від різних виконавців у різних регіонах).

Ви вже багато знаєте про фольклор. І перш ніж ми перейдемо до нових відкриттів у цій безмежній і прекрасній царині людської духовності, пригадаймо:

- **Які фольклорні жанри ви знаєте? Які твори прочитали, запам'ятали?**
- **Які твори українського фольклору вважають найдавнішими? Поясніть чому.**
- **Визначте, у чому специфіка виконання кожного з вивчених вами фольклорних жанрів.**
- **Чи створюються фольклорні твори в наш час? Якщо так, то які саме і як цей процес відбувається?**

Невичерпне багатство народної творчості споконвіку було щедрим джерелом натхнення для українських письменників. Саме українські пісні, думи й балади живили Шевченків геній, завдяки чому його поезії нині стали народними піснями й напоюють душі українців життєдайною наснагою.

Які з них співають у вашій родині? Які можете виконати ви?

І якщо ми маємо честь пишатися художньою спадщиною Івана Франка й Лесі Українки, Павла Тичини й Ліни Костенко та багатьох-багатьох інших митців слова, то повинні пам'ятати: виплекані ці таланти народною творчістю! Недарма один з найвидатніших українських поетів XX століття *Максим Рильський* стверджував: «Народна творчість – це той ґрунт, на якому виростають і література, і театр, і музика, і образотворче мистецтво – і без якого вони б засохли».

Зв'язок фольклору й літератури можна простежити на найглибшому, родовому рівні, адже у фольклорі, як і в писемній творчості, є жанри епічні, ліричні й драматичні.

ПАМ'ЯТАЙМО! До епічних фольклорних жанрів належать думи, легенди, казки, історичні пісні, до ліричних – ліричні пісні, до драматичних – обряди, обрядові ігри.

Зобразіть графічно «дерево фольклору», присвятивши кожному жанрові свою гілку. Окрім того, доберіть приклади творів до кожної гілки, адже ви знаєте їх уже достатньо. Можете скористатися знаннями із зарубіжної літератури, запропонувавши приклади з народної творчості інших народів.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Втіхо моя, пісне українська!..
Велика, незрівнянна, певно,
твоя сила, коли ти зачудувала
Європу, перейшла нетрі Азії,
прийнялася в Америці...
І лунаєш ти на славу рідної країни
і того люду великострадного,
в серці котрого зародилася,
серед мук та лихоліття
котрого побачила світ.
О, твої чудові, тиховійні звуки!

Павло Грабовський

РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

Не викликає сумніву твердження, що світ не може існувати без пісні. Геніальний німецький письменник *Фрідріх Шиллер* радив: «Де співають, там охоче лишайся жити, лихі люди не мають пісень». А в Україні співали завжди. Співала мати, схиляючись над колискою новонародженої дитини, співала наречена, йдучи під вінець, співали-тужили мати й батько, прощаючись із сином-рекрутом, співали закохані, милуючись красою тихої української ночі, співало славне наше козацтво, ідучи в бій...

Ліричні пісні виникли, вочевидь, тоді, коли людина відчула потребу висловити свої почуття, поділитися зі світом своїм щастям чи горем. Ліричні пісні – найпотужніший і надзвичайно великий за обсягом масив народної творчості, напрочуд багатий на жанрові різновиди.

ПАМ'ЯТАЙМО! До ліричних належать календарно-обрядові, родинно-обрядові, родинно-побутові та соціально-побутові пісні.

Пригадайте, які календарно-обрядові та соціально-побутові пісні вам уже відомі.

Родинно-побутові пісні – один з найцікавіших і найбагатших набутків нашого фольклору. Це твори, що дотепер активно трансформуються завдяки неабиякій популярності: часто талановиті виконавці додають власні куплети, змінюють акценти, музичний супровід.

ПАМ'ЯТАЙМО! Родинно-побутові пісні поділяють на дві тематичні групи: **пісні про кохання** та **пісні про родинне життя**. У свою чергу до пісень про родинне життя належать колискові, дитячі, жартівливі, сирітські, вдовині.

Один з найталановитіших польських поетів-романтиків *Адам Міцкевич* писав: «Українські простори є столицею ліричної поезії. Звідси пісні невідомих поетів поширювалися часто по всій Слов'янщині».

Які родинно-побутові пісні ви вже вивчали? Які з них запам'яталися вам найбільше і чому?

Звернімося до пісень, які, поза сумнівом, сповнюють серце кожної людини, коли вона кохає, коли пісня приходить сама – за тими загадковими законами генетичної пам'яті, за якими людина пам'ятає історію свого народу, материну колискову, запах теплого житнього хліба... Так, це **пісні про кохання**.

Закохані завжди знаходять найніжніші слова, щоб висловити свої емоції, наповнюють освідчення незвичайними образами-символами. Адже кожен своє кохання вважає неповторним, гідним пензля художника й пера поета.

ПАМ'ЯТАЙМО! Мотиви пісень про кохання надзвичайно розмаїті: вірність і пристрасть, зрада і ревнощі, кохання нерозділене і зневажене, розлука, ніжність, приворот тощо.

Микола Пимоненко. Святочне ворожіння

Одна з найвідоміших в Україні пісень – **«Місяць на небі, зіроньки сяють»**. Кілька куплетів умістили в собі історію життя двох закоханих (пісню можна виконувати дуетом). Зверніть увагу: «козак чує» – отже, пісня створена, очевидно, в часи козаччини, коли січовий нетяга тільки й сподівався після кривавого бойовища зустріти ту єдину, з якою відпочине серцем, відігріється душею. «Як ми любились та й розійшлися» – у цьому рядку немає тропів, а проте в ньому є щось приховано драматичне, що завдає болю, якісь гіркі спогади чи про образу, чи про зраду, чи про гірку примху долі. «Ви ж мені, очі, вік вкоротили» – приворожила дівчина коханого навік. До речі, цей рядок є типовим свідченням варіантності фольклорних творів: інший його варіант – «Ви ж мене, очі, плакать навчили».

Центральний образ твору – «очі дівочі». Невідомий автор скористався традиційним порівнянням – «темні, як нічка, ясні, як день». Саме очі дівчини навіки полонили серце козака, а без них життя немає: «Де ж ви навчились зводить людей?».

Мотив розлуки, зневаженого кохання пронизує пісню **«Цвіте терен, цвіте терен»**. Це монолог дівчини, що нарікає на зрадливого коханого: «Десь поїхав мій миленький іншої шукати». Пісня тужлива, що символічно увиразнено образом терну. Ця рослина дуже гарно цвіте, а проте торкнутися свого квіту не дозволить: надто гострі має шпичаки. Так і нерозділене кохання: квітне буйно, але колючками болю безжально ранить серце. І в цій пісні дівчина звинувачує очі, адже саме вони обрали того негідного парубка, якого «люди обминали». ***Образ очей*** у народних піснях про кохання надзвичайно глибокий: недаремно кажуть, що слова не потрібні, коли говорять очі закоханих.

Які ще образи є важливими в поезіях, піснях про кохання? Які образи використовують у сучасних піснях?

А от у пісні-діалозі **«Сонце низенько, вечір близенько»** – історія зустрічі двох закоханих: лунають лагідні звертання парубка до дівчини й навзаєм: «рибонько», «дорогий кришталю», «серденько». Ніжні почуття закоханих підсилені пестливими суфіксами, рефренами, що виділяють ключові слова пісні. Тут варто звернути увагу на ще одну суттєву особливість пісень про кохання: ліричними героями в них завжди є або двоє закоханих, або один з них. Проте часто згадують і про інших людей, переважно про ***матерів***, які так чи інакше визначають долю дітей.

Про матір згадано й у пісні **«За городом качки пливуть»**:

Ой не хоче твоя мати
Мене, бідну, знати,
Хоче собі багатую
Невістку шукати!

А ось один з варіантів пісні **«В кінці греблі шумлять верби»**:

Не я його полюбила –
Полюбила мати.
Заставила мене мати
Рушнички в'язати.

Ці пісні вирізняються також тим, що це не просто монологічне («В кінці греблі шумлять верби») чи діалогічне («За городом качки пливуть») мовлення. Частина пісні виконується ніби від третьої особи, яка і визначає

Сергій Васильківський. «А що мати скажуть?»

основний конфлікт твору: «Вбогі дівки заміж ідуть, А багаті плачуть» або: «Росла, росла дівчинонька Та й на порі стала; Ждала, ждала козаченька Та й плакати стала».

Провідним мотивом пісні «В кінці греблі шумлять верби», як і пісні «Цвіте терен, цвіте терен», є мотив нерозділеного кохання, розлуки, самотності. В одному з її варіантів драматизм твору посилює згадка про те, що вибір нав'язала дівчині матір. А от у пісні «За городом качки пливуть» звучить мотив соціальної нерівності: матір заможного нареченого не бажає бідної невістки, та парубок хоче побратися лише з коханою дівчиною. Такий мотив був надзвичайно популярним у піснях про кохання та й загалом в українській літературі.

Пригадайте, у яких вивчених вами творах є подібний мотив. Чи актуальний він для сучасної літератури?

Цей мотив надзвичайно оригінально втілився в пісні **«Лугом іду, коня веду»**. Жартівлива пісня має повчальний характер: доля покарала парубка, який бажав одружитися лише із заможною дівчиною: «Ой у млині на камені кукіль не вродився... Старий козак, як собака, й досі не женився!».

Мотив зради звучить у надзвичайно популярній пісні **«Світи, світи, місяченьку»**. Це пісня-звертання дівчини до зрадливого парубка. Від імені хлопця співається лише один куплет у пісні:

Я до тебе більше не прийду,
нехай хтось інший йде,
Єсть у мене друга дівчина,
вона на мене жде.

Дівчина нарікає на людей, які розлучили закоханих, навіть проклинає їх, а вся пісня сповнена тугою й болем від незаслуженої образи. Адже вона кохала щиро, самовіддано, готова була на крилах летіти до свого коханого...

ПАМ'ЯТАЙМО! Основні риси поетики пісень про кохання:
- виразно виявлені романтичні почуття;
- сентиментальний пафос;
- наявність образів-символів, порівнянь, постійних епітетів.

Символіка в піснях про кохання пов'язана переважно з природою, що проектується на стан душі ліричного героя (героїв). Це може бути етюд місячної української ночі або ж згадка про болото з чортами – залежно від характеру пісні. Часто звертаються в піснях до образу ***води***: вона може символізувати чистоту почуттів, плин часу; в одну й ту саму воду двічі вступити не можна; тиха вода шепоче так м'яко і лагідно, як закохана дівчина, а бурхлива – нуртує, як почуття в серцях закоханих. Видатний український громадський і культурний діяч, письменник *Микола Костомаров* писав: «Осмислення народом природи показує разом із релігією, що таке народ... а це веде до розуміння подальших історичних питань – чому народ діяв так, а не інакше».

Відшукайте у вивчених піснях образи-символи, проаналізуйте, які з них сталі, традиційні, а які трапилися вам уперше.

Цікаво, що пісні про кохання часто мають романсовий характер, стають джерелом для прислів'їв, приказок («Хто в любові не знається, той горя не знає»).

На завершення згадаймо слова *Володимира Сосюри*, який підніс на п'єдестал XX століття святе почуття – кохання:

Тільки той щасливий, хто любов'ю сяє,
в світі ж без любові і життя немає.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Пригадайте відомі вам жанри і види народних пісень. До якого жанру належать пісні про кохання?
2. Перелічіть образи, які найчастіше використовують у піснях про кохання.
3. Хто є головним героєм пісень цього виду?

II рівень – *середній*

1. Проілюструйте прикладами роль фольклору в житті народу.
2. Продовжте твердження:
   А. Українські народні пісні про кохання розповідають про...
   Б. Відомі мені пісні про нещасливе кохання – це...
   В. Пісні про кохання можуть бути побудовані у формі...
   Г. Часто в піснях про кохання згадується про...
3. Поясніть, чому провідним образом-символом пісень про кохання є вода.

III рівень – *достатній*

1. Узагальніть здобуті знання про фольклор. Наскільки вагомою є його роль саме в слов'янських літературах? Чим це зумовлено?

2. Класифікуйте вивчені вами пісні відповідно до провідних мотивів, що звучать у них.
3. Порівняйте особливості поетики календарно-обрядових і родинно-побутових пісень, визначте їхні спільні й відмінні риси.

IV рівень – *високий*

1. Проаналізуйте кожну з розглянутих пісень за такими характеристиками: а) провідний мотив; б) особливості поетики, наявність образів-символів; в) центральні образи; г) провідний настрій; ґ) особливості пісенної форми.
2. Доведіть, що пісні про кохання – один з найпоширеніших видів родинно-побутової поезії.
3. Укажіть, який зміст вкладали невідомі автори в певні пісенні образи. Що саме вони прагнули виділити в кожному конкретному випадку?

РОБОТА В ГРУПАХ

Оберіть для дослідження творчість певного поета і підготуйте повідомлення на тему «Роль фольклору у творчості Тараса Шевченка (Івана Франка, Лесі Українки, Василя Симоненка та ін.)». У повідомленні проаналізуйте твори, укажіть жанри, види народної творчості, які вплинули на творчість або на конкретний твір поета. Неодмінно залучіть інформацію про фольклористичну діяльність зазначених письменників, літературно-критичні статті, довідкову літературу, відомості з Інтернету.

Роботу слід оцінювати за такими критеріями:

1) новизна, ексклюзивність інформації;
2) доказовість та оригінальність висновків;
3) широта охопленого матеріалу;
4) уміння працювати колективно.

ДИСКУТУЄМО

Як ви вважаєте, з розвитком суспільства роль фольклору зростає чи зменшується?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Пропонуємо укласти музичний диск з народними піснями для презентації його за кордоном на спеціальному заході, присвяченому українській культурі, історії. Потрібно дібрати десять фольклорних творів, обґрунтувати, що саме вони допоможуть іноземцям якнайкраще пізнати нашу країну, народ, ментальність, мистецтво, традиції. Виконавців ви можете запропонувати самі або скористатися вже відомими фольклорними записами.

Для втілення проекту клас має розділитися на виконавців, експертів і журі, яке й підіб'є підсумки.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Розгляньте репродукції картин Миколи Пимоненка, Сергія Васильківського та прокоментуйте, яку саме пісню можна проілюструвати певною картиною і чому. Самостійно, користуючись мистецькими альбомами, Інтернетом, доберіть ілюстративний матеріал до вивчених пісень. Поясніть, який критерій є визначальним для вас у доборі ілюстрацій: настрій пісні, сюжет, тло, на якому відбуваються описані події, тощо.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Фольклори́зм – зацікавлення письменників усною народною творчістю, застосування її в літературному творі (запозичення, стилізація, наслідування, переспів тощо). Це основне джерело творчості поетів-романтиків. Фольклоризм характерний для творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Бориса Грінченка, Панаса Мирного, Пантелеймона Куліша та багатьох інших письменників.

Фольклори́стика – наука про фольклор. Найвидатніші українські фольклористи: Михайло Максимович, Левко Боровиковський, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Павло Чубинський, Іван Франко, Володимир Гнатюк, Дмитро Яворницький, Михайло Грушевський, Філарет Колесса.

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Наш народ упродовж віків нанизував намисто з коштовних перлин – пісень. І слава про них почала ширитися світом, захоплюючи в полон серця тих, хто бодай раз чув мелодійний їхній легіт. Колись видатний французький письменник *Ромен Роллан* сказав: «Якщо хочете вивчити музикальну індивідуальність якогось народу, зрозуміти, що в ньому ховається потаємне, то найкращий спосіб – це вивчити його народні пісні». І світ, пізнавши велич і красу нашої пісні, осягнув і велич народу, який у борні здобував собі волю.

Найдавніші згадки про українську пісню – у спогадах посла Венеціанської республіки Амброджо Контаріні, який, їдучи 1473 року через Україну до Персії, згадував, яких чудових пісень йому співали в Києві. Народну баладу ***«Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?»*** опублікував *Ян Благослов* у «Граматиці чеській» (близько 1550–1570 років), прокоментувавши: «Є в тій мові пісень і віршів або рим дуже багато». Польський учений Олександр Брікнер зазначав, що українська пісня «користувалася в Польщі найбільшою славою». Він мав на це підстави, бо при дворі короля Яна Собеського (XVII століття) одним з найпочесніших співців був наш кобзар Веселовський.

Згодом українські думи були відомі вже в Англії. У XVIII столітті, завдяки сербським і хорватським студентам, що навчалися в Київській академії, наші пісні помандрували на Балкани: у рукописних пісенниках того часу збереглися такі перлини українського фольклору, як «Ой хто, хто Миколая любить», «Ой погнала дівчина овечок у поле» та ін. А видатний німецький поет того часу *Фрідріх Гагедорн* 1747 року писав: «Козацькі думи, яких співають, приграючи на бандурі... можуть змагатися за першість з найулюбленішими піснями французів та італійців».

Багато українських народних пісень, зокрема літературного походження, були надзвичайно популярними в Болгарії. Там у XIX–XX століттях співали «Хусточку» на слова Григорія Квітки-Основ'яненка, «Повій, вітре, на Вкраїну» Степана Руданського та ін. Шевченкова пісня «Реве та стогне Дніпр широкий...» часто звучить в Америці й Канаді, а Мадрид і Барселона знають «Де ти бродиш, моя доле» – цю пісню привезли з собою українські бійці інтербригад, що допомагали іспанцям боротися з фашизмом напередодні Другої світової війни.

Поміркуйте, як нині мандрують світом наші пісні.

Неабияку роль відіграли українські пісні у світовій музичній класиці: мотиви знаменитого «Козачка» легко впізнати у фіналі «Апасіонати» Людвіга ван Бетховена, а «Віють вітри, віють буйні» та «Ой не ходи, Грицю...» геніально інтерпретовані Ференцем Лістом; чимало українських пісень використав для своїх творів Петро Чайковський.

Якщо хтось із вас цікавиться музикою, знає її історію, розкажіть, хто ще з композиторів-класиків скористався надбаннями нашого фольклору.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Прослухайте музичні записи українських народних пісень у виконанні народних артистів України Ніни Матвієнко, Дмитра Гнатюка, Таїсії Повалій та ін. Організуйте літературно-музичний вечір на тему «Вічні народні пісні про головне», завчасно оголосивши конкурс на кращий сценарій. Для підготовки скористайтеся записами музики Миколи Лисенка, Якова Степового, Віктора Косенка, Анатолія Кос-Анатольського – усі вони писали музику до народних пісень.

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Дей О. Поетика української народної пісні. – К., 1978.
2. Закувала зозуленька. Антологія української народної поетичної творчості. – К., 1998.
3. Мишанич О. Система жанрів в українському фольклорі // Українознавство: Посібник. – К., 1994.
4. Нудьга Г. Слово і пісня. – К., 1994.
5. Погребенник Ф. Наша дума, наша пісня... Нариси-дослідження. – К., 1991.
6. Руснак І. Український фольклор у школі // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 1999. – № 2,3; 2000. – № 3.

Ой піду, мамо,
Ой піду, мамо,
між чужі люди.
Ой там мені добре буде.

Народна пісня

УКРАЇНСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ

«МИ ДІВЧИНУ ТА Й УБЕРЕМО, ДО ШЛЮБУ ПОВЕДЕМО...»

Мабуть, немає в Україні красивішого й урочистішого свята, ніж весілля. Скільки поезій, пісень, мелодій і живописних полотен присвячено цьому дійству! Наші предки до жодного іншого ритуалу не ставилися так відповідально, як до весілля.

На жаль, нині, щоб помилуватися шлюбним обрядом, почути весільних пісень, необхідно їхати в найвіддаленіші куточки України, туди, де ще з діда-прадіда бережуть освячені віками й народжені з любові до краси народні традиції. Бо ж не дивина, що у великих містах весілля перетворилися на індустрію розваг. Ніхто й не зважає на те, що в кожному етапі цих обрядів закодовано мудрі звичаї, прикмети, іноді навіть містичні повір'я, що мали принести щастя парі, яка ставала на вишиваний рушник. Певно, саме тому, що старовинний український шлюб освячувався духом віковічних традицій, був він міцнішим і щасливішим, а люди, обираючи долю, – розважливішими та мудрішими...

Чи бачили ви справжнє українське весілля? Якщо так, поділіться своїми враженнями.

З давніх-давен традиційне українське весілля є одним з найзворушливіших родинних свят. У ньому задіяні родичі, сусіди, друзі. За словами видатного фольклориста *Філарета Колесси*, учасники розігрували драму власного життя, бо для всіх вистачало ролей: тут були свати й старости, куховарки й коровайниці, дружки й бояри, музики, запорожці, цигани...

ПАМ'ЯТАЙМО! Весільний обряд належить до драматичних фольклорних жанрів, а весільні пісні – до родинно-обрядової поезії. Українське весілля поділяється на три цикли: **передвесільний**, **власне весільний** і **післявесільний**. Кожен складається з низки обрядів.

Передвесільні обряди: сватання, оглядини, змовини, запросини, випікання короваю, гільце, дівич-вечір.

Іван Соколов. Весілля

Власне весілля: викуп молодої, посад, вінчання, дарування, частування, розплітання коси, покривання, комора.

Післявесільні обряди: понеділок (циганщина), середа (хлібини).

Ці шлюбні церемонії в різних регіонах України можуть дещо видозмінюватися.

В українців є прикмета: як пройшло весілля, таким буде й родинне життя. Тому справляли весілля якнайпишніше, бо одружувалися раз на все життя і від міцності шлюбу залежала (та й досі залежить!) доля людини.

Споконвіку вечорами після важких хатніх і польових робіт лилися українськими вулицями співи, жарти, музика – молодь сходилася на вечорниці. Там уперше спалахувало дівоче серце від палкого погляду парубка, там навіки полонили хлопців дівочі очі. І тоді...

Сватання. Старости́ (здебільшого це були чоловіки, шановані в громаді) заходили до хати, де жила дівчина. Тут відбувалася ритуальна розмова. У батьків нареченої прямо не питали згоди: говорили про куницю, яку переслідує молодий мисливець, про теличку, яку свати хочуть купити, тощо. Якщо молода давала згоду, старости обмінювалися з батьками хлібом. Ось як писав про це *Тарас Шевченко*: «Коли батько й мати поблагословлять, то дівчина, перев'язавши старостам рушники через плечі, передає зарученому своєму на тарілці або крамну[1], або самодільну хустку». До цього обряду ставилися особливо відповідально, адже дівчина, відмовляючи старостам, вручала їм гарбуза, що вважалося ганьбою і для них, і для парубка. Тому свати іноді навіть кралися городами до хати молодої, щоб ніхто не довідав-

[1] Крамна́ – купована.

ся про їхній візит, ховали під полами одягу ритуальну хлібину, а також ніколи не ходили свататися в середу й п'ятницю.

ПАМ'ЯТАЙМО! Сваталися у вільний від польових робіт час, узимку – на м'ясниці[1], а навесні – від Великодня до Трійці.

Для кожного весільного дійства народ склав пісні, побажання, приповідки. Традиційних українських весільних пісень надзвичайно багато. Ще в XIX столітті Павло Чубинський, невтомний збирач фольклорних скарбів, опублікував їх понад дві тисячі! А найповажніші академічні видання налічують до п'яти тисяч таких пісень.

Про національні шлюбні звичаї писали чи не всі класики української літератури. Зазирнімо на Гончарівку до героїв комедії *Григорія Квітки-Основ'яненка* «Сватання на Гончарівці».

«Скорик. Е, хоч наш князь і дикой, одначе он штукар великой! Как на свет родился, то іщо з сабою не бился; когда ж ляжет спать, так ат нєво і слова не слихать; і таки з худоби кой-што маєт, і кагда абєдаєт, зубов не позичаєт, а собственними своїми кусаєт; ат вади ні разу п'ян не бивал, і нікагда у себя грошей не крал; у кампанії знаєт честь, свічей і сала не єст; ум і разум за ним ведьотця, он на стєну не дерьотца. Тепер ви дєлом розмишляйте, а нам отвєт давайте.

Одарка (*Уляні, що стоїть непорушно*). Колупай швидше піч, колупай!

Прокіп (*подумавши, поважно*). Ось що ми зробимо: хліб святий приньмаємо, доброго слова не цураємось; а щоб ви нас не порочили, буцімто ми передержуємо куниці або красної дівиці, так ми вас пов'яжемо. Чи так, жінко?

Одарка (*весело і лагідно*). Роби як знаєш. Ти батько і нам усім голова; як скажеш, так і буде.

Прокіп. Еге! Дочко, а годі піч колупати, давай чим оцих французів пов'язати...

(*Уляна виносить на дерев'яній тарілці два вишитих рушники, складені навхрест, підносить перший до Скорика і кланяється. Коли він візьме, другий підносить Тимошеві, і, відійшовши вбік, плаче*)».

Що, на вашу думку, означає вислів «подати рушники»? Який обряд описано в уривку?

ПАМ'ЯТАЙМО! В Україні побутував і такий звичай: дівчина могла сама засватати хлопця, звернувшись до його матері зі словами: «Прийміть мене, мамо, я ваша невістка!». Окрім того, злочинця, засудженого до страти, могла порятувати дівчина, якщо вона пропонувала взяти його собі за чоловіка.

Коли дівчину засватали, відбувався один з найважливіших етапів весільного дійства – **оглядини**. Дівчина мала ретельно підготуватися, адже свекруха неодмінно поцікавиться, чого навчила мати доньку, які порядки в молодої в хаті, до чого вона здібна. А ще на оглядинах обговорювали посаг, подарунок нареченого. Різними бували ті оглядини: не одне дівоче серце стискалося від лихої вдачі свекрухи, колючого погляду з-під її насуплених брів, бо не завжди думка парубка збігалася з бажаннями його батьків.

Ось як відтворив цю бентежну мить *Іван Нечуй-Левицький* у повісті «Кайдашева сім'я» (цей твір ви будете вивчати наступного року):

[1] М'ясни́ці – період після посту, коли за законами православної церкви дозволяється вживати м'ясну їжу, одружуватися.

«Кайдашиха не зводила з неї очей. Мелашка була молоденька й невеличка на зріст, але проворна, жвава.

"Ну, невелика поміч буде мені з такої невістки. Для неї ще б тільки на припічку кашу їсти", – думала Кайдашиха.

Хлопець приніс кварту горілки. Балашиха накраяла хліба. (...)

"Чи ці люди вбогі, чи Балашиха зовсім не хазяйка? Довго мені прийдеться вчити цю Мелашку, – подумала Кайдашиха і важко зітхнула. – Коли б хоч не була така сатана, як Мотря (дружина старшого сина. – *О.М.*). І в Мотрі непогані брови, а за тими бровами ціла купа лиха"...

Кайдашиха таки випила чарку, хоч і скривилась як середа на п'ятницю...»

Чи мирно, на вашу думку, житимуть такі невістка й свекруха? Аргументуйте свою відповідь.

Змовини, або **заручини**, були також надзвичайно важливим етапом церемонії: після заручин ані молодий, ані молода вже не могли відмовитися від весілля, бо це було б ганьбою для всієї родини. На заручини збиралося чимало гостей, молодим перев'язували руки рушником, який символізував довгу й щасливу життєву дорогу. Що багатшою та щедрішою була вишивка на рушникові, то щасливішою мала бути доля подружжя. Молода обдаровувала гостей власноруч тканим полотном, вишиваними сорочками, рушниками.

Пригадайте «Пісню про рушник» Андрія Малишка, інші твори, народні звичаї, пов'язані з рушником. Яке значення він має в житті українців?

Урочистими були й **запросини** на весілля. Вранці святково вбрана молода разом з дружками заходила до кожної хати, тричі вклонялася господарям і просила від імені батьків та від себе прийти на весілля. У деяких регіонах України разом з молодою ходив запрошувати гостей і наречений. Під час цих обрядів співали:

Благослови, Боже, і отець, і мати!
Своєму дитяті віночок одівати!

А дружки немов приказували:

Та на яр жито роде,
А не сама Ганнуся ходе.
Не сама Ганнуся ходе –
Сімсот дружечок воде.

Священним дійством вважали **випікання весільного короваю.**

ПАМ'ЯТАЙМО! До випікання короваю запрошували тільки тих заміжніх жінок, які жили з чоловіками в злагоді, були чесними, порядними, шанованими в громаді господинями, мали діток.

Коровай оздоблювали фігурками з тіста – шишками. Молоді дівчата під час весілля намагалися відламати від короваю шишку та з'їсти: це була прикмета скорого весілля. У деяких місцевостях шишки пекли окремо і роздавали кожному гостеві.

Кругла форма весільного хліба ще з язичницьких часів символізувала сонце – основу земного життя. І що розкішнішим, пишнішим був коровай, то щедрішим і багатшим мало бути життя молодих.

Ритуальний хліб, як і решта весільних атрибутів, мав особливе магічне значення:

Ніхто не вгадає,
Що в нашому короваї є:
Із семи ланів пшениця,
Із семи криниць водиця,
Із семи курок яйця,
Що нанесли місяця марця.

Іноді саме сімох жінок запрошували пекти коровай, зв'язували їх рушником, щоб вони все робили разом. У деяких регіонах слідкували за тим, аби покликаних жінок було парне число: щоб молоді були завжди щасливі в парі.

Яке значення має у фольклорі цифра сім? Якими магічними властивостями наділяють її в цьому обряді?

Пекли коровай у святковому вбранні, неодмінно з піснею:

Піч наша регоче,
Коровая хоче;
Шишечки печуться,
На коровай дмуться.

Весілля справляли, як правило, в неділю. Але і в суботу часу дарма не гаяли: цього дня прикрашали **гільце** і справляли **дівич-вечір**.

Гільце (шлюбне дерево) – це символ народження нової родини, якій бажали заможного і щасливого спільного життя. Дружки прикрашали зрізану гілку стрічками, квітами, намистом, ставили на столі, де вона стояла протягом усього весілля. Цей напрочуд красивий обряд супроводжувався лункими піснями, у яких і закодовано магію ритуалу:

А де теє гілечко вилося?
Та вилося гілечко в бору,
Та привезли бояри до двору.
Вийшли дружечки, узяли,
У нову світлоньку внесли,
Поставили гілечко на столі...

(«А де теє гілечко вилося»)

У пісні, до речі, вказано, яке дерево використовували: «Та зробили гілечко з ялини Та з червоної калини». Хоча у творі обмаль художніх засобів, та багато дієслів, що підкреслюють дію, рух, динаміку обряду. А пестливі суфікси додають ніжності, задушевності, тихої інтимності всьому дійству.

Дівич-вечір – обряд глибоко символічний, бентежний, сповнений суму. Адже дівчина прощається зі своїм безтурботним життям. Для неї починається відповідальна пора, коли вона стане дружиною, увійде до чужої господи, де зустрінуть її свекор і свекруха...

Співали заквітчані дружки, сумної заводила молода. Над хатою трепетно линула пісня **«Летять галочки у три рядочки»**. Проймає душу тужливий спів нареченої, яка прощається з дівуванням. З пісні ми довідуємося про сам дівич-вечір: «усі дружечки по лавках сіли», «усі дружечки та й заспівали», «Галочка заплакала» тощо.

У цій пісні дружок молодої порівняно з «галочками, що летять у три рядочки», а саму молоду – із зозулею, що закувала. Зозуля в українському фольклорі – традиційний символ смутку, нещасливої долі. У народних

Володимир Маковський. Дівич-вечір

піснях це страдниця-матір, що розгубила своїх дітей, Україна-мати, що вела сумний лік своїх загиблих синів.

У яких українських піснях використано образ зозулі? Що він символізував у кожному конкретному випадку?

У пісні «Летять галочки у три рядочки» багато образів-символів: тут і калина – символ України, символ краси, жіночності, і посад – найпочесніше місце в хаті, під образами, куди садили наречену, а в день весілля – обох молодих.

Пісня належить до найдавніших фольклорних творів, про що свідчить органічний паралелізм світу людей і світу природи. Неповторну ритміку пісні створює не рима, а постійні повтори, що виділяють найзначущіші образи, слова: ***зозуля***, ***калина***, ***батечко***...

Ця пісня знаменувала завершення і дошлюбного життя дівчини, і самого дівич-вечора:

Та жаль мені дівуваннячка,
Дівоцького вбраннячка...

Такими словами прощалася наречена з батьківською хатою. А батьки молодої щедро частували дружок, гостей, запрошували найкращих музик.

Нарешті наставав день **весілля**, а це і жарти, і сльози, і щасливі усмішки, і запальні танці...

Весільний вінок молодої. Івано-Франківська область. Середина XX століття

Вранці збиралися дружки, одягали дівчину у весільне вбрання, голову прикрашали віночком. Настав час прощатися з батьками й батьківською домівкою. Пісні, що співали в цю мить, найтужливіші з весільних, бо від них рясними сльозами вмивалося дівоче личко...

Ой як мені сумувати
Перестати,
Ой як мені та батенька
Забувати.

(«Суботонька, неділенька»)

Плачучи, зверталася й до матері, запитуючи, яким буде життя в чужій господі. І разом з донею лила гіркі сльози мати, відповідаючи:

А як підеш од мене,
Ой, як підеш од мене,
Спаде красонька з тебе.

(«Де дівчина ходила»)

Як відтворено в піснях хвилювання дівчини, страх перед невідомістю? А які почуття перед шлюбом, на вашу думку, виникають у сучасних дівчат?

У цей час виряджали з дому й молодого: мати накидала на нього вивернутий кожух, обсипала зерном і дрібними грішми. У супроводі весільного поїзда (поїжджан) їхав молодий по наречену.

ПАМ'ЯТАЙМО! ***Весільний поїзд*** – окраса весілля. До нього входили головні дійові особи весілля: з боку молодого – старший боярин, хорунжий, старший сват, брати, а з боку молодої – сваха, старша дружка, дружки, світилки. Спершу ці групи вдавано ворогують, зрештою об'єднуються.

Весільний похід передбачав і декілька викупів за наречену. Перший називали ***переймами***, його влаштовували неодружені хлопці на знак того, що відпускають дівчину з молодіжної громади. Повторювали викуп біля воріт хати нареченої (***ворітна***) – за право молодого ступити на територію іншого роду, потім у сінях – за місце біля нареченої. Останній викуп – ***весільний пропій*** – відбувався наприкінці весілля.

Посад – обрядові дії, що засвідчували остаточне скріплення шлюбу й об'єднання родів. Сюди входили обряд викупу місця біля нареченої, обмін дарами між родинами молодого і молодої, поділ короваю та обдарування молодих.

Вінчання – церковний шлюб, запроваджений Синодом[1] протягом XVII–XVIII століть. Спершу його не сприймали в Україні, оскільки воно суперечило народним обрядам. Вінчані молоді іноді жили окремо, аж доки не справляли весілля за традиційними звичаями. Проте поступово вінчання стало одним з найважливіших етапів весільного дійства. Перед ним молоді просили в батьків благословення і дякували за науку. Ідучи до церкви, молода нерідко клала собі за пазуху цілушку хліба, яку молодята з'їдали, виходячи з церкви. І знову лунав хор дружок:

Благослови, Боже, і отець, і мати,
Своєму дитяті під вінець ставати...

[1] Синóд – найвищий колегіальний орган православної руської церкви.

Костянтин Трутовський. Весільний викуп

У церкві молоді присягалися перед Богом бути разом і в радості і в горі, обмінювалися обручками й просили Божого благословення для своєї сім'ї. Розірвати церковний шлюб донині надзвичайно складно: церква наполягає на непорушності союзу, на відповідальності людей за рішення, яке вони прийняли.

Наскільки важливим є, на ваш погляд, обряд вінчання? Як змінилося в наш час ставлення до традиційного весілля і церковного шлюбу? Як це можна прокоментувати?

Після вінчання відбувається **частування**. У домі молодого на покуті садять ліворуч нареченого, праворуч – наречену, далі всіх учасників весільного поїзда. За стародавнім звичаєм, молодим дають одну тарілку й одну ложку, якою вони їдять по черзі. Весілля ніколи не справляли в піст, тому весільні столи в Україні були надзвичайно щедрими.

Потім молода в супроводі дружок повертається до батьківської хати, щоб остаточно з нею попрощатися. Мати з батьком зустрічають доньку хлібом-сіллю, запрошують її та гостей до святкового столу.

Чекають молодого, який, повернувшись тепер уже за дружиною, платить останній викуп – за право сісти біля молодої. На порозі його зустрічають хлібом-сіллю теща з тестем.

Здебільшого «продавцем» нареченої був її брат, тому до нього й звертались дружки в пісні:

Ой, татарин братічок,
Татарин,
Продав сестрицю
Задаром.

(«Ой татарин братічок»)

Веселе частування й запальні танці знову перериваються сумними піснями та зворушливим обрядом **покривання**, що починався з ***розплітання коси***. Найчастіше це робив брат молодої, про що довідуємося з пісні:

Ой брат сестрицю розпліта,
А де він розпліт подіва?
Поніс на базар – не продав,
Меншій сестриці подарував:
На тобі, сестрице, цей розпліт,
Та дожидай таких літ!

Намітка. Знатна українка. XVIII століття

Потім молоду садили на діжу, вкриту кожухом, і мастили волосся маслом чи медом. У деяких регіонах України дівчині після того заплітали замість однієї коси дві, в інших – відтинали косу. На Поділлі втинав косу молодий: посадивши наречену собі на коліна, відрізав коси ножицями. На Закарпатті зберігався давніший обряд – відсікання коси. Родичі молодого прив'язували кінець коси до гвіздка, вбитого в стіну. Молодий в танці повинен був єдиним ударом сокири відрубати косу. Після цього родичі молодої приймали хлопця до свого роду.

Далі голову молодої покривали очіпком. За звичаєм, дівчина мала двічі його зривати і тільки на третій раз корилася. Поверх очіпка одягали намітку чи хустку. З цієї миті дівчина ставала молодицею, тож тепер завжди мала збирати волосся в жмут і запинати хусткою або вдягати очіпок, без яких виходити поміж люди вважалося непристойним.

Обряд покривання був останнім, що виконувався в оселі нареченої. Після нього молодий забирав молоду до свого дому, заразом і її посаг.

ПАМ'ЯТАЙМО! **Посаг** – придане нареченої. Посаг свідчив не стільки про достаток молодої та її рідних, скільки про її працелюбність. Якщо дівчина була талановитою майстринею, її зустрічали хлібом-сіллю, співали величальну пісню.

Востаннє стояла молода на порозі батьківської хати, і зринав увись її тужливий спів:

Де б я не ходила, де б я не була,
Всюди тобі, мамо, дякувала.
Дякую тобі, мамо, що будила мене рано,
Більш не будеш, більш не будеш.

(«Де б я не ходила, де б я не була»)

Як ви вважаєте, що символізував обряд розплітання чи відсікання коси?

Важливим етапом весільного дійства був і **поділ короваю**. Діставши від старости благословення на розподіл короваю, старший боярин цілує його та починає краяти «золотим ножем», як співають у пісні, розкладає на «срібну тарілку» і розносить усім гостям. Верхню частину короваю, що символізує Місяць, розрізали навпіл і передавали молодятам.

Завершувалося весілля **коморою**. Це цикл обрядів шлюбної ночі, що складався з двох частин: перша – перевдягання молодої, ***чипчини***, виведення її до гостей (***перезва***); друга – приймання невістки в родину чоловіка, розпалювання печі, готування обіду, частування свекрів.

Нарешті наставала черга післявесільного циклу обрядів, теж цікавого, веселого і важливого, як і попередні.

Понеділок називався **складчиною**, або **циганщиною, понеділкуванням**. Гості перевдягалися циганами, москалями, хтось отримував роль ворожки. Ряджені ходили домівками і збирали все, чим господарі могли поділитися, щоб продовжити святкування.

Усе зносили до хати молодого, де відбувалися ігри, танці, словом – **циганщина**. Найвеселішою забавою було катання тещі на візку. Зять садив тещу на візок, котив вулицею, намагаючись скинути в найглибшу калюжу чи найгустішу пилюку.

У вівторок продовжували гуляння і в хаті молодого, і в хаті молодої. Святкування завершувалося лише в середу, яка ще звалася **хлібини**. Батьки молодої навідували сватів, де їх приймали й частували разом з іншими гостями. Цього дня співали і жартівливі, і сумні пісні.

Про які риси характеру українців свідчить обряд весілля? Що, на вашу думку, означають післявесільні шлюбні ритуали? Навіщо їх проводили?

ПАМ'ЯТАЙМО! Українське весілля – могутній код національної ментальності, отож пізнаваймо разом духовне коріння нашого народу – і будьмо щасливі!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Назвіть етапи українського весілля.
2. Укажіть виконавців кожної з пісень весільного дійства.
3. Під час яких весільних обрядів виконували жартівливі пісні, а під час яких – сумні? Чому?

II рівень – *середній*

1. Поясніть зміст весільних обрядів. Що, на вашу думку, вони символізують?
2. Аналізуючи тексти пісень, укажіть, які з них виконують сольно, а які призначені для хорового співу. На підставі чого ви зробили такий висновок?
3. Що вам відомо про етнографічні особливості весілля у вашому регіоні?

III рівень – *достатній*

1. Виберіть і прокоментуйте правильне твердження.
   А. Головним персонажем українського весілля є наречена.
   Б. Українське весілля є чітко регламентованим, раз і назавжди усталеним, продуманим і оформленим дійством.
   В. В українському весіллі органічно поєднались язичницькі та християнські вірування й обряди.
   Г. Весілля в Україні святкували будь-коли протягом року.
2. Віднайдіть в українському весіллі ознаки, що яскраво характеризують наш народ.

3. Проаналізуйте ілюстрації до розділу. Що саме намагалися виділити художники у весільному дійстві? Якими піснями можна було б супроводжувати подані живописні полотна?

IV рівень – *високий*

1. Порівняйте весільні пісні з іншими жанрами народної лірики. Що їх споріднює, а що – різнить?
2. Поміркуйте, яке значення для сучасної людини має дотримання старовинних народних традицій і обрядів.
3. Відомо, що українці народження нової сім'ї називають одруженням, шлюбом (раніше – слюбом), весіллям. З'ясуйте походження цих слів. Чому саме так назвали узаконення стосунків молодят?

РОБОТА В ГРУПАХ

Клас має розділитися на чотири групи. Перша аналізує поетику пісень, які виконує наречена, друга – пісні, що виконують весільні батьки (батьки молодого й молодої), третя – пісні інших учасників весілля. Наприкінці дослідження четверта група (експерти) підбиває підсумки: визначає спільні та відмінні художні засоби в різних групах весільних пісень.

ДИСКУТУЄМО

Як ви вважаєте, зникнення звичаю дівчині самій сватати хлопця пов'язане зі зміною суспільних ролей чоловіка й жінки, повним занепадом матріархату чи іншими явищами? Чи варто відновити цю традицію? Чи може відродитися цей звичай в умовах рівності статей?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Розробіть оригінальний сценарій весілля, склавши репліки, опис костюмів і необхідної атрибутики, записавши пісні кожного персонажа, а найголовніше – врахувавши місцеві особливості весільного дійства. Також у проекті сценарію вкажіть, які елементи весільного обряду використовують у наш час, а які – ні, поясніть причини. Доберіть музичний супровід до кожного етапу весілля. Спробуйте за цим сценарієм поставити п'єсу в шкільному театрі.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Доберіть музичний супровід для сучасного весілля, використавши народні пісні та пісні сучасних виконавців. Обов'язково мотивуйте, чому ви зробили саме такий вибір і якому весільному ритуалу відповідають обрані пісні.

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Ознайомившись із таїнствами весільних обрядів, ви, напевно, переконалися, що вони споріднюють жителів усієї планети.

Якщо, наприклад, у Галичині молодим, що сидять на покутті, перед частуванням зв'язують руки рушником, то в далекій Індії батько зв'язує руки молодятам священною травою, зв'язані під час церемонії і поли їхнього одягу.

А ось як писала видатна українська письменниця *Зінаїда Тулуб* про татарське весілля, що справлялося в околицях Кафи в часи гетьмана Сагайдачного:

«Знялася весела метушня. Дехто перев'язував собі руку чепурним рушником, інші тягли колоди підперти ворота, а на вулиці вже гучно рипіла гарба[1], лунко перегукувалися веселі голоси, і раптом хтось заторохтів у ворота важким каменем.

– Хто там? Чого треба? – відгукнулися з двору.

– Молодий бей наш полював у горах і поранив легконогу сарну. Зникла сарна з наших очей, та по слідах її дійшли ми до ваших воріт. Пустіть посланців молодого мисливця, поверніть йому здобич його.

Горпина стояла осторонь, і дивно було їй чути і бачити, що й тут, як у рідному степу, також ломляться до нареченої поїжджани, тільки там зовуть його не молодим беєм, а князем, а наречену не сарною, а білою лебіддю...

...А Медже звернулася до... своєї названої матері і заспівала другої прощальної пісні, і голос її тремтів і зривався від ледве стримуваних сліз...»

Про що, на вашу думку, свідчить така подібність весільних ритуалів у різних народів? Які загальнолюдські цінності закладені в цих обрядах?

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Спробуйте запам'ятати весільні повір'я і прикмети нашого народу, адже це – віковічна мудрість, сконцентрована у влучних і дотепних спостереженнях.

- Не можна переходити дорогу перед молодими з порожніми відрами.
- Під час вінчання молодим не можна озиратися, інакше їх переслідуватимуть усілякі нещастя: будуть сваритися або й розійдуться, можуть померти діти, не буде достатку в хаті.
- Якщо на весіллі буде бійка, сварка, то в житті молодят не буде злагоди.
- Якщо під час весілля падає дощ чи сніг, то молоді будуть багаті.
- Хто при собі завжди носить обручку, з якою тричі брали шлюб, той ніби зачарований: йому не страшна ні тюрма, ні куля, перед ним розступаються мури, а замки самі злітають з дверей.

А які прикмети знаєте ви? Чи варто в них вірити? Як, на вашу думку, виникали ці забобони? Яку роль вони відігравали у весільному дійстві в різні часи?

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.
2. Українська народна обрядова поезія. – К., 2006.
3. Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1983.
4. Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974.
5. Весілля: У 2 кн. – К., 1970.

[1] Гарба́ – високий віз на двох або чотирьох колесах (фура, теліга, мажа).

При добрій годині чужі кумаються,
При лихій годині свої цураються.

Народна балада

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ БАЛАДИ

«ДОВЕДЕТЬСЯ УСЮ ПРАВДУ ЛЮДЯМ РОЗКАЗАТИ...»

Українська балада має давню і славну історію, адже це один із жанрів українського фольклору, завдяки якому світ пізнавав Україну. Ось як писав про це видатний дослідник українського фольклору *Григорій Нудьга*: «Баладні пісні... західноєвропейські вчені ще в XIX столітті зараховували до числа найкращих балад світу. Перегорнемо англійські, іспанські чи інші періодичні видання або ж філологічні дослідження того часу, і ми неодмінно натрапимо на заголовки "Балади України", "Козацькі балади", "Балади степу"... Поетична Україна для зарубіжного дослідника, письменника чи просто читача неодмінно асоціюється з баладою...».

У кінематографі є картини, названі баладами: «Балада про доблесного лицаря Айвенго», «Балада про солдата» тощо. Як ви вважаєте, чим особливі такі фільми? Можливо, ви бачили якийсь із них?

ПАМ'ЯТАЙМО! **Балада** як літературний жанр зародилася в XII–XIII століттях. Спочатку так називали любовну пісню до танцю в Провансі (провінція Франції). Згодом у творчості італійця Данте Аліґ'єрі балада втратила своє «танцювальне» забарвлення. У французькій поезії XVI століття балада набула канонічних літературних ознак: постійні три строфи, стала схема римування, обов'язковий рефрен, звертання до певної особи. Розквіт літературної балади припав на епоху Відродження. Його пов'язують з творчістю французького поета Франсуа Війона.

Які інші відомі вам фольклорні жанри поступово трансформувалися, втрачали свої первинні ознаки?

ПАМ'ЯТАЙМО! Балади поділяються на:

- міфологічні;
- легендарно-історичні;

- родинно-побутові;
- любовні.

Найдавнішими є балади з міфологічним мотивом. В основі сюжету таких балад лежать фантастичні історії про перетворення юної вродливиці на тополю, про кущ калини чи сопілку, що озиваються тужливим співом, дівчину-зозулю, що згорьована прилетіла до вбитого козака...

Пригадайте вивчену в 7-му класі баладу Тараса Шевченка «Тополя». Про яке перевтілення там ідеться? Що ви пам'ятаєте про жанр літературної балади?

Карпо Трохименко, Василь Кравченко. Весна 1648 року
Що відображено на картині? Поясніть назву полотна.

Одна з найпронизливіших українських балад – **«Ой летіла стріла».** Основа твору – реалістична, а фантастичні елементи свідчать про генетичний зв'язок фольклору з міфологією. У цій баладі розповідається про загибель удовиного сина. Вдова – найтрагічніший образ українського фольклору, тому й емоційне напруження балади максимальне. Доля самотньої жінки в уярмленій Україні була незмірно важкою, а втрата єдиного сина для матері – гірше смерті.

Зозулями прилетіли оплакати юнака мати, сестриця й кохана. Образ зозулі в цій баладі має цікаву тріаду варіацій.

Пригадайте, у яких фольклорних творах використовувався принцип тріади. Чому він настільки популярний у народній творчості?

Образ ***матері-зозулі*** – один з найпоширеніших у вітчизняному фольклорі. Натомість сестра чи кохана в образі сумної птахи з'являються значно рідше, адже тільки мати плакатиме вічно:

Ой матінка плаче,
Поки жити буде.

Що ж до сестри та милої загиблого юнака, невідомий автор хоча й жорстокий, проте справедливий:

А сестриця плаче,
Поки не забуде;
А миленька плаче,
Поки його бачить...

Саме в цих рядках – глибока життєва мудрість, реалістичність твору.

Зачин балади побудований у формі діалогу. Справді, переказами з уст в уста розповсюджувалися світом у давнину новини, від подорожніх чекали звісток про своїх дітей згорьовані матері.

А далі плине тужлива розповідь, пересипана пестливими словами: «зозуленьки», «головоньках», «серденька», «ніженьках». Сумний речитатив балади, насичений такими словоформами, посилює трагізм прощання з дорогою людиною.

ПАМ'ЯТАЙМО! Балади, в яких ідеться про трагічну смерть героїв, прощання із загиблими, споріднені з таким фольклорним жанром, як голосіння (ознаки спорідненості: речитативне виконання, тужливий настрій, спільні художні засоби).

Легендарно-історичні балади мають історичні сюжети, їх героями є славні люди минувшини. Але, на відміну від дум та історичних пісень, у баладі не йдеться безпосередньо про певну історичну подію, натомість балада акцентує увагу на емоційних станах, на почуттях, адже насамперед це твір ліричний, а вже потім – епічний.

Які ще твори належать до ліро-епічних? Визначте, які ознаки балади характеризують її як ліричний жанр, а які – як епічний.

До легендарно-історичних балад належить твір **«Ой на горі вогонь горить»**. Ця балада сповнена глибокими почуттями, надзвичайно виразними образами-символами. Лицар-козак загинув у жорстокому бою, на що вказують доволі промовисті епітети: «порубаний, постріляний, китайкою покриваний». Так, саме червоною китайкою закривали очі загиблим героям. А поряд схилив голову вірний кінь, який не раз рятував товариша від смерті, та цього разу не зміг. У багатьох народних піснях постає образ мудрого коня, якого козак шанобливо називає і другом, і братом.

Які елементи козацького спорядження символізовані, персоніфіковані, яким з них надавалося магічне значення в баладі?

Слова вже мертвого козака, звернені до вірного коня-побратима, свідчать про віру людей у потойбічний світ, у безсмертя душі. Тільки такого вірного друга може козак просити, аби той сповістив батьків про його смерть. Самотній кінь сумно іржав біля воріт, і вже не треба було слів: кінь без вершника повертався додому лише в одному випадку...

Уявний діалог матері й коня посилює драматизм балади, відтворює потужність образного мислення українців, здатність гармонійно співіснувати з навколишнім світом:

Не плач, мати, не журися,
Та вже ж твій син оженився.
Та взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку.

Дієслівні рими надають творові динамізму, сюжетного руху, який окреслюється лише проханням, з яким загиблий козак звертається до свого коня.

ПАМ'ЯТАЙМО! Серед інших пісенних жанрів баладу вирізняють романтичний пафос, фантастичні елементи, трагічний фінал, моралізаторство.

Надзвичайно цікавий масив родинно-побутових балад. У цих творах порушено низку проблем, які хвилювали суспільство: соціальна нерівність, моральні конфлікти, шлюб з нелюбом, родинний деспотизм тощо.

Пригадайте, який конфлікт призвів до перетворення красуні дівчини на тополю в баладі Тараса Шевченка «Тополя».

Подібний мотив звучить і в знаменитій народній баладі **«Бондарівна»**. Одразу зрозуміло, що в основі твору – реальні події. Надто чіткими є вказівки на героїв: якщо в інших баладах це просто узагальнені образи, то тут це ***Бондарівна*** та пан ***Каньовський***; чітко визначене й місце дії – «у містечку Богуславку». Проте історія життя й загибелі дівчини досить типова для тих часів: пан уподобав красуню, що йому не підкорилася. Горда дівчина вирішила, що ліпше вмерти, аніж стерпіти неславу:

Ой волю ж я, пан Каньовський, в сирій землі гнити,
Ніж з тобою по неволі на цім світі жити.

Трагізм цієї балади сконцентрований в описі батькового горя:

Ударився старий Бондар в стіну головою:
«Бондарівно, моя донько, пропав я з тобою!»

Парні римовані строфи балади надають їй милозвучності, наспівності. Окрім того, саме на прикінцеві слова рядків падає логічний наголос, що особливо увиразнює драматизм оповіді: «цілувати – роззувати», «жити – гнити», «сказала – впала». У баладі використано традиційну фольклорну образність: «сива голубка», «личко рум'яне», «пишная пава», «срібна рушниця», «сира земля» тощо.

Цікаво, що у творі пана Каньовського характеризують лише його вчинки: вони надто промовисті, тому герой не потребує додаткових характеристик. Зверніть увагу, він без дозволу обіймає й цілує Бондарівну, посилає по беззахисну дівчину двох озброєних жовнірів, погрожує їй рушницею, змушуючи скоритися. Потім пропонує батькові гроші «за личко рум'яне» – і цей учинок свідчить про аморальність героя, адже пан переконаний, що грошима можна залагодити будь-що, навіть злочин.

Чи зустрічали ви в реальному житті «панів Каньовських»? Яке ставлення в сучасному суспільстві до таких «героїв»?

Конфлікт у цій баладі багатоплановий. Перш за все, соціальний, що порушує проблему майнової нерівності персонажів: звісно, дочка бондаря не могла дорівнятися статками до пана, якому належало все містечко («У містечку Богуславку Каньовського пана» – так починається балада). Автор виразно окреслює моральну перевагу гордої дівчини над пихатим і самозакоханим паном.

Ця балада надзвичайно інформативна, адже повідомляє, які гроші були в ужитку («талярики»), куди клали покійника («на тесову лавку»),

коли ховали («лежить Бондарівна день та ще й годину»). Вказує автор і на те, що навіть для поховання потрібен був дозвіл пана («звелів пан Каньовський викопати ямку», «звелів пан Каньовський зробить домовину»).

ПАМ'ЯТАЙМО! У «Бондарівні» яскраво представлені провідні жанрові ознаки балади: спорідненість з казкою, співпереживання долі героїні, виразне ліричне начало, емоційне напруження, драматичні колізії, трагічний фінал.

Надзвичайно багатим є масив балад про кохання. Здебільшого сам жанр балади спонукав авторів оповідати про нещасливе, драматичне кохання, що призводило до загибелі героїв. Такі балади не можуть лишити байдужими жодного читача чи слухача. У цьому легко пересвідчитися, якщо прочитати баладу **«Козака несуть»**.

За скупими рядками, практично позбавленими художніх засобів, постає цілий світ – загибель козака, занапащена дівоча доля... Козак не мав вибору – головним його обов'язком було боронити рідну землю. Гірко тужить за коханим дівчина: видно, палким і щирим було їхнє кохання, якому так і не судилося розквітнути.

Ця балада має виразний моралізаторський висновок:

Ой, ломи, ломи
Білі рученьки
До єдиного пальця!
А де знайдеш ти,
Та дівчинонько,
Над козака коханця!

У цих промовистих рядках – і повага до полеглого лицаря-козака, і трагедія дівчини, якій не судилося бути щасливою в коханні.

ПАМ'ЯТАЙМО! Українські літературні балади постали на ґрунті балад народних, на вже сформованих особливостях жанру. Часто літературні балади переймали мотиви фольклорних балад.

Ви вже знаєте, що в ранній творчості Тараса Шевченка саме баладам було відведено почесне місце. Це і вивчена вами «Тополя», і «Причинна», зачин до якої, «Реве та стогне Дніпр широкий», став народною піснею, і неповторна «Лілея». У «Тополі» та «Лілеї» автор своєрідно інтерпретував народні мотиви про перетворення людини на рослину. «Причинна» належить до любовних балад: розлука з коханим і туга за ним призводять до божевілля героїні.

В українській поезії балада, жанрово споріднена з думою та романсом, поширювалася також у творчості поетів-романтиків, яку ви будете вивчати згодом. У другій половині XIX століття цей жанр представлений у творчості Юрія Федьковича, Бориса Грінченка та інших поетів.

У XX столітті балада з'являється в українській ліриці зрідка. Вона набула соціально-побутового звучання, але не втратила і свого драматичного напруження, про що свідчить баладна творчість Івана Драча і його збірка «Балади буднів» (з нею ви ознайомитеся в старших класах).

Імена яких вищеназваних письменників вам відомі? Що ви знаєте про нинішню громадсько-політичну діяльність Івана Драча?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Назвіть прочитані вами балади.
2. Визначте, до якої групи належить кожна з вивчених балад.
3. Перекажіть історію становлення жанру балади.

II рівень – *середній*

1. Поясніть, чим балада вирізняється з-поміж інших пісенних жанрів. Аргументуйте свою відповідь.
2. Підтвердьте відповідними цитатами, що в баладах використовуються традиційні для інших фольклорних творів художні засоби.
3. Застосуйте до кожної з балад прийом коментованого читання. Коментар повинен містити вказівки, де слід ставити логічний наголос, яку з балад необхідно виконувати речитативом, а яка передбачає виразне читання.

III рівень – *достатній*

1. Проаналізуйте поетику текстів прочитаних балад.
2. Зіставте прочитані твори зі зразками раніше вивчених балад і виберіть ті сюжетні елементи й поетичні особливості, які їх споріднюють, і ті, за якими вони різняться.
3. Виберіть з-поміж прочитаних балад ту, яка, на вашу думку, найповніше репрезентує всі ознаки жанру.

IV рівень – *високий*

1. Доведіть, що літературна балада споріднена з фольклорною баладою.
2. Визначте роль і місце балади в системі фольклорних жанрів.
3. Поміркуйте, чому дума, наприклад, була надбанням фольклорної творчості лише українського народу, а балада стала одним з найпоширеніших жанрів світової літератури.

РОБОТА В ГРУПАХ

Розділіться на кілька груп, оберіть для аналізу будь-яку літературну баладу вітчизняного чи зарубіжного автора і, підготувавшись, презентуйте її. Презентація передбачає коротку довідку про письменника й історичну епоху, в яку він жив, інформацію про перекладачів цього твору українською мовою, історію написання твору, його аналіз в аспекті жанрової специфіки балади, декламацію.

У рубриці «Подорож літературами світу» зазначено, твори яких письменників стали надбанням класики світової баладної творчості.

ДИСКУТУЄМО

Чи актуальними для людини XXI століття є моральні проблеми, про які йдеться в прочитаних баладах? Який з фольклорних і літературних жанрів такі проблеми порушує найрельєфніше, найяскравіше, найгостріше?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Обговоріть і визначте три-чотири сюжети для сучасної балади. Врахуйте класифікацію балад: ви повинні запропонувати сюжети міфологічного, легендарно-історичного, родинно-побутового та любовного характеру; продумайте можливі сюжетні колізії.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Доберіть музичний супровід до прочитаних балад, визначте, до репертуару яких сучасних виконавців могли б увійти ці твори. Поміркуйте також, які музичні інструменти вдало передають настроєву тональність балад і чому. Можливо, вам відомі твори сучасних іноземних виконавців, що належать до жанру балади. Влаштуйте імпровізований концерт, на якому частину творів можна прослухати в записах, а частину виконати самим.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Бала́да (франц. *танцювати*) – жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового змісту з драматичним сюжетом. Для балади характерна напруженість, гострота, часом трагічність сюжету, висока емоційність, зображення однієї події з життя головного героя, нетривалий час дії, стислість розповіді, невелика кількість героїв.

На прикладі однієї з вивчених балад ретельно продемонструйте кожну із зазначених ознак балади.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Певно, вам цікаво буде довідатися, що на сюжет балади «Бондарівна» відомий вам Іван Карпенко-Карий написав драму під такою самою назвою. Блискучі переспіви творів Адама Міцкевича «Рибалка» і «Пані Твардовська» створив Петро Гулак-Артемовський, а балада Левка Боровиковського «Маруся» сюжетно пов'язана з баладою німецького поета Готфріда Бюргера «Ленора» та російського поета Василя Жуковського «Світлана».

Пригадайте, із життям якого класика української літератури пов'язане ім'я Василя Жуковського. Що вам відомо про цю людину?

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Балада, як відомо, виникла в романських народів у середньовіччі. Уже в XIII столітті в лицарській літературі жанр набуває певних канонічних ознак (обов'язкові три строфи, рефрен, певний вид римування). У Німеччині й Англії баладою називали народну епічну пісню з фантастичним, часто похмурим і таємничим колоритом, яка оповідала про події та героїв, що лишили слід у пам'яті народу (Карл Великий, Дуглас, Робін Гуд).

Що про цих героїв вам відомо з історії?

Розповсюджувачами й виконавцями балад були менестрелі, жонглери, барди. Серед музичних баладних шедеврів – твори Франца Шуберта, Михайла Глинки, Фредеріка Шопена.

Музичне мистецтво яких країн представляють названі композитори? Яку роль, на вашу думку, відіграє музична класика в наш час?

Серед блискучих світових взірців жанру – балади Фрідріха Шиллера «Івікові журавлі», «Полікратів перстень», «Кубок»; Адама Міцкевича «Фарис», «Пані Твардовська»; Йоганна Вольфґанґа Ґете «Рибалка»; Василя Жуковського «Світлана»; Олександра Пушкіна «Пісня про віщого Олега», «Біси», «Утопленик»; Михайла Лермонтова «Повітряний корабель».

Ось блискучий переспів твору Олександра Пушкіна «Два ворони», який зробив Левко Боровиковський:

Ворон к ворону летить,
Ворон ворону кричить:
«Де б нам, вороне, поснідать?
Як би нам про те розвідать?»

«Єсть! Лети за мною вслід –
Буде снідання й обід:
В чистім полі кущ рокити –
Під кущем козак убитий.

Хто й за що убив його –
Тілько сокіл зна того,
Та кобилка вороная,
Та козачка молодая.

З поля сокіл улетів;
На кобилку ворог сів;
А козачка жде милого,
Не убитого, живого».

Поміркуйте, які спільні образи й мотиви можна віднайти у творі Пушкіна і в народних баладах. Про що це свідчить? Чому, на вашу думку, російський класик звернувся до образу козака?

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Сьогодні учасникам гри пропонуються слова, сюжетно пов'язані з однією з балад, і кілька зайвих слів. Кожен гравець під час жеребкування отримує слово, з яким повинен скласти речення. Фрази виголошують по черзі, так утворюється оповідання, як правило, доволі смішне. Напевно, ця гра припаде вам до душі. Тож грайтеся частіше, адже, як казав класик німецької літератури Фрідріх Шиллер, «...у грі людина отримує таку саму насолоду від вільного виявлення своїх здібностей, яку художник почуває в процесі творчості».

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Балади. Серія «Народна творчість». – К., 1987.
2. І прадіди в струнах бандури живуть. – К., 1991.
3. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. – К., 1989.
4. Наша дума, наша пісня. – К., 1966.

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ВІТАЛЬНЯ

ФЕДІР КОНОВАЛЮК

«Душа українського пейзажу»

Цей талановитий художник був гідно поцінований лише після того, як відійшов у вічність. Але його творча спадщина стала здобутком класики українського живопису XX століття.

Федір Коновалюк народився 1890 року на Вінниччині у бідній родині селянина-наймита. Бідування та сирітська доля (батько помер, коли Федорові було десять років) незагоєними ранами ятрили душу вразливого й чулого хлопця. Він, як ніхто інший, розумів, що довелося пережити в дитинстві Тарасові Шевченку, тож, узявшись за пензлі та фарби, став малювати героїв Шевченкового «Кобзаря».

Федір Коновалюк навчався спершу в Петербурзькій академії мистецтв, далі – в Києві, в Художньому інституті, в майстерні Федора Кричевського. Його вчите-

лями були видатні українські художники – Іван Їжакевич, Олександр Мурашко, Володимир Маковський.

Шевченкіана Коновалюка – понад 100 робіт – це справжній творчий подвиг! Він проілюстрував 35 творів, написав 97 картин, зобразивши події життя Великого Кобзаря, пейзажі його рідного села, місця, де бував Кобзар, пам'ятники в різних містах України.

Чимало творів написано й на історичну тематику: «Княгиня Ольга на могилі Ігоря», «Греки в князя Володимира», «Жертва ідолу».

Протягом усього життя художник домагався максимальної лаконічності та простоти живописного вислову. І не випадково на обговоренні першої персональної виставки його творів 1955 року мистецтвознавець *Микола Прахов* сказав: «Усе це написано просто, та ця простота зумовлена великою художньою майстерністю і смаком тонкого колориста». Живопис Коновалюка здебільшого ліричний, але, коли художник зображає розгорнуті краєвиди, відкритий простір і небо, його мистецтво набуває епічного звучання.

Справжнім літописом Києва є доробок художника в царині міського пейзажу. Чимало місць столиці пам'ятають його пензль: Коновалюк розписував Всіхсвятську церкву Києво-Печерської лаври, Борисоглібський храм і Покровську церкву.

Розглянувши його обкладинку до першого українського букваря, ознайомившись з іншими його роботами, ви відкриєте для себе дивовижну творчу майстерню неповторного художника.

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ти так і не збагнув до яких народів
себе записати
бо отой тисячолітній протяг
що утворився –
коли одні повернули на північ
а інші на південь –
зберіг лише пішаний вітер
і ти розгадуєш темні слова:
і чуєш – приглушене іржання
сполоханих коней

Василь Махно
(«Приватний коментар
до історії»)

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Все можеш, коли хочеш. Бо ж се не тяжко, коли ти наситився стравою, накормити голодного, а напившися, напоїти прагнущого; коли ти огрівся, зогрій і того, що трясеться від холоду...
Коли ти задоволив себе при столі, звесели затурбованого; коли врадовався чимось, порадуй засумованого.
Коли тебе почестили як багача, почести й ти убогих.

Ізборник Святослава 1076 року

«ОКУНІТЬСЯ Ж ВИ В ДЖЕРЕЛО, ЩО СРІБЛИТЬСЯ ПЕРЕД ВАМИ...»

Ми вирушаємо в оповиту таємницями минувшину, в ті часи, коли князь Володимир, живий і повний сил, вдивлявся в задніпровські далі й думав важку княжу думу: якою бути його вітчизні? І знайшов відповідь, про що так записав на скрижалях історії *невідомий автор*: «Дивно же єсть се, колико добре сотворив Володимир Руській землі, хрестив ю, ми ж, християни суще, не воздаємо почесті супроти одного возданію...». Зазирнемо ми і до келії мудрого митрополита Іларіона, який гордо сповіщав, що Русь «відома й слишима єсть всіми конці землі»...

ПАМ'ЯТАЙМО! Хрещення Русі відбулося ***988 року*** за часів правління князя Володимира, названого згодом Хрестителем і канонізованого православною церквою. Митрополію[1] на Русі запроваджено 1051 року за часів правління Ярослава Мудрого, сина Володимира Великого. Першим руським митрополитом був учений і письменник Іларіон.

Що ви знаєте з історії про запровадження християнства на Русі? Як це відбувалося? Яку роль відіграла ця подія в історії Київської Русі?

У літературному контексті нас передусім цікавить розвиток писемності в Русі-Україні, історія культури, мистецтва, ті нетлінні пам'ятки людської мудрості, які й оповіли нам про життя на благословенних дніпровських схилах більше тисячі років тому... Для цього зануримося в давноминулі часи, коли народження книги було дивовижним таїнством, що вершилося в півтемряві келій мовчазних понурих ченців.

Але насамперед з'ясуймо, що таке давня література. Що вам уже відомо про неї?

[1] Митропо́лія – церковно-адміністративний округ, яким відає митрополит.

Давня література – тривалий період історії національного письменства, що охоплює XI–XVIII століття. До літературних пам'яток цього періоду належать не лише власне літературні твори, а й історичні (літописи та літописні повісті), описи мандрів, що звалися «ходіннями», поучення, житія святих, або ж агіографічні твори (розповіді про життєвий шлях людей, канонізованих християнською церквою), твори ораторського жанру тощо.

Імена тогочасних авторів переважно не збереглися. Тож значна кількість текстів – ***анонімна***, що споріднює давню літературу з народною творчістю.

Київський Псалтир. 1397 рік

Поміркуйте, з яких причин імена творців давньої літератури нам не відомі. Чому автори часто не підписували свої твори?

Давня література ***рукописна***: твори розповсюджували переписуючи. Талановиті переписувачі нерідко додавали щось до тексту, змінювали в ньому якісь деталі, коригували відповідно до запитів доби чи забаганок чергового замовника. Дехто намагався продемонструвати зміни літературних смаків або власні мовностилістичні вподобання. Цим і зумовлена ***варіативність*** літературних пам'яток. Нині науковці-текстологи ретельно вивчають їх, щоб з'ясувати, який з варіантів рукопису був первинним, авторським, як він змінювався впродовж століть.

ПАМ'ЯТАЙМО! Давню літературу умовно поділяють на києворуський, ренесансний, бароковий і просвітницький періоди.

Характерною рисою давньоукраїнської літератури є ***повторюваність*** у різних творах певних ситуацій, характеристик, порівнянь, епітетів, метафор, а також ***«етикетність»***: герой чинить і поводиться так, як того вимагає закон і умовності того часу; події змальовано за допомогою сталих образів і форм, з виразною ***церемоніальністю***. Давньоукраїнська література ***урочиста***, ***велична***, ***повчальна***.

Які з цих рис наявні у вивченому вами творі давньої літератури – «Слові про похід Ігорів»? Які ознаки ви могли б додати до вже названих?

Виникла давньоукраїнська література в кінці X століття. Прийняття християнства як державної релігії зумовило появу службових та історико-оповідних текстів церковнослов'янською мовою. Київська Русь одразу долучилася до високорозвиненої візантійської літератури, проте інтереси феодальної держави вимагали створення власних, оригінальних творів і нових жанрів. Література мала виховувати патріотизм, утверджувати історичну й політичну єдність руських земель, викривати та засуджувати князівські міжусобиці.

Обшир тематики літератури XI – початку XIII століть – історія виникнення Русі, історія Київської Русі в її зв'язках з історією всесвітньою, боротьба із зовнішніми ворогами, печенігами та половцями, протиборство князів за київський престол. Усе це визначило загальний характер стилю тогочасної літератури – ***монументального історизму***.

ПАМ'ЯТАЙМО! Найдавнішими рукописними книгами Київської Русі вважають Остромирове євангеліє та Ізборник Святослава.

Остромирове євангеліє – найдавніша пам'ятка церковнослов'янської писемності. З болгарського оригіналу в 1056–1057 роках цю книгу переписав дяк Григорій на замовлення новгородського посадника Йосипа (до хрещення мав ім'я Остромир), котрий від імені київського князя Ізяслава керував Новгородською землею. Талановитий дяк зазначив у своєму рукописі: «Аз, Григорій Диякон, написах Євангеліє се, да хто ліпше напише, то не може заздрити мені, грішному. Почах же я писати місяця октобря 21, на пам'ять Іларіона, а кончих місяця мая в 12, на пам'ять Єпіфана. Молю же всіх почитающих, не можете клясти, ні ісправляше почитайте, тако бо і Святий апостол Пауло каже: "Благословіте, а не кляніте. Амінь"».

Євангеліст Лука. Мініатюра з Остромирового євангелія

Як ви зрозуміли слова переписувача? На чому він наголошував у своїй праці?

Напис «Євангеліє Софійськє апракос» вказує на те, що книга належала Софійському собору у Великому Новгороді і призначалася для тижневого читання, себто окремі євангельські глави в ній розміщені не в хронологічному порядку, а за тижнями, починаючи з Великодня.

Дуже цікавою є історія віднайдення рукопису: 1805 року пам'ятку знайдено в гардеробі покійної імператриці Катерини II і передано до Петербурзької публічної бібліотеки, яку нині названо на честь Михайла Салтикова-Щедріна. Уперше Остромирове євангеліє було опубліковано 1843 року дослідником Олександром Востоковим, який і дав йому таку назву.

Навіщо, на ваш погляд, учені дошукуються подробиць написання та зберігання таких літературних пам'яток?

Євангеліє написане кирилицею на 294 пергаментних аркушах розміром 8 вершків завдовжки та майже 7 вершків завширшки (35×30 см). Сторінки прикрашені заставками й буквицями. Текст написаний у два стовпчики по 18 рядків у кожному, крупним уставом. Заголовки писані середнім уставом, післямова – дрібним.

ПАМ'ЯТАЙМО! ***Уставом*** називали урочисте письмо, що відзначалося симетричними літерами, комбінаціями прямих і

заокруглених ліній, червоними літерами на початку абзаців. З XIV століття устав замінено на ***півустав*** – напівкругле похиле письмо.

У книзі є три художні заставки (рами) – мініатюри із зображеннями євангелістів Іоанна, Луки та Марка. Техніка виконання малюнків – інкрустована емаль, що застосовувалася в ті часи виключно у Візантії.

Ще однією найдавнішою рукописною книгою Київської Русі є Ізборник Святослава. Відомі два рукописи з такою назвою, датовані 1073 та 1076 роками.

ПАМ'ЯТАЙМО! **Ізборниками** називають пам'ятки писемності києво-руської доби, рукописні хрестоматії, що містили цікаві вислови, уривки з богословських творів тощо.

Перша з таких хрестоматій – Ізборник 1073 року, переписаний дяком Іваном та іншими переписувачами для київського князя Святослава Ярославича з болгарського оригіналу, складеного в X столітті для болгарського царя Симеона.

Пам'ятка ця надзвичайно об'ємна, у ній понад 380 статей, що належать понад 20 авторам, переважно візантійцям. Серед них – Іоанн Золотоустий, Григорій Нісський, Атанасій Синаїт. Окремо слід згадати про Георгія Хіровоска. Це перший на слов'янських землях автор риторичного посібника про тропи та стилістичні фігури. Його праця називається «О образах». У ній розкрито значення таких понять, як «алегорія», «метафора», «гіпербола».

Пригадайте, що це за тропи. Поміркуйте, чому цю працю було вміщено в такий поважний збірник. Яку роль відіграють ці тропи в давніх текстах?

Цікаво, що в Ізборнику був уміщений також список рекомендованих і заборонених книг, долучений до найдавнішого списку апокрифів.

ПАМ'ЯТАЙМО! **Апокрифи** – це стародавні релігійно-легендарні тексти, зміст яких не цілком відповідав офіційному віровченню. Так називали і зіпсовані переписувачами чи пошкоджені оригінали, вилучені з релігійного вжитку. До апокрифів належать і деякі біблійні тексти, не визнані канонами церкви. Були вони надзвичайно популярними, поширювалися усно й у списках.

В Ізборнику 1073 року вміщено майстерно виконаний груповий портрет княжої сім'ї, а також на розкішній заставці на тлі храму – зображення сімох святих, оздоблене химерними геометричними та рослинними орнаментами.

Знайдено близько двадцяти рукописів, що є повними або частковими копіями Ізборника 1073 року. Оригінал цієї пам'ятки зберігається в Московському історичному музеї, а один зі списків – у Львівському музеї українського мистецтва.

Ізборник 1076 року – відома пам'ятка давньої української літератури. Він був укладений на основі рукописів великокнязівської бібліотеки Софійського собору. Збірник містить переклади з візантійської літератури, уривки з біблійної книги «Премудрощі Ісуса...», твори східнослов'янських авторів, фрагменти житій святих та ін. Єдиний список цієї пам'ятки, що дійшов до нас, зберігається в Санкт-Петербурзі.

До речі, саме про цей збірник написав дослідницьку працю *Іван Франко*, що був одним з найвідоміших медієвістів[1]. Ось як оцінював він твори давньої літератури: «Збірник з 1076 року не визначається об'ємом. Се пергаментовий рукопис, зложений із 276 карток малого формату, так що на одну сторону виходить 13 рядків, а в кожнім рядку ледве по 16–18 букв. Рукопис не заховався весь, бо всередині бракує деяких карток. Зміст його досить мішаний і тільки в малій часті згідний із змістом збірника із 1073 року».

У цьому збірнику вміщені надзвичайно актуальні та важливі твори. У трактаті про читання книг, скажімо, записано: «Не збудується корабель без гвоздів, але і праведник без читання книжок. Як невольника душа біжить до своїх родичів, так праведник до читання книжок. Прикраса воїну оружжя, а кораблю вітрила, так само праведнику читання книжок».

Глибокі думки висловлені в повчанні, яке згодом лягло в основу **«Повчання дітям»** *Володимира Мономаха*: «Дитино, приблизи розум серця свого і почуй слова родителя твого, бо вони не підуть на шкоду душі твоєї; але коли приймеш їх розумно, то будуть тобі поводарями до царства небесного. Настав посудину серця твого, щоб накапали тобі слова, солодші від меду, що можуть оживити тебе і зробити безсмертним».

Такими вони були, давні книги, і сторінки їхні, пожовклі й крихкі від часу, нині для нас на вагу золота. Вони переконують нас у тому, що людська мудрість – вічна. І що жодні винаходи цивілізації не знецінять головного – духовних істин, якими живе людство.

Що ви вважаєте вічними, незмінними істинами?

Біблія

...Мудрість увійде до серця твого,
і буде приємне знання для твоєї душі!

Біблія. Книга притч Соломонових

Ми переконалися, що є вічні істини і є книги, в яких ці істини закарбовані. У них – прадавня мудрість людська, що й тримає людство на Землі, не дозволяє йому зникнути, розчинитися в безвісті Всесвіту. Дослідники навіть вважають, що в таких книгах закодовано не тільки наше минуле, а й майбутнє. І одна з таких книг – **Біблія**.

ПАМ'ЯТАЙМО! **Біблія** – одна з найдавніших пам'яток світової писемності, зібрання різних за змістом і формою текстів, що з'явилися в період від XII століття до н.е. до IV століття н.е., і збереження їх регламентується суворими правилами. Назва походить від сирійського порту Бібл, звідки до Греції завозили папірус. Грецькою ж це слово означає «книги».

Яке значення для сучасної людини має віра? Чи згодні ви з тим, що це суто інтимна сфера людського життя?

Біблія має дві самостійні частини. Перша – **Старий Заповіт** (Закон), написаний давньоєврейською мовою в дохристиянську добу. Старий

[1] Медієвіст – дослідник давньої літератури.

Заповіт визнає віровчення Єдиного Бога – ***Ягве***. Друга частина – **Новий Заповіт** (Благодать), укладений ранніми християнами, завершений не раніше IV століття н. е. і 364 року канонізований християнською церквою на Лаодикійському церковному соборі.

Ікона XVIII століття

Християни, що сповідують учення Ісуса Христа, вважають Біблію своєю священною книгою і приймають її в повному обсязі (Старий і Новий Заповіти), а іудеї визнають тільки Старий Заповіт.

Старий Заповіт становить близько трьох четвертих усієї Біблії. Він містить 39 книг, написаних переважно давньоєврейською мовою. У ньому розповідається про створення світу, гріхопадіння, становлення й занепад єврейського народу волею Бога. Головна частина Старого Заповіту – ***«П'ятикнижжя»*** – була остаточно завершена в V ст. до н. е. У п'яти книгах пророка Мойсея – ***«Буття»***, ***«Ісход»***, ***«Левіт»***, ***«Числа»***, ***«Второзаконня»*** – розповідається про створення світу Богом за шість днів, про перших людей – ***Адама*** та ***Єву***, які жили в раю, але, порушивши наказ Божий, були вигнані звідти. За цей непослух, або гріхопадіння, Бог прокляв увесь рід людський. Книга «Ісход» розповідає про Мойсея – пророка, якого Господь обрав посередником між собою та єврейським народом; про те, як Мойсей вивів єврейський народ з єгипетського рабства до землі обітованої – Палестини.

Окрім «П'ятикнижжя», до Старого Заповіту входять історичні книги, або ***«Книги Пророків»***, і Писання – ***«Псалми»*** (Псалтир), ***«Притчі Соломонові»***, ***«Книга Екклезіаста»***, ***«Пісня Пісень»*** та численні пророцтва, літописні перекази, казкові оповіді тощо.

Новий Заповіт – друга частина Біблії, у якій викладено власне ідеологію християнства. Ця частина містить 27 книг, що поділяються на чотири ***Євангелія*** (св. Матвія, св. Марка, св. Луки та св. Іоанна), ***«Одкровення Іоанна»*** (Апокаліпсис), ***«Діяння апостолів»*** та інші. У Новому Заповіті розповідається про непорочне зачаття, народження та життя ***Ісуса Христа***, чудеса, які він творив, смерть за спокуту гріхів людства і воскресіння Сина Божого. Також тут ідеться про виникнення та діяльність Церкви. Апостоли у своїх посланнях (листах) до церков дають поради, як жити і діяти, аби порятувати душу. Остання книга Нового Заповіту – ***«Об'явлення»*** (Одкровення Іоанна) – сповіщає про другий прихід Спасителя на землю, про вічну кару для тих, хто не повірив у Христа, та про небесне місто, створене Богом для спасенних.

Біблія є Святим Письмом для християн та іудеїв. Які священні книги мають інші релігії? Які відомості про унікальні писемні пам'ятки людства ви отримали, вивчаючи курс історії стародавнього світу?

Тож спробуймо підійняти завісу над загадковим світом біблійних текстів.

Біблійні легенди

Милість та правда нехай не залишать тебе,
Прив'яжи їх до шиї своєї,
Напиши їх на таблиці серця свого –
І знайдеш ти ласку та добру премудрість
В очах Бога й людини!

«Притчі Соломонові»

Легендою про створення світу розпочинається Старий Заповіт. І уява наша вимальовує на тлі тендітного світанку життя дві постаті – Адама та Єви – перших людей, що постали з праху земного шостого дня творіння... І вперше читаємо тут слово ***Бог***.

ПАМ'ЯТАЙМО! Сама Біблія трактує поняття «Бог» так: «Бог – це Дух безконечний, вічний і незмінний у Своїм бутті, мудрості, силі, святості, доброті (милосерді) і правді» (Євангеліє від Іоанна. – 4:24).

А як ви розумієте поняття «Бог»?

Іван Марчук.
Біля джерел життя

Легенда про створення світу оповідає про те, як Господь створив усе суще за шість днів. Спершу – небо і землю, потім – світло, роз'єднавши день і ніч. «Хай станеться світло» – перший день творіння. Наступного дня з'явилося небесне склепіння. Велике диво трапилося третього дня, коли Бог сказав: «Нехай збереться вода з неба до місця одного, і нехай суходіл буде видний». «І назвав Бог суходіл землею, а згромадження вод назвав морем» (Книга Буття). Бог звелів – і виросла трава, дерева, квіти... Четвертого дня Бог створив сонце, бо ніщо не спроможне жити без сонця на землі, а також місяць і зорі, щоб світили вночі.

Поясніть, спираючись на знання з біології, фізики, чому без сонця неможливе життя на землі. А яка роль місяця в природних процесах?

На п'ятий день з'явилися риби у воді й птахи в небі. Та найпліднішим був шостий день: на землі з'явилися тварини, комахи... А опісля Бог сотворив людину «за власним образом і подобою». І лишився вдоволений своєю працею.

Ви запитаєте: тиждень має сім днів, що ж відбувалося сьомого дня? А в неділю Бог спочивав від трудів своїх. І день цей став у людей днем уславлення Всевишнього, який подарував їм життя.

Чому, на вашу думку, саме в такій послідовності Бог створював світ? Поясніть це, використовуючи знання з природничих наук.

Легенда про перших людей продовжує легенду про створення світу. Ім'я першої людини – ***Адам*** – не випадкове: означає «взятий із землі», адже саме із землі його було зліплено! Бог дав людині душу, щоб вона пізнала Бога. З ребра Адама, поки той спав, Бог створив жінку і дав їй ім'я ***Єва*** – «матір усіх живих людей». Бог благословив їх на шлюб, дозволив жити в Едемі (раю), звелівши оберігати райський сад.

ПАМ'ЯТАЙМО! Книга Буття наголошує: ми всі – нащадки Адама і Єви.

Чому, на вашу думку, людину вважають найдосконалішим Божим створінням? Як ви ставитеся до того, що Бог дав людині душу передусім для віри у Творця?

Та змій-спокусник (Біблія повідомляє, що в образі змія Єві явився Сатана) умовив жінку скуштувати яблуко з дерева «пізнання добра і зла», до якого Бог заборонив торкатися людині. Єва з'їла заборонений плід і пригостила ним Адама. Розгніваний Господь вигнав людей з раю за непослух і присудив їм надалі в поті чола здобувати хліб свій, але змилостивившись, пообіцяв їм спасителя. Ним і став Ісус Христос.

Якопо Тінторетто. Адам і Єва

Страшний гріх учинив син Адама та Єви ***Каїн***: він убив брата свого ***Авеля***, позаздривши йому. А діти іншого сина – ***Сита***, перейнявши лихі звички дітей Каїнових, стали безбожниками. І тоді Бог вирішив знищити все, що створив: таким був його гнів на людей, що не шанували Творця й не дотримувалися заповідей його.

Легенда про потоп оповідає, що лише праведнику ***Ноєві*** Бог сповістив про майбутнє лихо. Творець загадав Ноєві змайструвати ковчег, на якому він і порятувався зі своєю родиною, взявши туди різних тварин по парі, їжу, хлібні зерна, плоди й сіно. Сорок днів заливав землю великий дощ. І сто п'ятдесят днів не було нічого, окрім води й Ноєвого ковчега. І лише потім ковчег з порятованими зупинився біля Араратських гір. Нині мешканці міста Нахічевань, що розташоване поряд з імовірною стоянкою ковчега, стверджують, що саме там – домовина праведника. Адже назва міста означає: «тут оселився Ной».

Легенда про потоп повчає, що порятуватися від Божого гніву може тільки людина праведна, що не чинить гріхів і живе за Божими заповідями. Ноя завжди ставлять у приклад тим, хто зневажає закони моралі, не дотримується приписів віри, не плекає чесноти у своїй душі.

Ця легенда глибоко закорінена у свідомості різних народів. У неї вірять мексиканці та полінезійці, єгиптяни й греки, китайці й індуси. А знаєте чому? Бо є наукові підтвердження того, що потоп був історичним фактом, серед них такі: дощечки з написами; епічна поема про Гільгамеша, знайдена поблизу Ніневії; археологічні дані про потопні осади й наноси; знищені ранні цивілізації, що мешкали в долині Євфрату, тощо.

Спираючись на знання з історії, біології, доведіть, що всесвітній потоп – просто легенда або ж таки історичний факт.

Легенда про Вавилонську вежу пояснює, чому всі люди такі різні. Колись вони забажали сягнути неба, збудувавши височенну вежу. Керувала ними гординя: люди прагнули уславитися, дорівнятися до Вседержителя. Тому Бог вирішив припинити це зухвале будівництво в надзвичайно оригінальний спосіб: він стер з пам'яті людей рідну мову, якою спілкувалися всі, й перемішав мови так, щоб люди не могли розуміти один одного. Відтак продовжити будівництво було неможливо. Люди покидали знаряддя й розійшлися світом, розділившись на народи, а недобудоване місто назвали Вавилоном, що означає «змішання».

А що для вас символізує Вавилонська вежа? Чим повчальна ця легенда?

Легенда про Мойсея. ***Мойсей*** – одна з найвизначніших постатей всесвітньої історії, пророк, релігійний реформатор, законодавець. Це людина, що прожила бурхливе цікаве життя. Він зміцнив свою волю, навчився підпорядковувати її волі Божій, в усьому виявляти абсолютний послух Творцеві. Мойсей очолив плем'я рабів і в тяжких умовах вигнання перетворив його на могутній славний народ.

Історія народження Мойсея незвичайна: єгипетський фараон звелів знищувати всіх новонароджених ізраїльських хлопчиків, щоб не множився рід ізраїльтян, які перебували в єгипетському рабстві. Але матір Мойсея не втопила сина, а сховала. Коли йому виповнилося три місяці, поклала немовля в просмолений кошик і пустила за водою. У хрестоматії ви прочитаєте, як дивом врятувався Мойсей, як потрапив до двору фараона й опановував науку, не забуваючи про свій уярмлений народ.

Мойсей біля вогняного тернового куща

Після втечі від фараона Мойсей, одружившись із донькою мідійського жерця, жив у пустелі, пас отари. І одного разу побачив терновий кущ, з якого палахкотіло полум'я, та сам кущ не горів. Мойсей почув голос, що звертався до нього. Це промовляв Бог. Саме тоді Господь призвав Мойсея вивести з неволі єврейський народ.

Якими чеснотами був наділений Мойсей, що саме йому Господь доручив таку відповідальну місію?

Важко було Мойсеєві змусити фараона відпустити ізраїльський народ з Єгипту. Не раз карав Бог Єгипет... І лише найстрашніша кара – смерть усіх первородних дітей – змусила фараона відпустити ізраїльтян до землі обітованої – землі Ханаан. Господь уберіг нещасних, які позначили свої будинки кров'ю жертовного ягняти, і всі діти ізраїльські лишилися живими. А єгиптян Бог скарав за те, що вони жорстоко знущалися зі своїх рабів. Легенда засвідчує невідворотність кари для тих, хто збиткується з ближніх.

Чимало див трапилося на шляху ізраїльського народу з єгипетського рабства до землі обітованої, що тривав сорок років.

Неабияким випробуванням була ця путь і для Мойсея: змучені тривалою дорогою люди зневірювалися і в усіх бідах звинувачували його. Дехто навіть нарікав на те, що через нього вони покинули Єгипет. І саме за зневіру Бог покарав народ таким довгим шляхом до волі, адже мусили померти ті, хто були рабами, щоб рабська свідомість не тьмарила розум. У цій легенді порушено віковічну проблему стосунків вождя й народу.

Як, на вашу думку, вирішується ця проблема в наш час? Якою є роль лідера нації? Як боротися зі зневірою, що полонить душі людей на шляху до мети?

Ідейним осердям легенди є оповідь про те, як Бог виголосив ізраїльському народові ***десять заповідей*** на горі Синай. Ви, напевно, не раз їх чули, адже заповіді Божі – своєрідний моральний кодекс, перелік чеснот, які мусить у собі сформувати кожна порядна, благородна, чесна людина. У цих заповідях Всевишній наголошує: треба вірити, покладаючись на Бога, працювати й розбудовувати своє життя, не можна вбивати, красти, чинити перелюбу й неправдиво свідчити... Десять заповідей були записані на кам'яних скрижалях, які звуться скрижалями Заповіту.

Ви маєте розуміти: Бог створив людину за своїм образом і подобою, дав їй душу й змогу безтурботно жити в раю. Проте Він не створив людину роботом, який автоматично любив би Бога, безвільно виконуючи Його волю. Бог дав людині право вибирати між добром і злом.

Минулого року ви вивчали твори (зокрема, поезії Бориса Олійника), в яких було порушено проблему вибору. Чи завжди людині просто зробити вибір між добром і злом? Чи повсякчас між ними є чітка межа?

Ця легенда закінчується мудрим повчанням: укотре зневірився народ у своєму пророкові і за зневіру Господь карав людей. Та, незважаючи ні на що, знову й знову Мойсей благав у Бога милосердя для зневірених. І Бог прощав. Лише перед смертю Мойсей зійшов на високу гору, звідки побачив землю обітовану (Палестину). Він подякував Богові за подароване щастя і відразу помер. У легенді возвеличено духовну міць Мойсея, вольовий характер, мужність. Це людина, що пізнала більше, ніж інші, здатна була прозирати майбутнє. Мойсей розумів головне – історичну необхідність для свого народу рухатися вперед. Він прагнув донести до людей ідею богообраності ізраїльського народу, але не всім вона була до вподоби. Пророк виконав свою історичну місію: після його смерті народ ізраїльський увійшов у землю обітовану.

З Нагірної проповіді Ісуса Христа

Що саме вас найбільше вразило в цій легенді? Яким постає у вашій уяві пророк Мойсей?

Глибокі за змістом і повчальні легенди та притчі Нового Заповіту. Навчаючи народ, Ісус Христос часто говорив приповідками, щоб доступніше й виразніше висло-

Тарас Шевченко.
Програвся в карти (із серії ілюстрацій до «Притчі про блудного сина»)

Який епізод притчі про блудного сина відображений на картині?

вити свої думки – настанови людству на тисячі років. Тож звернімося до його філософських притч, щоб стати хоч на дещицю мудрішими!

Притча про блудного сина порушує вічну проблему стосунків між близькими людьми, між батьками й дітьми. Ця історія вчить шанувати батьків, визнавати свої провини й каятися, возвеличує силу батьківської любові й всепрощення. Ісус переконує, що найвищою радістю є радість віднайдення втраченого – найдорожчої людини: «Веселитись і тішитись треба було, бо цей брат твій був мертвий – і ожив, був пропав – і знайшовся». Батько, чию мудрість уславив своєю притчею Ісус Христос, належно оцінив працелюбність і відданість старшого сина, що працював поряд з ним день у день, і щире каяття молодшого, який після довгого блукання таки усвідомив свої помилки й покаявся.

Найголовніша особливість приповідок Ісусових – їх багатозначність: кожен, хто прочитав їх чи почув, має змогу зробити власні висновки.

Як часто в літературних творах порушують подібні проблеми? Які паралелі з прочитаним раніше ви могли б провести?

Притча про сіяча, як і решта повчань Ісуса, стосується надзвичайно важливої сфери людського життя – віри. Саме здатність людини приймати у своє серце Слово Боже стала предметом цієї приповідки Христа. Звісно, він мав на увазі не просто насіння, а Слово Боже. Воно ж бо – як зерно: те, що впало край дороги і дісталося птахам, – це Слово, почуте людьми, які його не зрозуміли й відкинули. А тому сатана легко викраде його із серця такої людини. Натомість Слово Боже, що, як і зерно, впало в посушливе груддя, таки дісталося до серця людини, та не змогло в ньому вкорінитися. Така людина втратить віру за найменших випробувань. Зерна, що падали в колючий терен, означають Слово Боже, сприйняте людьми заклопотаними, обтяженими земними турботами. Вони не вміють жити духовним життям, а тому ті буденні клопоти глушать тендітні пагони Слова Божого в їхніх душах. А добрий ґрунт для зернин, які висіяв сіяч, – це люди, котрі і чують, і приймають Слово Боже, а воно проростає в них добрим насінням у стократ.

Так пояснив свою притчу сам Ісус Христос. А як ви її зрозуміли? Які ще повчальні думки приховані в цьому мудрому тексті?

Певно, вам не раз доводилося чути слово ***псалом***. У перекладі з грецької воно означає «пісня». 150 пісень релігійного змісту входять до знаменитого **Псалтиря**, який є частиною Біблії і навчальною книгою для християн. Автором деяких псалмів вважають біблійного царя ***Давида***, два тексти

приписують пророкові ***Мойсею*** та цареві ***Соломону***, решта – твори анонімні.

ПАМ'ЯТАЙМО! Корінь слова «псалом» означає прославлення, захоплення від чогось або когось доброго, могутнього і гарного. Тож можна зробити висновок, що псалми виконували під час староєврейської літургії, колективного богослужіння і персональної молитви.

Псалми поділяють на кілька видів: хваління Бога, псалми-плачі, царські псалми, псалми вдячні і покаянні.

Псалми ввійшли до обов'язкової щоденної молитви християн. У них поєднані філософські роздуми, релігійна лірика, героїчний епос. Поетична образність, ритмічність і щирість стали запорукою популярності цих творів. Потужна метафоричність і глибинність псалмів спонукали багатьох письменників наступних поколінь переосмислювати, переспівувати їх. Одним з найяскравіших таких творів є Шевченкові «Давидові псалми». Невдовзі ви ознайомитеся з творчістю Григорія Сковороди, зокрема з його поетичною збіркою «Сад божественних пісень», у якій також досить відчутний вплив Псалтиря. Зверталися до неоціненного духовного досвіду псалмів і Павло Тичина («Псалом залізу»), і Ліна Костенко («Давидові псалми»).

Чому, на вашу думку, різні письменники в різні епохи зверталися до цієї вічної книги? Що їх приваблювало в ній?

Для людини, яку не виховували на Біблії і не привчали читати її регулярно, текст Псалтиря може здатися дещо одноманітним. Проте якщо звикнути до тавтологічних і антонімічних прийомів староєврейської поезії, то повільне, медитативне читання псалмів може принести неймовірну насолоду, духовне піднесення.

Унікальною книгою є **«Пісня пісень»**, або **«Пісня над піснями»**, – зібрання пісенної лірики давніх євреїв, укладеної протягом I тисячоліт-

Іван Марчук. Пісня пісень

Як художник відтворив біблійний образ?

тя до н.е. Авторство твору приписують цареві ***Соломону***. Це один з найдавніших у світі гімнів любові, любові пристрасній, одухотвореній, що «сильна, як смерть». Головні герої твору – дівчина ***Суламіф*** і закоханий у неї юнак. Вони долають усі перешкоди, які чинять на шляху до їхнього щастя родичі, друзі, варта. Палітра художніх засобів настільки яскрава, що сухого опису в підручнику замало – ви самі переконаєтеся в цьому, прочитавши навіть невеликий уривок: «Поклади мене, як печатку, на серце твоє, як перстень, на руку твою: бо сильна, як смерть, любов; люті, як пекло, ревнощі; стріли її – стріли вогненні; вона – полум'я дуже сильне. Великі води не можуть погасити любови, і ріки не заллють її. Якби хто давав усе багатство дому свого за любов, то він був би відкинутий із презирством».

Якими художніми засобами скористався автор у цьому уривкові для вираження своїх почуттів?

«Пісня над піснями» – вічна скарбниця натхнення. З неї повсякчас черпали наснагу майстри художнього слова. Відгомони безсмертної книги звучать у творчості єврейських класиків – Хаїма Нахмана Бялика, Шолом-Алейхема; мотиви старовинного манускрипту заново ожили у творчості Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Євгена Маланюка.

Як бачимо, Біблія протягом багатьох століть була однією з найголовніших книг християнського світу. Так, текст Псалтиря був одним з найдавніших перекладів слов'янською мовою і поширився в Україні відразу після прийняття християнства, до того ж із тлумаченням неясних місць. На ньому в давнину ворожили, і текст так званого гадательного Псалтиря, у якому до кожного псалма додавали різні життєві поради, був відомий уже в XI столітті. Псалтир був однією з найдавніших білорусько-українських друкованих книг *Франциска Скорини* та *Івана Федорова*[1].

Цю книгу віками використовували як шкільний підручник, читали над хворими та померлими. Цитати з Псалтиря трапляються в українській літературі вже з XI століття і до найновіших часів. Українською мовою його перекладали *Іван Пулюй* (1903), *о. Олександр Бачинський* (1903), *Михайло Кобрин* (1936, 1941), *Іван Огієнко* (митрополит Іларіон) (1962), *Іван Хоменко* (1963) та ін.

Важливими книгами для давнього суспільства були і **Євангелія**.

ПАМ'ЯТАЙМО! **Євангеліє** – грецьке слово, яке спочатку означало *дар, нагороду* за добру звістку, а згодом увійшло в ужиток у значенні благої звістки – *благовісту*. Добра звістка для християн – одкровення про спасіння, про Новий Заповіт (тобто новий союз) Бога з людиною, про спокуту Сином Божим гріхів людства, Його Хресну Жертву, про Церкву, засновану Ним на землі, про нове, благодатне життя, про обожнення людини. Отже, Євангеліями називають книги про земне життя і вчення Ісуса Христа.

В українській літературі вагомим надбанням стали Євангелія, перекладені церковнослов'янською мовою з елементами давньоукраїнської, серед яких найвідоміші – **Остромирове** та **Пересопницьке євангелія**.

[1] Франци́ск Скори́на, Іван Фе́доров – видатні східнослов'янські першодрукарі.

Саме на Пересопницькому євангелії з 1991 року присягають президенти України.

Чому, на ваш погляд, глава держави присягає саме на цій книзі?

Важливими для християнського віровчення книгами були й Апостоли.

ПАМ'ЯТАЙМО! **Апостол** – скорочена назва сакральних книг, у яких описано діяння дванадцяти учнів Христа. Ці книги призначені для щоденних богослужінь.

Львівський Апостол 1574 року, або «Діяння та послання апостольські», традиційно вважають найдавнішою точно датованою книгою, надрукованою на українських землях. Видав Апостол визначний першодрукар Іван Федоров на власні та зібрані львівськими міщанами кошти.

Дуже цікавий примірник Апостола 1574 року з великим вкладним записом Катерини Іванівни Вишневецької-Ходкевич, сестри славнозвісного Дмитра Вишневецького, якого ототожнюють з героєм народної пісні Байдою. Запис зроблено 1575 року. Очевидно, Вишневецька отримала Апостол безпосередньо від самого Івана Федорова. Примірники Апостола є практично в усіх найбільших книгозбірнях України та інших країн світу.

Як ви вважаєте, чому найбільші бібліотеки світу збирають і вивчають давні тексти?

Варто згадати і про перекладачів Біблії, адже в нашу культуру Біблія прийшла саме завдяки блискучим перекладам рідною мовою.

У XIX столітті *Григорій Квітка-Основ'яненко* в Харкові, а *Маркіян Шашкевич* – на Галичині (вивчати їхню творчість ви будете згодом) майже одночасно починають перекладати уривки з Нового Заповіту українською мовою. Цікаве видання – «Псальми, переложені на малоруское нарєчіє» професора *Михайла Максимовича*, першого ректора Київського університету Святого Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Видатна пам'ятка XIX століття – переклад Євангелія та «Діянь апостолів», що його зробив *Пилип Морачевський*. На жаль, Синод заборонив друкувати переклад Євангелія українською мовою. Тільки 1906 року під тиском революційних подій цей переклад було опубліковано.

Євангеліст Лука. Гравюра з Апостола. 1574 рік

Письменник *Пантелеймон Куліш* разом з видатним ученим Іваном Пулюєм спільними зусиллями перекладають майже весь кодекс Біблії. Це був ***перший повний переклад Біблії*** з єврейських і грецьких текстів *українською новітньою мовою*. Частинами його друкували у Львові й у Відні. Проте під час пожежі згорів рукопис перекладу Старого Заповіту. Невтомний

Пантелеймон Куліш удруге взявся за цю працю, та, на жаль, не встиг закінчити її. Завершили переклад Іван Пулюй і письменник *Іван Нечуй-Левицький* (він переклав Псалтир). Право власності на переклад здобуло Британське біблійне товариство, яке вперше видало Біблію українською мовою 1903 року. В Україні ж ці видання були заборонені. Згодом Британське біблійне товариство замовило *Іванові Огієнку* (митрополитові Іларіону) новий переклад канонічної Біблії 1936 року, оскільки наклад видання Біблії в перекладі Куліша–Пулюя вже розійшовся, а передруковувати його не було сенсу, адже українська мова за цей час суттєво змінилася.

Стокгольмське Товариство для поширення Євангелія в СРСР видало 1942 року Новий Заповіт і Псалтир у перекладі професора Івана Огієнка. Його перекладом, перевиданим 1962 року, нині послуговується більшість протестантських церков, частково православна і греко-католицька.

Серед інших відомих перекладів – «Книга Буття», перекладена *Іваном Франком*, а один з останніх перекладів Біблії, здійснений Патріархом УПЦ Київського патріархату *Філаретом*, виданий 2004 року.

Поміркуйте, чому впродовж віків виникала потреба знову і знову перекладати Біблію, окремі її частини.

Тож ми розпочали тривалу й важливу розмову про вічні духовні цінності людства, завдяки яким людина може і повинна йти у світ з мудрою головою та ясним поглядом, любити життя, шанувати людей, свою землю, культуру, мову. А продовжуватимемо її завдяки тим, хто цю мудрість переосмислював у своїй творчості, намагаючись допомогти нам пізнати найпотаємніші глибини буття, – Григорієві Сковороді, Тарасові Шевченку, Пантелеймонові Кулішу і багатьом-багатьом іншим.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Назвіть найдавніші рукописні книги Київської Русі.
2. З яких двох частин складається Біблія? Коротко схарактеризуйте кожну з них.
3. До яких частин Біблії належать вивчені вами легенди і про що в них розповідається?
4. Хто з українських письменників, учених, релігійних діячів перекладав Біблію українською мовою?
5. Пригадайте, чи чули ви раніше про когось із героїв Біблії. Звідки ви про них довідалися?
6. Що нового ви дізналися про Псалтир? Яку роль він відігравав у житті українців?
7. Назвіть українських письменників, у творчості яких є біблійні мотиви.

II рівень – *середній*

1. Прочитайте і прокоментуйте кожну з легенд Старого Заповіту. Яка, на вашу думку, їхня роль у Біблії?
2. Обґрунтуйте прикладами з вашого життя чи з життя ваших друзів справедливість і мудрість притчі про блудного сина.
3. Перекажіть і прокоментуйте притчу про сіяча.

4. Підтвердьте, що Псалтир був і є найпопулярнішою релігійною книгою в Україні.
5. Виразно прочитайте десять заповідей. Чи складно, на ваш погляд, їх дотримуватися?
6. Підготуйте презентацію Ізборника Святослава для молодших читачів. Скористайтеся для цього довідниками, Інтернетом.
7. Закінчіть розпочате висловлювання: «Більшість талановитих українських письменників зверталися до Біблії, перекладали її українською мовою, використовували біблійні мотиви у своїй творчості, тому що...»

III рівень – *достатній*

1. Використовуючи знання з історії України, схарактеризуйте епоху, коли в Україні з'являлися перші друковані книги.
2. Узагальніть відомості, які ви прочитали про Старий і Новий Заповіти, докладно розкажіть про кожну з частин Біблії.
3. Зіставте легенду про створення світу Богом і свої знання з біології. Як пояснити співіснування біблійної легенди і теорії Чарльза Дарвіна?
4. Які моральні чесноти визначає в житті людини Біблія? Назвіть їх, прокоментуйте свою відповідь, підтверджуючи її посиланнями на біблійні тексти.
5. Поясніть, чому до основоположної релігійної книги, якою є Біблія, було додано «Пісню над піснями».
6. Подивіться на географічну карту і поміркуйте, навіщо Бог змусив євреїв сорок років блукати пустелею, не дозволивши за короткий час пройти незначну відстань від Єгипту до Палестини.
7. Поясніть, чому Біблія – духовне надбання Сходу – стала осердям релігійного життя християн різних частин світу.

IV рівень – *високий*

1. Проаналізуйте біблійні притчі. Чому Ісус Христос звертався до людей зі своїми приповідками, використовуючи інакомовлення?
2. Доведіть, що давня література вплинула на весь подальший розвиток українського красного письменства.
3. Висловіть власну думку з приводу того, чому Біблія та окремі її частини були найпопулярнішими серед перших перекладних і друкованих книг в Україні.
4. Які, на ваш погляд, найцікавіші тексти були вміщені в найдавніших українських книгах – Ізборниках Святослава? Прокоментуйте їхню мистецьку й історичну цінність.
5. Спробуйте оцінити й мотивовано окреслити роль християнства і Біблії в духовному розвитку українського народу, суспільства.
6. З якого віку, на вашу думку, людина має ознайомлюватися з Біблією і чому одразу не можна читати повний текст цієї літературної пам'ятки?
7. Які нові поняття ви з'ясували з прочитаних вами біблійних уривків? Як ви трактуєте поняття «віра», «надія», «любов», «гріх», «покута», «рай», «пекло»? Наскільки часто ви послуговуєтеся ними в повсякденному житті? Чи завжди їхній зміст відповідає тому, який закладено в Біблії?

РОБОТА В ГРУПАХ

Підготуйте повідомлення про найдавніші літературні й релігійні пам'ятки інших народів, зокрема такі: Коран, Махабхарата, І-Дзин (Книга змін), Веди, епос про Гільгамеша. Для цього скористайтеся довідковою літературою з бібліотеки, попрацюйте в Інтернеті, проконсультуйтеся зі служителями церков.

Проаналізуйте, що спільного мають усі ці нетлінні духовно-мистецькі пам'ятки і чим вони різняться. Які особливості кожного тексту?

ДИСКУТУЄМО

Як відомо, зацікавлення Біблією, життям Ісуса Христа не зменшувалося ніколи. Про це свідчить той факт, що з покоління в покоління талановиті творці різних видів мистецтв прагнуть знову й знову переосмислити жертовний шлях Ісуса, біблійні заповіді, легенди, притчі. Прикладом такого переосмислення може бути рок-опера, бродвейський мюзикл «Ісус Христос – суперзірка», написаний композитором Ендрю Ллойдом Вебером. А 2004 року вийшов на екрани фільм талановитого американського актора й кінорежисера Мела Гібсона «Страсті Христові». Демонструють і мультфільми про Ісуса, екранізують легенди Старого Заповіту, нещодавно створено кінострічку про Ноїв ковчег.

Чи можна виправдати таке «світське» тлумачення Біблії? Як ви вважаєте, вона має залишатися суто релігійним кодексом, надбанням вірних усього світу чи знову оживати в мистецьких творах?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Пропонуємо підготувати для учнів молодших класів розповідь про Біблію (на 10–15 хв), про легенди, з якими ви щойно ознайомилися, притчі. Доберіть до своєї розповіді ілюстрації, продемонструйте різні видання Біблії. Обов'язково складіть план такої бесіди і погодьте його з учителем.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Із запропонованих крилатих висловів, що народилися з біблійних текстів, оберіть той, який вам до вподоби, і напишіть коротеньку історію з життя, стосовно якої доречно було б ужити цей вислів.

- Адамове ребро – жартівливе найменування жінки.
- Адамові діти – рід людський, нащадки першої людини.
- Блудний син – людина, що розкаялася у своїх помилках.
- Вавилонське стовпотворіння – збіговисько, шум, безлад.
- Всесвітній потоп – страшна катастрофа, лихо.
- Обітована земля – багатий край, сподівана мета.

Ви також можете дібрати власні крилаті вислови, що запам'яталися вам під час читання Біблії.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

При́тча – невелика за обсягом повчальна алегорична оповідь, максимально типізована, побудована за принципом аналогії. Сюжет притчі прямо підпорядкований її моралізаторській частині. Притча може мати прозову, поетичну чи драматичну форму. У ній розкриваються важливі етичні, естетичні, філософські настанови. Притча має символічний підтекст. Основне призначення цього твору – пояснити, як людина повинна чинити в певній ситуації. Біблійні притчі використовуються для вираження духовних настанов у алегоричній формі.

До жанру притчі зверталися такі українські письменники, як Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, Григорій Квітка-Основ'яненко, Іван Франко, а Тарас Шевченко створив навіть серію ілюстрацій до притчі про блудного сина.

Визначте ознаки жанру притчі у прочитаних вами творах.

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Біблійні сюжети у світовій літературі чи не найпопулярніші, а твори на біблійні мотиви давно увійшли до класики. Якісь із них ви вже прочитали, з деякими ознайомитеся в старших класах. І йдеться не лише про літературу. Адже геніальні літературні шедеври надихали композиторів творити музику, живописців – писати полотна...

Серед світових шедеврів на біблійні мотиви – «Божественна комедія» Данте Аліґ'єрі, поема Джорджа Гордона Байрона «Каїн», Йоганна Вольфґанґа Ґете «Фауст». Перлини світового малярства – графічні шедеври Доре, який ілюстрував більшість біблійних сюжетів, полотна Мурільйо, Караваджо, Тінторетто, Рафаеля – цей перелік можна довго продовжувати. Зокрема, «Повернення блудного сина» – краща з картин геніального голландського художника Рембрандта.

Поцікавтеся, які твори світової музичної класики пов'язані з біблійними мотивами та сюжетами.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Прочитайте бувальщину про славетного першодрукаря Івана Федорова, в якій знайдете відомості про нього самого, його характер, а також перегуки з біблійною притчею про сіяча.

«Коли першодрукарі Іван Федоров і Петро Мстиславець, звинувачені в єресі, змушені були тікати з Москви, притулок їм надав великий гетьман литовський Григорій Ходкевич. Та недовго й тут працювали першодрукарі. Мстиславець з невідомих причин переїхав у Вільно, а Федорову Ходкевич незабаром запропонував залишити друкарську справу й займатися хліборобством.

Федоров на це відповів так: "Не випадає мені проводити дні свого життя за ралом – займатися сіянням зерен житніх: духовні зерна повинен я розсівати по світу, не рало у мене в руках – художество".

І залишив гетьмана. Чимало злигоднів перетерпів друкар, поки дістався до Львова, а потім до Острога, звідки й розсіялися його "духовні зерна" і дали буйні сходи».

Із книги «Цікаві бувальщини»

Прокоментуйте цю історію. Як у ній переосмислена біблійна притча про сіяча? Як ця ситуація характеризує Івана Федорова?

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Історія православної церкви в Україні: Зб. наук. праць. – К., 1997.
2. Історія релігії в Україні: Навч. посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К., 1999.
3. Біблія. – К., 2004.
4. Повернення до Божого Храму. – К., 2004.
5. Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – К., 1989.
6. Довідник з історії України / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К., 1993.
7. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. – Луцьк, 2000.

Як хочеться розсунути межі літопису... Побачити, що там!
Та ми до кінця не освоїли ще й цього материка нашої першоісторії, тому кожне нове його прочитання має розглядатися як наближення до вичерпнішого знання початків нашої великої історії...

Павло Загребельний

ОРИГІНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА КНЯЖОЇ РУСІ-УКРАЇНИ

ЛІТОПИСИ ЯК ІСТОРИКО-ХУДОЖНІ ТВОРИ

Оригінальна література Київської Русі X – середини XIII століття є органічною частиною духовної культури всього слов'янського світу. Перекладна література і традиції народної словесності дали початок українському літописанню, проповідницькій, агіографічній (житійній) літературі. У цей час відбулося становлення світського писання, зокрема з'явилися такі шедеври давньої літератури, як «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово про похід Ігорів» та ін. Давньоруські книжники – Нестор Літописець, проповідники Іларіон, Кирило Туровський, ігумен Данило, монастирські літописці Симон і Полікарп, десятки анонімних авторів – торували нелегкий шлях, збагачуючи ідейно-тематичну і жанрову розмаїтість давньоруського письменства та вводячи його у світовий літературний процес.

ПАМ'ЯТАЙМО! **Літопис** – це жанр історично-мемуарної прози, у якому в хронологічному порядку, порічно записували події, а також фрагменти міфів, житій святих, легенд, ораторської прози, дружинного епосу тощо. Літопис за своєю структурою нагадує різножанровий, різностильовий колаж. Літописи є пам'ятками києворуського періоду.

З найдавнішого київського літописання найвідоміші три пам'ятки – Початковий літопис (1093), «Повість минулих літ» (1113) та Київський літопис (1200).

Осередком творення оригінальної літератури княжої доби була Києво-Печерська лавра. Спершу це був монастир. Його заснували 1051 року монахи Антоній і Феодосій у печерах біля літньої княжої резиденції Берестово поблизу Києва. У XI столітті монастир став центром утвердження християнства в Київській Русі. У XII столітті монастир отримав статус лаври, тобто великого православного монастиря, що підпорядковувався у своїй діяльності найвищій церковній владі. У XVIII столітті

Триптих «Богоматір з Антонієм і Феодосієм». Києво-Печерська лавра. Близько 1470 року

Києво-Печерська лавра стала найбільшим церковним феодалом в Україні, якому було підпорядковано багато дрібних монастирів і так звані пустоші (зокрема, Китаївська, Микільська та інші під Києвом) з їхніми угіддями й кріпаками. У стінах лаври перекладали церковнослов'янською мовою і переписували твори іноземних авторів. Саме тут було укладено славнозвісну «Повість минулих літ», а в XIII столітті – Києво-Печерський патерик – пам'ятку, що стала основним джерелом історії Києва.

«Повість минулих літ»

«Повість...» стала епохою не тільки
в культурному житті Київської Русі.
Вона наклала відбиток на все наступне
літописання східних слов'ян.
Літописці майбутніх поколінь...
ставили минуле в приклад сучасникам.

Олекса Мишанич

«Повість минулих літ» є окрасою давньої української літератури. До речі, саме вона дала назву жанру літопису, бо починається словами: «В літо...» Ця пам'ятка об'єднала в собі документи, перекази, легенди, оповіді, дружинний епос, записи візантійських хронік. Першу редакцію[1] цієї повісті уклав чернець *Нестор* на основі попередніх літописних зведень, авторами яких були книжник *Никон* та ігумен Києво-Печерського монастиря *Іван*. У літописі Нестор майстерно поєднав народні перекази й уривки з Біблії, перекладних грецьких і болгарських текстів, свідчення очевидців, власні роздуми.

[1] Реда́кція – тут: варіант якого-небудь літературного чи музичного твору або окремої його частини.

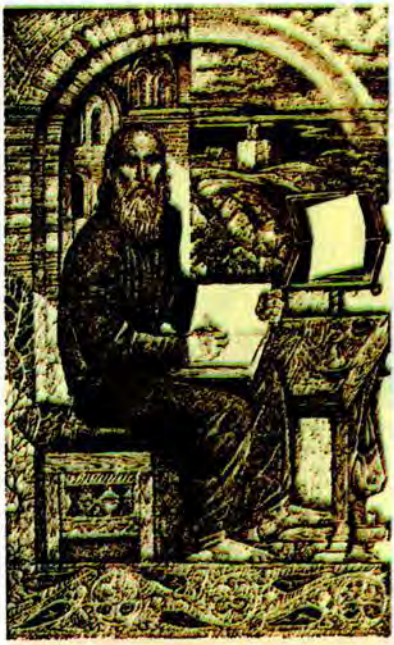

Нестор Літописець

Другу редакцію уклав за дорученням князя Володимира Мономаха ігумен Видубицького монастиря *Сильвестр* (1117), третю 1118 року – *Мстислав*, син Володимира Мономаха.

Поміркуйте, чим була зумовлена необхідність тричі змінювати «Повість минулих літ», доповнювати й переписувати її.

Традиційно автором «Повісті минулих літ» вважають Нестора, адже його як автора цього твору двічі згадують у Києво-Печерському патерику.

Якими ж вони були, ці давні книжники, що довгими вечорами під мерехтіння свічки виводили на папері хитромудру в'язь[1] старослов'янських літер? Геніальну скульптуру Нестора Літописця створив Марко Антокольський. Нині вона стоїть у Київському музеї російського мистецтва: Нестор, вічно схилений над писанням, з пером у руці, творить щоденний подвиг – записує для нащадків величну історію... і сам навіки входить у неї. У монастирській бібліотеці було знайдено опис зовнішності Нестора: «Нестор Летописец подобием сед, брада не раздвоилась, на плечах клобук[2], в правой руке перо, а в левой – четки...». Відомо, що він народився між 1040–1056 роками, найвірогідніше, походив з багатої родини. Був високоосвіченою людиною, знав кілька іноземних мов. У віці сімнадцяти років його прийняли до Печерського монастиря. Не дивуйтеся, адже в ті часи навіть князівські діти шукали притулку за мурами святої обителі: дехто ховався там від турбот світського життя, дехто самозречено віддавався улюбленій книжній справі. Так учинив і Нестор.

Яким ви уявляєте давнього ченця, книжника, перекладача і переписувача книг? Чим, на вашу думку, відрізняється Нестор від сучасних учених?

«Повість минулих літ» укладена за принципом класичного літопису – порічно. Це давало змогу відтворити поступальність історичного розвитку Київської Русі, вносити зміни та доповнення, встановлювати генеалогію київських князів, чим особливо переймався Нестор. Пропагуючи загальнодержавні ідеали, автор прославляє тільки тих правителів, які боролися за об'єднання всіх руських земель, уміли «творити мир і блюсти землі Руські», як це вдавалося Ярославові Мудрому чи Володимиру Мономаху.

У якому відомому творі давньої літератури позиція автора щодо цього питання відповідає поглядам Нестора?

---

[1] В'язь – вид старовинного декоративного письма, у якому окремі літери й слова зливаються в суцільний орнамент.

[2] Клобу́к – високий циліндричної форми головний убір з покривалом, який носять православні ченці.

Повна назва твору – «Се повісті минулих літ звідки почалась Руська земля, хто в Києві перший став княжити і звідки Руська земля стала буть». Як бачите, сама назва налаштовує нас на патріотичний лад – автор наполягає, щоб ми пам'ятали своїх славних предків, пишалися своєю батьківщиною, її величною історією.

Літопис оповідає насамперед про виникнення і розселення слов'янських племен, про їхню роль в історії. Нестор розглядав слов'янські племена та історію Русі як органічну частину історії людства, світу, намагався довести, що Русь була могутньою державою і відігравала ключову роль в історії Європи. Саме тому автор так докладно розповів про становлення Київської Русі, її зовнішню політику, розширення кордонів, військову міць. «Повість минулих літ» розповідає і легенду про заснування столиці нашої держави трьома братами-князями – Києм, Щеком, Хоривом та їхньою сестрою Либіддю. У літописі возвеличено мудрість княгині Ольги як жінки-державотворця, воїнську доблесть князя Святослава, далекоглядність Володимира, який, передбачивши напрям руху цивілізації, запровадив на Русі християнство. Великою пошаною удостоєно і Ярослава Мудрого передовсім за культурну діяльність – звершення на ниві освіти, науки, зодчества.

«Повість минулих літ» була написана в добу князівських міжусобиць після смерті Ярослава, і цей розбрат найбільше гнітив автора. Він з болем споглядав занепад великої держави, від колишньої слави й могутності якої не лишилося й сліду.

Пригадавши історію України цього періоду, доповніть картину соціально-політичного становища Київської Русі, докладніше поясніть, які саме події найбільше тривожили автора.

ПАМ'ЯТАЙМО! «Повість минулих літ» – не лише історичний, а й високохудожній літературний твір.

Як літературний твір «Повість...» нерозривно пов'язана з фольклором. Автор літопису добре знав і шанував народну творчість, а тому майстерно використав обрядову поезію, змальовуючи побут слов'ян, їхні звичаї, вірування. Народнопоетичними образами сповнена оповідь про віщого Олега, який розгадав хитрощі підступних греків і помер, як і пророкував волхв-язичник, від власного коня. Відгомін фольклорної традиції вчувається в оповіді про помсту княгині Ольги древлянам: вона попросила в мешканців Іскоростеня данину від кожного двору – по три горобці і по три голуби. Потім прив'язала до ніжок птахів запалені віхтики й відпустила – птахи спалили столицю древлян, які вбили її чоловіка, князя Ігоря. Зразком дружинного епосу є оповідь про князя Святослава. Натхненно розповідається і про хрещення Київської Русі князем Володимиром, зародження слов'янської писемності.

Про що свідчить глибока фольклорна закоріненість літопису?

Якщо в першій частині літопису переважають народнопоетичні мотиви, то в другій, яка охоплює період від XI до XIII століття, домінують книжні мотиви, описано події зі свідчень очевидців або самого автора літопису. Важливо, що саме в цій частині вміщено сказання про створення Печерського (нині Києво-Печерського) монастиря (1051), оповідання про напад

половців на Печерський монастир (1096), про спільний похід руських князів проти половців (1107), оповідь про замирення князів і «Повчання дітям» Володимира Мономаха (самостійний оригінальний твір, доданий до літопису Нестором). Автор повідав нам і про вбивство князів Бориса і Гліба, про осліплення князя Василька Теребовлянського, що стало страшним свідченням підступної боротьби між князями за владу.

У «Повісті...» майстерно поєднані часові та просторові пласти, жанри фольклорного та книжного походження, що разом становлять єдиний монументальний твір зі своєрідною філософією, з власним потрактуванням добра і зла, справедливості й несправедливості, Божої волі, гріха і покарання.

ПАМ'ЯТАЙМО! Ідея «Повісті минулих літ» – уславити Русь, закликати спільно боротися із зовнішніми ворогами, об'єднати руські землі й засудити братовбивчі війни за княжий престол.

Мова літопису сповнена розмовною лексикою, проте водночас виразно проступає нарочита книжність. Твір за живомовною традицією багатий на поетичні звороти, прислів'я, приказки, афоризми. Зворотами з «Повісті...» ми користуємося й нині, і це доводить, що духовна культура, збережена в мові, у рідному слові, – вічна. Ось вони, перлини «Повісті минулих літ»: «січа люта», «стріли, як дощ», «зломити спис», «військо стоїть, як ліси»...

ПАМ'ЯТАЙМО! «Повість минулих літ» засвідчила високий рівень давньоукраїнської культури, стала авторитетною історичною пам'яткою і справила неабиякий вплив на становлення літописання та розвиток національної літератури й культури загалом.

Сюжети, мотиви, образи літопису потужним струменем вливалися у творчість письменників різних поколінь – Тараса Шевченка, Івана Франка, Степана Руданського, Павла Загребельного, Василя Шевчука...

Спробуйте пояснити резонансність «Повісті минулих літ» у вітчизняній літературі (порівняйте зі «Словом про похід Ігорів»).

Києво-Печерський патерик

...Історик літератури не може не піднести
живості і драматизму деяких оповідань
та того щирого братолюбства
і співчуття до всякого людського горя,
яким надихане тут кожне слово.

Іван Франко

ПАМ'ЯТАЙМО! **Патерик** (лат. *батько*) – це загальна назва збірок оповідань і новел агіографічного змісту, в яких розповідається про подвиги духовних подвижників. На відміну від повного «житія святого», у патерику змальовано лише найзначніші епізоди життя праведника, чудеса, сотворені ним, видіння. Патерикам властива простота викладу, строга форма, територіальний принцип (змалювання життя святих певної країни, релігійної установи).

Києво-Печерський патерик укладений на основі листування двох києво-печерських ченців – Симона і Полікарпа. Симон, відомий як «муж милостивий і учительний», 1214 року став єпископом Суздальським і Владимирським. Честолюбний Полікарп також хотів мати високий церковний сан. Він звернувся по допомогу до князівської родини, яка й поклопоталася за нього перед Симоном. Проте Симон дорікнув йому за «санолюбіє», закликав змирити гординю, повернутися до рідної обителі, бо то найбільша честь – жити в монастирі, де трапляється стільки чудес, де споконвіку мешкали «божественні отці».

На підтвердження своїх слів Симон додав до листа дев'ять оповідей про ченців-чудотворців Києво-Печерського монастиря та п'ять легенд про чудеса, які сталися під час будівництва головного монастирського храму – Успенського собору. Усі ці історії були записані з переказів засновників монастиря, Антонія та Феодосія, на основі Печерського літопису (що дотепер вважається втраченим), усних переказів і легенд, власних спостережень.

Аліпій-іконописець. Гравюра на міді. Патерик Печерський

Очевидно, міркування Симона були настільки переконливими, що Полікарп звернувся до архімандрита Києво-Печерського монастиря Акиндина з листом смирення, доповнивши його одинадцятьма оповіданнями про києво-печерських угодників, які жили наприкінці XI – на початку XII століття.

ПАМ'ЯТАЙМО! До першої редакції Києво-Печерського патерика ввійшли житійні оповідання Нестора Літописця, перекази та послання Симона й оповідання Полікарпа. Вони об'єднані спільним ідейно-творчим задумом – довести особливу святість Києво-Печерського монастиря.

«Гуманною і доброчинною» книгою назвав Іван Франко цю пам'ятку. Адже вона, прославляючи релігійний центр Русі, утверджувала ідею

єдності Руської землі, могутності Київської держави, яка на той час уже втрачала свої позиції в Європі.

Чому, на вашу думку, проблема єдності держави актуальна в усі часи? У якому контексті ми обговорюємо її нині?

У Києво-Печерському патерику є оповідання про особливу святість місця, де збудовано лавру, історія спорудження Успенського собору на честь Богородиці, яка сама закликала кращих зодчих будувати храм на Дніпрових схилах. Благословенний Андрієм Первозваним Київ змальовано як визначний культурний, політичний і економічний центр Європи, куди звідусіль з'їжджаються князі й бояри, маляри й зодчі, купці Сходу, Півночі, Півдня. Симон наголосив, що всі вони не лише віддають належне розкошам світських палаців, а й поціновують велич релігійних святинь, найбільше – Києво-Печерського монастиря.

Євангеліст Іоанн з Прохором. Мініатюра з Остромирового євангелія

Якою є роль Києво-Печерської лаври як культурно-релігійного центру нині?

Переповів Полікарп цікаві легенди про Марка Печерника, якого слухали навіть мертві, Агапія, що зцілював бідних, талановитого маляра Аліпія. Одним з найвідоміших стало оповідання про ***чорноризця***[1] ***Прохора***, який «з молитвою із трави, що називається лободою, пік хліб і з попелу сіль робив». Героя цього оповідання називали ще Прохором Лободником, бо їв він лише хліб з лободи, а пив тільки воду. За таке смирення Бог зробив ту лободу солодкою. Жив Прохор, як птах, не маючи ніякого майна, тож віддано служив Господові.

У цьому оповіданні Полікарп засудив князя Святополка, котрий «багато насильства людям вчинив». А відтак за його князювання Русь захлинулася лихом: були голод і «бідність велика», спустошували землю половці... Рятував голодних земляків Прохор – хлібом з лободи: чесним людям був той хліб солодким, як мед, а тим, хто вкрав його, був гіркіший від полину. Коли Святополк не пустив до Києва купців з Галича, не стало й солі. Тоді Прохор збирав попіл, молитвою перетворював його на сіль і роздавав усім, хто приходив до нього.

Зарозумілий і жадібний князь забажав відібрати в чорноризця всі запаси солі, встановити на них високу ціну й нажитися на тому. Але коли вкрадену сіль привезли князеві, вона знову стала попелом.

Усе це так вразило князя, що він покаявся у своїх гріхах ігуменові Печерського монастиря Іоаннові й заприсягнувся нікому не творити більше зла. Він шанобливо поставився до Прохора, пообіцявши на своїх плечах внести його до печери, коли той помре.

[1] Чорнори́зець (*заст.*) – чернець, монах.

Князь виконав обіцянку. Отримавши благословення від преподобного Прохора, став Святополк здобувати величні перемоги й завше приходив уклонитися святій Печерській обителі та її чудотворцям.

Бачимо, що реалістичні епізоди в Києво-Печерському патерику тісно переплетені з фантастичними. В основі кожної легенди лежить протиборство добра і зла, устремління преподобних до духовного подвигу. Адже силою благочестя, молитви, праведного життя творили чудеса ці святі люди.

Тож із давніх письмен ми довідуємося про життя, побут, культуру наших предків, про їхні моральні цінності. Києво-Печерський патерик став помітною подією в духовному житті Київської Русі, неабияким досягненням вітчизняної агіографічної літератури. І не втрачає значущості мудрість його нетлінних рядків: ***«...навертає Владика наше людське недбальство на добродійство...»***

Пам'ятаймо про це!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Назвіть героїв «Повісті минулих літ». Коли і де саме відбуваються події, описані в цьому творі?
2. Опишіть, яким у вашій уяві постає чорноризець Прохор.
3. Пригадайте, що вам відомо про Києво-Печерську лавру.

II рівень – *середній*

1. Доповніть інформацію з історії Києво-Печерського монастиря сучасними відомостями про нього. Скористайтеся Інтернетом, відвідайте саму лавру, попрацюйте в бібліотеці, поспілкуйтеся зі священиком місцевої церкви.
2. Доведіть, що «Повість минулих літ» є унікальною пам'яткою давньоукраїнської літератури.
3. Перекажіть оповідання про чорноризця Прохора від імені самого Блаженного, князя Святополка, простої людини, що приходила до Прохора по хліб і сіль.

III рівень – *достатній*

1. Проаналізуйте наукову й загальнокультурну цінність відомостей, записаних Нестором у «Повісті минулих літ».
2. Доберіть з Біблії епіграф до «Повісті минулих літ». Проведіть міні-конкурс на кращий епіграф до твору.
3. Поясніть символічне значення хліба й солі в повчальному оповіданні Полікарпа про ченця Прохора.

IV рівень – *високий*

1. Схарактеризуйте жанрові особливості «Повісті минулих літ».
2. Доведіть, що мета житійних творів давньої літератури – привернути увагу віруючих до певних християнських осередків, святинь.
3. Узагальніть відомості про твори давньої літератури, заповнивши таблицю.

Назва твору	Автор (автори)	Система образів	Ідея твору	Опис побуту і звичаїв	Мова твору

РОБОТА В ГРУПАХ

Розділившись на групи, підготуйте розгорнутий план екскурсії (рідною та іноземною мовою, яку ви вивчаєте в школі) до найближчих видатних архітектурних пам'яток, храмів, монастирів тощо. Проведіть такі екскурсії для своїх батьків, учнів молодших класів. Група авторитетних експертів оцінить вашу роботу і визначить переможця.

ДИСКУТУЄМО

Літературознавці вважають, що агіографічна література вплинула на творчість українських письменників, зокрема Тараса Шевченка, Івана Франка. Спробуйте на прикладі вивчених раніше творів і на матеріалі творів давньої житійної літератури, з якими ви ознайомилися, довести чи спростувати цю думку.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

Створіть аудіовізуальний альбом «Храми та святині України». Для цього оберіть кілька найвизначніших, на вашу думку, святинь, доберіть історичні матеріали, зображення, відеоматеріали, відповідний музичний супровід, укладіть карту культурно-релігійних пам'яток нашої держави. Презентуйте свій проект у молодших класах, влаштуйте конкурс таких проектів між паралельними класами.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Створіть літопис вашої школи. Зустріньтеся з випускниками попередніх років, візьміть інтерв'ю в керівників школи, перегляньте архіви, а якщо вашу школу збудували нещодавно, започаткуйте такий літопис і передайте традицію його ведення наступникам – учням молодших класів.

Повірте, вас неодмінно згадають добрим словом, адже ви збережете для нащадків історію вашого навчального закладу!

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

На території Києво-Печерської лаври з XI століття проводилося масштабне будівництво (Успенський собор, Троїцька надбрамна церква). Наприкінці XII століття навколо лаври було зведено оборонні стіни, проте вже 1240 року їх було зруйновано під час нападу Батия. У 1698–1701 роках спорудили нові фортечні стіни з бійницями й баштами. У 1731–1744 роках споруджено велику лаврську дзвіницю, висота якої – 96,52 м. На території лаври поховано багато видатних осіб, зокрема біля трапезної церкви – генерального суддю українського війська Василя Кочубея і полтавського полковника Івана Іскру, у церкві Спаса на Берестові – засновника Москви Юрія Долгорукого.

25 січня 1918 року в стінах Києво-Печерської лаври в часи тотального винищення православного духовенства закатували першого новомученика митрополита Київського й Галицького Володимира, а 1920 року лавру закрили. Під час окупації фашистами Києва монастир удалося відродити, але ненадовго – 1961 року ченців знову вигнали зі стін обителі. 25 червня 1988 року відбулася Божественна літургія в печерному храмі преподобного Феодосія в Далеких печерах – і серце лаври знову забилося.

Довідайтеся, якою була доля храмів у вашому місті, селі в революційні часи. Наскільки важливо для народу берегти релігійні пам'ятки давнини й зводити нові?

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Вам, напевно, буде цікаво знати, що патерики – доволі популярний жанр у давніх літературах різних країн.

Найвідомішими патериками вважаються Синайський, Єгипетський, Римський. Синайський, що також має назву «Луг духовний», містить оповідання палестинських ченців про чудесні зцілення хворих. Єгипетський переповідає «Історію єгипетських чорноризців», у якій ідеться про життя єгипетських пустельників та їхню боротьбу з бісівськими напастями. До Римського патерика ввійшли «Бесіди про життя і чудеса італійських отців та про безсмертя душі» Папи Римського Григорія Великого, які використав у «Божественній комедії» Данте Аліґ'єрі.

Сюжети Скитського патерика лягли в основу повісті класика російської літератури Льва Толстого «Отець Сергій».

Чому, на вашу думку, житія святих, чудесні вчинки яких описано в патериках, були настільки популярними в давнину?

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

З давніх-давен популярна літописна легенда про княгиню Ольгу. Після смерті чоловіка, князя Ігоря, 957 року княгиня Ольга вирушила до Константинополя з дипломатичною місією – налагодити торговельні й політичні зв'язки з могутньою імперією – Візантією. Її правителем у той час був Костянтин Багрянородний.

Княгиня, жінка виняткової вроди й розуму, сподобалася Костянтину, і він запропонував їй шлюб. На його думку, Ольга гідна була сісти на престол наймогутнішої держави світу. Княгиня ж не хотіла мати його за чоловіка, та її відмова могла спричинити міжнародний скандал. Тож їй довелося негайно шукати вихід з делікатної ситуації – і вона знайшла: жінка нагадала імператорові, що він став для неї хрещеним батьком, а за християнською традицією шлюб між ними не допускався.

Такими були перші кроки до світової слави княгині-християнки, мудрої правительки Київської Русі, перед якою схилив голову навіть могутній візантійський імператор, визнавши її перемогу.

Як ця легенда характеризує княгиню?

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. – Луцьк, 2000.
2. Довідник з історії України / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К., 1993.
3. Патерик Києво-Печерський / Переклад та прим. І. Жиленко. – К., 2001.
4. Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988.
5. Повість минулих літ / Переклад В. Близнеця. – К., 1989.

Історія мистецтва значною мірою стає історією стилів.

Дмитро Чижевський

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА РЕНЕСАНСУ І БАРОКО

«ОДНА З НАЙЗАГАДКОВІШИХ, НАЙБАГАТШИХ І НАЙВЕЛИЧНІШИХ КУЛЬТУРНИХ ЕПОХ»

Епоха Ренесансу, або Відродження, по праву вважається найпрогресивнішим переворотом в історії людства.

У Європі ця доба тривала з другої половини XIV до кінця XVI століття. Найвизначнішими її представниками в мистецтві стали Еразм Роттердамський, Франсуа Рабле, Данте Аліґ'єрі, Франческо Петрарка, Джованні Боккаччо, Леонардо да Вінчі, Рафаель Санті, Мігель де Сервантес Сааведра, Мікеланджело Буонарроті. Цей перелік геніїв нескінченний, що і є свідченням винятковості епохи. Відродження славне науковими відкриттями Джордано Бруно, Галілео Галілея, Томаса Мора та Томазо Кампанелли, Христофора Колумба, Америго Веспуччі, Васко да Гами, які кардинально змінили уявлення про світ.

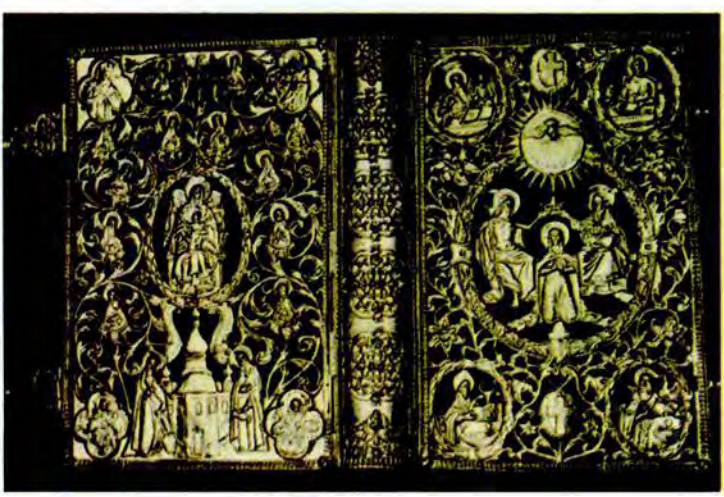

Оклад книги. 1701 рік

Важливим для розуміння сутності епохи є виникнення ***Реформації*** – руху за оновлення церкви, який привів до появи нової конфесії у християнській церкві – протестантизму.

ПАМ'ЯТАЙМО! Епоха Відродження означена ***гуманізмом*** – потужним інтелектуальним напрямом, який пропагував звільнення культури від тотального патронату церкви, утвердження цінності земного існування людини, свободу людської думки. Мистецтво знову звернулося до класичних творів античності, суспільство утверджувало культ знань. Освічена Європа прагнула бачити своїм ідеалом всебічно розвинену гармонійну особистість.

Що вам відомо про кожне зі згаданих відкриттів і явищ? Яке їхнє значення для розвитку людства?

У літературі формувався стійкий інтерес до людської індивідуальності, до особистості творця. Ішлося про особистість, яка сповідувала індивідуалізм, мала непереборну жагу пізнання, ясність мислення, прагнула максимально повно пізнати всі принади життя.

ПАМ'ЯТАЙМО! Центральною постаттю епохи Відродження був митець, який прагнув удосконалювати світ за законами краси, гармонії та довершеності.

Ренесанс справді став одним з поворотних пунктів духовного життя Європи. Що ж саме відроджувалося в серцях і умах європейців? Найголовніше, що світ уже не сприймався як притулок диявола, який людина повинна покинути задля вищого щастя в Царстві Небесному. Натомість світ представники ренесансної культури та Реформації сприймали як святилище краси й гармонії, а людину – як органічну частку природи.

Як ви вважаєте, чи актуальні ідеї ренесансної культури, естетики для сьогодення, сучасного мистецтва?

Наука, культура, освіта в Україні

Епоха Відродження прийшла в Україну з тими самими гаслами: поширення гуманістичних ідей, гармонійне поєднання настанов віри та радощів земного життя... Проте об'єктивні історичні обставини внесли певні корективи в культурні процеси тих часів на наших землях. Ренесанс в Україні був лише однією з естетичних течій і позначився більше на суспільній свідомості, ніж на мистецтві. Спробуймо переконатися в цьому.

Ренесансові явища в суспільному й культурному житті українського народу заявили про себе в XV–XVI століттях. Насамперед цьому сприяло виникнення в Україні Запорозької Січі, «козацької держави» як реакції народу на посилення національно-релігійного гніту з боку Польщі, Литви та інших держав. Знаний науковець, автор титанічної праці «Історія запорозьких козаків», *Дмитро Яворницький* писав: «Запоріжжя завжди мало глибоке значення в усьому внутрішньому житті південноруського народу і його зовнішніх відносин; воно було відбитком його заповітних устремлінь, хранителем його політичних та суспільних ідеалів і завжди слугувало для південноруського народу живим передвістям свободи й

рівності, мужності й хоробрості, живим протестом проти насильства і рабства.

Доповнивши слова вченого, визначте роль Запорозької Січі в історії України.

Окрім того, з'являються потужні громадські організації православного міського населення – ***братства***. Мета діяльності цих організацій була надзвичайно благородна: боротися з покатоличенням українських земель, захищати соціально-економічні права та свободи українського міщанства, плекати національну культуру, науку, освіту, запобігати руйнівним процесам денаціоналізації українського суспільства. До братств записувалися міщани, ремісники, крамарі, представники освітньої і творчої інтелігенції, дрібна шляхта, православне духовенство.

ПАМ'ЯТАЙМО! Найдавнішими і найвпливовішими в Україні були Львівське (1585), Київське (1615) та Луцьке братства (1617). Активну діяльність розгорнули також Острозьке і Дрогобицьке. Найбільшою заслугою братств була їхня суспільно-політична й культурно-освітня діяльність.

Україна підняла на боротьбу з польським наступом усі верстви населення. У найближчі три десятиліття після Люблінської унії керівну роль у національному житті українців відігравали за давньою традицією аристократичні родини. Вони вважали святим обов'язком справу оборони української культури, тож піклувалися про національну освіту, церкву, відкривали благодійні установи. Зокрема активний опір польській колоніальній експансії чинили Григорій Ходкевич і Костянтин Острозький, а фундаторками українського шкільництва стали заможні, національно свідомі українські жінки – Олена Чорторийська-Горностай, яка 1596 року зорганізувала школу в Пересопницькому монастирі, Ганна Гайська, що спорудила школу при Почаївському монастирі, та ін.

Якою, на вашу думку, є роль українських жінок у розбудові сучасного суспільства? Хто із жінок-меценаток відомий вам?

Завдяки невтомній праці патріотично налаштованих українців формувалися нові культурно-освітні осередки, що боронили від полонізації національну мову, освіту й віру. Саме на цей час припадає діяльність братських шкіл, Острозької та Києво-Могилянської академій.

1576 року волинський магнат князь ***Костянтин Острозький*** у своїй резиденції відкрив ***Острозьку академію***. До речі, він на власні кошти організував українські школи також у Турові, Володимирі-Волинському та інших містах. Щоб забезпечити навчальному закладові якнайвищий освітній рівень, князь запросив до викладацької роботи найвизначніших українських і зарубіжних учених, кваліфікованих фахівців з різних галузей знань.

Навколо Острозької академії згуртувалися кращі наукові сили України. До професорсько-викладацького складу академії входили: ієромонах з Острога Купріян, який здобув освіту в Падуї та Венеції, педагоги-письменники Йов Княгиницький (друг Івана Вишенського), Клірик Острозький, Дем'ян Наливайко (брат Северина Наливайка). Працювали тут і зарубіжні вчені – Кирило Лукаріс, Діонісій Палеолог, Ян Лотос та ін. Вони

підняли Острозьку школу до рівня академії і розгорнули широку письменницьку й наукову діяльність у її стінах.

Назвіть сучасних видатних науковців, викладачів, учителів.

Острозька академія була популярною серед українського народу й набула світового визнання. Важливо, що в ній навчалися діти не тільки багатіїв, а й простолюду. Про педагогічні успіхи академії свідчать імена її славних вихованців, таких як гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, учений та письменник Мелетій Смотрицький, українські культурно-освітні діячі Іов Борецький і Дмитро Самозванець.

На той час розпочав свою книговидавничу діяльність ***Іван Федоров*** – славнозвісний слов'янський першодрукар, який 1572 року заснував друкарню у Львові. А вже 1574-го видав одну з перших українських друкованих книг – Апостол, до якого додав надзвичайно важливу для нас, нащадків, післямову, де вмістив відомості про своє життя, про те, як зароджувалося друкарство на наших землях. Того ж року він видав «Буквар», що на довгі роки став зразком для всіх подібних видань не лише в Україні, а й у Росії та в Білорусі. Ці видання дають нам підстави вважати Івана Федорова, «друкаря книг перед тим небачених», основоположником друкарства в Україні.

Заснована згодом, 1581 року, друкарня при Острозькій академії згуртувала потужні науково-літературні сили, репрезентувала високий науковий злет української педагогічної науки. Тут було надруковано понад 30 книг. Іван Федоров на прохання князя Костянтина надрукував у цій друкарні 1581 року першу в історії друкарства повну Біблію слов'янською мовою обсягом 1252 сторінки. Готували її до друку понад 10 років. Над перекладом з єврейської та давньогрецької мов наполегливо працювали 72 перекладачі. Біблія вийшла з переднім словом князя Острозького, віршованою передмовою Герасима Смотрицького та післямовою Івана Федорова.

Які інші видання Біблії вам відомі?

Поясніть, чому Іван Федоров надрукував насамперед Апостол, «Буквар» і Біблію.

Першим ректором Острозької академії став Герасим Смотрицький. Одночасно він був перекладачем і одним з упорядників знаменитої ***Острозької Біблії***. Бібліотеки Оксфорда, Рима й інших знаних наукових центрів різних країн світу вважали за честь отримати її примірники. Варто зауважити, що в Москві друкована Біблія з'явилася більше як за 80 років потому, 1663 року, до того ж це була копія Острозької.

На жаль, після князя Костянтина Острозького послідовників серед українських магнатів не знайшлося. Проте за освітню справу активно взялися заможні українські міщани, особливо львівські, розширюючи діяльність церковних братств. Завдяки Львівському братству при церкві Успіння Львів став другим після Острога визначним осередком національного відродження та розвитку українського шкільництва, української духовності, педагогіки, освіти і культури.

Братства мали повноваження організовувати школи, лікарні, притулки, друкарні, навколо них гуртувалися прогресивні люди тієї доби, наукова й мистецька еліта. Львівське братство, наприклад, активно виступало проти покатоличення західноукраїнських земель, а відкрита при ньому 1586 року школа, перша в Україні, була однією з кращих у Європі. Її ви-

кладачами стали світочі тогочасної науки – Памво Беринда, Лаврентій і Стефан Зизанії, Іов Борецький, Захарія Копистенський, Максим Грек. Важливу роль відіграла і Львівська братська друкарня, заснована 1591 року на базі викупленої в лихварів друкарні вже померлого на той час Івана Федорова. Нечуване на той час число видань – сто тисяч примірників – з логотипом Львівської братської друкарні розійшлося слов'янськими землями, потрапило до країн Західної Європи.

Чи є нині настільки ж популярні, авторитетні й потужні громадські організації, якими колись були братства?

Та найважливішу роль для розвитку освіти, науки й культури українського народу відіграла ***Києво-Могилянська академія***. Упродовж віків вона була носієм і виразником специфічних рис духовності нації, могутнім чинником формування її самосвідомості, джерелом натхнення в боротьбі за батьківську віру й свободу. Для українців вона завжди буде національною святинею, як Падуя чи Болонья для італійців, Оксфорд для англійців, Сорбонна для французів, Карловий університет для чехів, Ягеллонський – для поляків.

Назвіть інші видатні навчальні заклади світу. Чи хотіли б ви навчатися в котромусь із них? А чи почуваєте в собі сили стати студентом нашої академії?

Києво-Могилянська академія була першим вищим навчальним закладом, що відповідав запитам і потребам народу в період радикальних світоглядних і суспільно-політичних змін, національно-визвольної боротьби, формування держави.

Поступово центром духовного життя стає Київ. Ось чому до Києва потягнулися культурно-освітні діячі з різних кінців України, особливо з тих, де польсько-католицький гніт ставав нестерпним. Серед них були письменники, педагоги, перекладачі, науковці, богослови, видавці, художники. Найвідоміші з них – письменник Захарія Копистенський, лінгвіст, гравер, енциклопедист, автор «Лексикону славенороссього» Памво Беринда, письменник, лінгвіст, редактор Тарасій Земка, автор шкільних підручників, педагог Лаврентій Зизаній та багато інших.

Бажання прислужитися загальним інтересам спонукало знатну киянку зі шляхетського роду Гальшку Гулевичівну 15 жовтня 1615 року вписати до Київських магістратських книг дарчу, за якою свій дім із землею і «всіма до нього належностями» вона дарувала під фундацію монастиря й школи для дітей «народу руського, православного... А щоб тая фундація скуток свій брала, – писала Гулевичівна, – то зараз... в той двір... школу впровадила й впроваджую». Так розпочала свою діяльність школа, яка ввійшла в історію як Київська братська школа, родоначальниця Києво-Могилянської академії.

Тож на дарованій землі було засновано не лише школу, а й монастир. Першу церкву – Богоявленську – збудував власним коштом гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. 1639 року на місці старої, дерев'яної церкви гетьман Іван Мазепа звів нову кам'яну в козацькому бароковому стилі. Вона стала окрасою всього Києва, архітектурним шедевром Подолу. На жаль, 1934 року Богоявленський храм було зруйновано радянською владою, яка затято боролася з традиційною духовністю українського народу.

Які пам'ятки культури були зруйновані впродовж трагічних століть поневолення України? Які з них відновлено? Які цікаві факти з цим пов'язані?

Велику підтримку братська школа отримала від гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича-Сагайдачного. Він був не лише талановитим полководцем, а й мудрим політиком, чітко усвідомлював значення національної освіти й виховання. Сагайдачний зацікавився справами захисту православної релігії від утиску чужинців, ще навчаючись в Острозькій академії. А 1620 року гетьман Сагайдачний вступив до Київського братства «зі всім Військом». Так братство отримало могутній захист, а козацтво стало силою, що підтримала загальнонародні інтереси, зокрема важливі для становлення української державності науку й освіту.

Києво-Могилянська академія довгий час була єдиним вищим загальноосвітнім навчальним закладом України, Східної Європи, всього православного світу. Заснована на принципах гуманізму й просвітництва, академія поширювала передові знання. Серед відомих випускників академії – Іван Григоро́вич-Барський – архітектор і зодчий, що збудував у Києві понад 30 споруд, серед яких – церкви Миколи Набережного, Покровська, Надбрамна в Кирилівському монастирі. У Києво-Могилянській академії освіту здобули видатні медики: Нестор Амбодик, основоположник акушерства, ботаніки й фізіотерапії; Іван Полетика, професор Кельнської академії, головний лікар Петербурзького генерального госпіталю; Данило Самойлович, почесний член 12 зарубіжних академій, який винайшов протичумне щеплення; Павло Згурський, основоположник російської анатомічної школи. Випускником академії був і Петро Чайка, який працював згодом штаб-лікарем у В'ятці (Росія), – дід знаменитого композитора Петра Чайковського.

Особливо слід відзначити активний розвиток історичної науки в Києво-Могилянській академії. Досить згадати, що літописці Роман Ракушка-Романовський (Самовидець), Самійло Величко, Григорій Граб'янка отримали освіту в цьому навчальному закладі, а їхні «козацькі літописи» – одне з найважливіших історичних джерел того періоду.

Саме тут сформувалася одна з найбільших художніх і граверних шкіл в Україні. Визначними граверами – випускниками академії – були Іван Митура, Іван Щирський, Леонтій Тарасевич, Григорій Левицький, брати Іван і Василь Григоровичі-Барські.

Значну увагу в академії приділяли музичному мистецтву, зокрема із середини XVII століття було організовано хорову школу. Найталановитішими серед композиторів академії були Максим Березовський і Артем Ведель, які й дотепер є гордістю української музики.

Вихованцями Києво-Могилянської академії були також майбутні гетьмани: Юрій Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Павло Тетеря, Іван Брюховецький, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Данило Апостол, Іван Скоропадський, наказний гетьман Павло Полуботок. Тож у стінах цього навчального закладу формувалася генерація козацької старшини, що згодом вершила українську історію.

Хто із сучасних випускників академії досяг виняткових успіхів у культурній і державницькій діяльності?

Іван Франко оцінював академію як «інституцію значною мірою інтернаціональну, вплив якої простягся далеко за межі України».

Проводячи колоніальну політику щодо України, позбавляючи її всіх демократичних національних надбань – гетьманства, Запорозької Січі, козацького адміністративного устрою, російський царизм знищив і

Києво-Могилянську академію – визначний осередок української освіти, культури, духовності. За розпорядженням російського царського уряду, 14 серпня 1817 року академія припинила свою діяльність.

Мистецька епоха бароко

Ви вже переконалися, що українська культура, наука, освіта у XVII столітті розвивалися в руслі ідей Відродження, але значно яскравіше, повнокровніше, цікавіше розквітнув в українському духовному просторі стиль бароко, що полонив у XVII–XVIII століттях усю Європу. Цей вибагливий стиль настільки органічно влився в українське мистецтво, що саме через посередництво України ввійшов у білоруське та російське мистецтво.

Це відбулося внаслідок важливих соціальних, культурних і націотворчих процесів. *Валерій Шевчук* зауважив: «Українська людина бароко відчувала себе не тільки прив'язаною до рідної землі, а й реально належною до певного, власне українського етносу, змагалася за свої права та вольності, звичаї, свою, зрештою, окремішність, а то й піднімалася на національно-визвольні змагання». На підтвердження думки видатного українського вченого можна навести слова одного з духовних лідерів українства тієї доби, класика тогочасної поезії Лазаря Барановича:

Вкраїна – це море! Воно червоне,
Хто сам – потоне, в гурті переборе.
Хай Україна буде єдина!

Як ви зрозуміли слова давньоукраїнського поета?

Тож бароко як напрям у мистецтві й літературі прийшло на зміну Відродженню, але не було його запереченням. Бароко синтезувало мистецтво готики й ренесансу.

ПАМ'ЯТАЙМО! Визначальними рисами **бароко** є:

- ❖ посилення ролі церкви й держави, поєднання релігійних і світських мотивів, образів;
- ❖ мінливість, поліфонічність, ускладнена форма;
- ❖ тяжіння до різких контрастів, складної метафоричності, алегоризму;
- ❖ прагнення вразити читача пишним, барвистим стилем, риторичним оздобленням твору;
- ❖ напруженість, трагічне світосприймання;
- ❖ настрої песимізму, скепсису, розчарування.

Українське бароко виникло в першій чверті XVII століття й розвивалося протягом двох століть в усіх жанрах тогочасної літератури, зокрема у проповідях Іоаникія Галятовського, Антіна Радивиловського, в поезії Лазаря Барановича, Івана Величковського, Григорія Сковороди та інших. Провідним жанром барокової поезії була духовна пісня, проте світська поезія також мала різноманітні жанрові форми: філософська й еротична лірика, панегірик та епіграма, пейзажні й емблематичні вірші тощо.

Бароковий стиль також мав різні ідейно-стильові варіації: «високе» бароко, тобто офіційне, аристократичне, «середнє» і «низове», яке ще

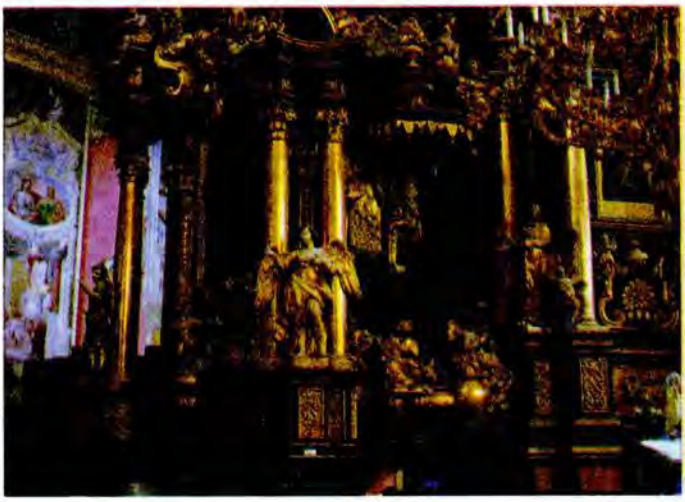

Бароковий інтер'єр церкви Святого Андрія Первозваного у Львові

називали «козацьким», або «народним», бароко. Саме на ґрунті «низового» бароко творилася жартівлива, пародійна, різдвяна та великодня поезія, вертепна драма, інтермедії, а згодом – бурлескно-травестійні твори.

Доба бароко тривала досить довго, тому виділяють три її етапи – раннє, розвинене й пізнє бароко, що мали свої визначальні ознаки і талановитих представників.

ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА

Саме в період раннього бароко з'явилася полемічна література. Найяскравішим її представником в Україні був Іван Вишенський, про якого й написав свою славнозвісну поему Іван Франко.

Тож спробуймо з'ясувати історичну, політичну й ідеологічну основи полемічної літератури.

Доба Реформації посилила розкол між католицькою та православною церквами, який стався ще в XI столітті, внаслідок чого центром католицизму став Рим (пізніше – Ватикан), а православ'я – Константинополь. У цей час саме протестантизм розпочав потужну боротьбу проти всевладності католицької церкви.

Звісно, в Україні ці процеси мали дещо інше підґрунтя, причини і, зрештою, наслідки. Потужний спалах церковної полеміки на наших землях став реакцією на Люблінську унію 1569 року та Брестську церковну унію 1596 року. Люблінська унія закріпила угоду про об'єднання Польщі й Литовського князівства в Річ Посполиту – єдину сильну державу, яка прагнула підкорити Україну шляхом об'єднання церков в уніатську. У далекосяжних планах Ватикану було не лише територіальне, а й духовне поневолення слов'янських земель.

У чому ж полягала суть цієї унії? Православна українська та католицька церкви об'єднувалися в уніатську, яка зберігала православну обрядовість, але визнавала чільність Папи Римського. З XVIII століття цю церкву стали називати греко-католицькою.

Ставлення до уніатської церкви в різні часи було неоднозначним. Спершу більша частина українства поставилася до унії вороже, трактую-

чи її як черговий крок до поневолення України. Згодом греко-католицька церква стала справжнім опертям для української державності. Про це свідчить хоча б той факт, що 1946 року цю церкву було заборонено, а більшість її священиків репресовано.

Що вам відомо про сучасний розвиток греко-католицької церкви в Україні? Хто її очолює?

А тоді, у далекому XVI столітті, боротьбу з Брестською унією в Україні очолив князь Костянтин Острозький з частиною священиків, що залишилися вірними православним традиціям. Саме він закликав православне українство боронити свою національну й релігійну свободу.

Конфлікт, спричинений Брестською унією, і дав поштовх потужному розвиткові полемічної літератури. Це полемічне протистояння тривало навіть на мовному рівні: священики-уніати й католики творили польською мовою, трактати ж на захист православ'я писали українською.

Отже, ця література стала головною зброєю ідеологічної боротьби українського народу проти національного й релігійного гноблення, підготувала ідейне підґрунтя Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 років під проводом Богдана Хмельницького.

Серед видатних українських полемістів найдошкульнішим було перо в Герасима Смотрицького, Василя Острозького, Стефана Зизанія, Мелетія Смотрицького, Захарії Копистенського та, звісно, Івана Вишенського.

Що ви пригадуєте про Івана Вишенського?

Полемічні твори ***Івана Вишенського*** – масштабна панорама життя українського народу наприкінці XVI – на початку XVII століття. Палкий голос трибуна й полум'яного патріота лунав у складний для України період становлення нації та державності, у час, коли зазіхання іноземців знекровлювало нашу землю. Важливо, що гостре слово Вишенського було скероване не лише проти поляків, які почувалися господарями на українській землі. Він гнівно таврував і українських панів та підпанків, що намагалися, нехтуючи своїм корінням, в усьому наслідувати пихате польське панство.

Іван Франко, який не лише створив блискучий образ Івана Вишенського, а й провів ґрунтовну наукову розвідку «Іван Вишенський і його твори», писав: «Іван Вишенський належить до тих діячів, які своїм гарячим і чудово-красним словом будили наш народ зо сну, піднімали його до свідомості своєї людської і національної гідності... Небагато в нас у давнину було людей, котрі посміли б і зуміли б так близько доторкатися до насущних духовних потреб нашого народу і виявляти ті потреби та нужди його життя таким гарячим яскравим словом!»

Ви пам'ятаєте, що Іван Вишенський народився близько 1550 року в містечку Судовій Вишні на Львівщині. Згодом жив у Луцьку й Острозі, найвірогідніше, прибувши туди на запрошення Костянтина Острозького. У 70-х роках XVI століття Вишенський оселився на Афоні. Помер у грецькій обителі, незадовго до смерті збирався ще раз відвідати батьківщину. Саме про останні роки життя видатного громадського й культурного діяча написав свою поему Іван Франко.

Пригадайте, які риси Вишенського виділив письменник. На чому саме наголосив у своїй поемі? Які символічні образи використав?

Киріак Костанді.
Рання весна

На які думки наштовхує вас це полотно? Який загальний настрій картини?

Що ж до полемічних творів письменника, то найвизначнішими серед них є «Послання до єпископів», «Викриття диявола-світодержця», «Послання до всіх, в Лядській[1] землі живущих», «Посланіє до Львівського братства», «Про єретиків».

Іван Вишенський – один з перших українських письменників, творам якого властиві риси бароко. Окрім того, мова його творів близька до живої народної. Вишенський звертався до всіх жанрів тогочасної полемічної літератури – послання, памфлету, трактату, діалогу, часто поєднуючи їх в одному творі.

Полемічна творчість Вишенського мала два провідні ідейні стрижні: заперечення унії як засобу поневолення українського народу й знищення держави, а також викриття і сатиричне змалювання світських можновладців, які «над Бога богами вищими для своїх підручних підданих поробилися». При цьому наголошує: принципової різниці між польськими й українськими панами немає, бо часто свої «луплять не гірше чужих».

Вишенський засуджує манірне життя верхівки тогочасного суспільства, тавруючи тих, хто перетворив життя в Україні на пекло. Його обурюють «...брехня, кривда, перехитрування, переспірки, наклеп, лицемірство, лестощі й насильство... відчай, ненависть, заздрість і мерзота... розпуста, плюгавство і огидний бруд».

Найпотужніший наступ на унію здійснив письменник у «Посланні до єпископів». Він доводив, що ті, хто так ревно піклується про об'єднання церков, не мають морального права вирішувати долю цілого народу: «Тії хлопи простії в своїх хижах сидять. А ми в палацах єпископських лежимо! Тії хлопи з однієї мисочки поливку або борщик хлепчуть, а ми по кільканадцять полумисків, різними смаками уфарбованих, пожираємо!»

---

[1] Ля́дська земля́ (походить від слова «лях», як в Україні називали поляків) – землі, що входили до складу Речі Посполитої.

Які слова та мовні звороти є застарілими?

У цьому посланні Вишенський висловив головну ідею своєї творчості: усі люди рівні перед Богом. Тому так пристрасно він викриває тих, що «із обори коні, воли, вівці у бідних підданих» відбирають і «їхнього поту мішки повні грішми золотими напихають». Він творить промовисту, яскраву антитезу – вовки і вівці. Саме «вівці» «з дітьми себе утискують, пайку собі урізують, боячись, що їм хліба до нового врожаю не досягне... А тії бідаки піддані і простої сірячини путящої, чим би наготу свою прикрити могли, не мають... Шеляга, за що солі купити, не мають».

Кого змальовує Вишенський в образі овець?

У творчості Вишенського вчувається потужний фольклорний струмінь, особливо це стосується традицій народної сатири. Саме у фольклорному ключі змальовано пихатого пана у творі «Порада»: «Ще ти кровоїд, м'ясоїд, волоїд, скотоїд, звіроїд, свиноїд, куроїд, гускоїд, птахоїд, сироїд, сластоїд, маслоїд, пирогоїд! Ще ти периноспал, м'якоспал, подушкоспал! Ще ти тілу угодник! Ще ти тілолюбитель! Ще ти кровопрагнитель! Ще ти перцелюбець, шафранолюбець... цукролюбець!»

Поясніть кожне зі звинувачень. Які риси барокового стилю простежуються в цьому уривку?

Художня сила творів полеміста – у яскравих картинах тогочасного життя, емоційності викладу, влучності доказів, прикладів, у переконливості авторської позиції.

До Івана Вишенського в українській літературі ніхто з таким завзяттям не викривав жорстокої правди життя уярмленого українського люду в Речі Посполитій, ніхто так рішуче не протестував проти несправедливостей феодального суспільного устрою, проти поневолення людини людиною. Про що б він не писав, повсякчас утверджував правду, не вдаючись до «баснословія», опираючись на реальні факти.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Укажіть, коли саме і в якій послідовності змінювалися в Україні мистецькі епохи. Назвіть найвидатніших європейських представників кожної з них.
2. Розкажіть про осередки української освіти XVI–XVII століть.
3. З якими книгами пов'язують початок книгодрукування в Україні?
4. Назвіть найвидатніші твори Івана Вишенського, їхні жанр і провідні теми.

II рівень – *середній*

1. Схарактеризуйте історичну, політичну й економічну ситуацію в Україні в XVI–XVII століттях.
2. Поясніть, чому саме братства відігравали таку важливу роль у тогочасному житті України.
3. Перелічіть визначальні ознаки ренесансу й бароко. Як ці напрями співіснували в українській культурі?
4. Яка основна ідея творів Івана Вишенського?

III рівень – *достатній*

1. Яка роль провідних діячів ренесансу та бароко в розвитку української культури?
2. Визначте місце Києво-Могилянської та Острозької академій у становленні національної освіти.
3. Докладно перекажіть історію книгодрукування в Україні.
4. Чому ми вважаємо Івана Вишенського представником раннього бароко?

IV рівень – *високий*

1. Порівняйте мистецькі принципи ренесансу й бароко, визначте їхні спільні та відмінні риси.
2. Запропонуйте своє бачення ролі кожної з проаналізованих епох і напрямів для подальшого розвитку української культури.
3. Схарактеризуйте стан культури, науки й освіти в Україні в XVI–XVII століттях.
4. Поясніть причини бурхливого розвитку полемічної літератури в цей період. Яка її роль в культурному й суспільному житті тогочасної України?

РОБОТА В ГРУПАХ

Групи отримують завдання презентувати будь-кого з видатних випускників Острозької чи Києво-Могилянської академій. Експертна група визначить, кого з видатних діячів нашої історії представлено найоригінальніше й найцікавіше.

ДИСКУТУЄМО

Чи актуальні нині твори Івана Вишенського з огляду на те, як змінилося ставлення до греко-католицької церкви та її роль у суспільному житті?

Провівши дискусію, спробуйте сформулювати моральний кодекс полеміста: якими якостями повинна володіти людина, що бере участь у серйозній полеміці.

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Видатні люди нашої школи». Спробуйте відшукати серед випускників вашої школи тих, хто уславив свою батьківщину. Зберіть про них інформацію, виготовте інформаційний стенд «Гордість нашої школи».

ІСТОРИЧНО-МЕМУАРНА ПРОЗА

Слава коні свої там острогами била,
І бойовище вона трупами покрила.
Ваша матір, давня Русь,
смак пізнала слави –
Хай за мужність вашу скрізь
рицар світу з'явить.

Олександр Бучинський-Яскольд
(З літопису Самійла Величка)

Визначальну роль у розвитку літератури XVIII століття відігравали канони бароко. А відтак під впливом цього напряму творяться й найяскравіші літературні твори тієї доби – козацькі літописи, драматургія, мемуарна література, сатирична й лірична поезія.

Невідомий художник. Покрова з портретом гетьмана Богдана Хмельницького. Кінець XVII – початок XVIII століття

Безумовно, саме історична література була джерелом інформації про життя нашої країни того часу. Насамперед це літописи – унікальний жанр, який творили на основі історичних хронік, документів, мемуарів (спогадів очевидців), народних переказів і легенд, житій святих, власних спостережень і роздумів.

Зразками козацького літописання є літописи Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка. Це масштабні історичні полотна, які найповніше висвітлюють події Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 років і загалом життя України цього періоду.

ПАМ'ЯТАЙМО! **Козацькі літописи** – історико-літературні твори кінця XVII–XVIII століття, що мають мемуарний характер, зображують історичні події в Україні. Основна частина цих творів присвячена аналізу Національно-визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького та доби Руїни.

Літопис Самовидця

Літопис Самовидця – твір, автора якого дотепер не встановлено. Вчені висловлювали численні припущення, приписуючи його то перу генерального військового підскарбія Романа Ракушки-Романовського (саме він і залишається найвірогіднішим претендентом на авторство), то корсунському полковникові Федорові Кандибі, то писареві Іванові Биховцю. Проте немає сумніву, що це людина військова, з числа козацької старшини, яка неодмінно була свідком і учасником зображуваних подій.

Цей літопис має дві частини. Перша об'єднує низку окремих оповідань і висвітлює події до 1667 року. Друга більше скидається на традиційну літописну хроніку й докладно описує події до 1702 року.

ПАМ'ЯТАЙМО! Самовидцем автора назвав Пантелеймон Куліш, який не лише підготував цей літопис до друку, а й написав на його основі свій знаменитий роман «Чорна рада», який вивчатимете згодом. Адже Самовидець дуже докладно змалював причини й перипетії доби Руїни, а також Чорну раду 1663 року – апогей боротьби за гетьманську булаву.

Персонажами літопису Самовидця є українські гетьмани, кожен з яких – непроста особистість. Сучасників найбільше цікавить погляд автора на кожного героя. Але слід врахувати таку деталь: автор, як довели дослідники, спирався у своїх оцінках на видатну працю «Мир с Богом человеку» Інокентія Гізеля (якого професори Києво-Могилянської академії

називали «нашим Арістотелем»). Ця книга, призначена для духівництва, стала на той час своєрідним моральним кодексом, зведенням етичних законів для всього суспільства. І Самовидець ставився до своїх героїв – гетьманів, монархів, воїнів і міщан, представників інших суспільних верств – відповідно до визначених канонів.

Він засуджує політику Дем'яна Многогрішного, що орієнтувався на союз із турками, гетьмана Дорошенка, який також брав у спільники турків, хоч і з дипломатичних міркувань. Особливо гостро висвітлює Самовидець свавілля польської шляхти в Україні.

Автор цього літопису утверджував гуманістичні моральні принципи. Тож зрозумілим є щирий гнів, спрямований на зрадників православ'я, що, ставши католиками, перетворилися на жорстоких гонителів православної віри: «А найгірше насміховисько й утиски терпів народ руський від тих, котрі з руської віри прийняли римську віру».

Церкву автор сприймав як духовне опертя суспільства. Він наголошував, що руйнування храмів споконвіку вважалося гріхом, невіглаством, жорстокістю. Тому засуджує не лише спустошення й руйнування православних церков католиками, а й варварське ставлення українських союзників – турків і татар – до католицьких святинь і храмів. Вони спустошували католицькі костьоли, руйнували склепи, роздягали заможно вбраних покійників і натягали той одяг на себе. З розповіді про напад турків на Кам'янець дізнаємося, що тоді іконами «бусурмани» мостили вулиці... За це автор літопису і дорікав гетьманові Дорошенку.

Самовидець був не лише суворим поборником моралі, він найбільше шанував закон і право, тому й засуджував будь-які порушення прав людини. Описуючи сторінки Визвольної війни, він наголошує: «Рідко хто в тій крові на той час рук своїх не вмочив і того грабунку тих добр не чинив».

Самовидець схиляв своїх читачів неодмінно робити висновки з уроків історії. Він засуджував усе те, що ставало на заваді об'єднавчим, державотворчим процесам в Україні. Та інакше й не могло бути, коли «полковник проти гетьмана, священики межи собою... межи козаками й посполитими свари, позви...».

Що засуджує цими словами автор літопису? Проти чого виступає?

Іноді Самовидець не коментує зображуване, але читач, вихований у дусі християнської моралі, сам дає однозначну оцінку фактам. Високо оцінюючи політику Богдана Хмельницького, він надзвичайно стриманий у його оцінці як людини, полководця.

Змальовуючи козацьку війну, автор зазначав, що «все живе піднялося в козацтво», хто сам не міг, посилав сина чи слугу-парубка. Охопивши таку непросту історичну епоху, Самовидець не міг обмежитися рамками літописного жанру. А відтак, як представник історіографічної

Богдан Хмельницький з полками

літератури барокової доби, насичує твір фольклорною символікою, приказками, прислів'ями, традиційними епічними зворотами: «пішла світом козацька слава», «билися так... що кров текла ріками» та ін.

З найсильнішим осудом ставився літописець до міжусобних війн, що тривали після смерті Хмельницького в Україні в добу Руїни. Саме під впливом цих докірливих і правдивих слів літопису напише свій поетичний шедевр «За літописом Самовидця» Василь Стус, намагаючись підняти з колін своїх співвітчизників у XX столітті. Зверталися до цього твору й такі видатні письменники, як Михайло Старицький, Богдан Лепкий, Павло Загребельний.

Літопис Григорія Граб'янки

ПАМ'ЯТАЙМО! На думку багатьох дослідників, Літопис Григорія Граб'янки – одна з найдокладніших літописних пам'яток, що є практично повною історією України від часів виникнення козацтва до 1709 року.

Михайло Максимович свого часу вказував, що Граб'янка – високоосвічена і вчена людина, глибоко обізнана з вітчизняним і зарубіжним, зокрема польським, літописанням. Мета автора літопису була надзвичайно благородною: він сам написав, що прагне історію боротьби українського козацтва зберегти для потомства. Його літопис – колосальна збірка козацьких документів, уривків з іноземних літописів, оповідей очевидців, документів, законодавчих актів.

Часто вважають, що твір Граб'янки швидше велична вояцька повість, аніж просто літопис. Автор навіть розділам дав назву «сказанія» – як у творах давнього епосу. Окрім того, він виразно орієнтувався на Росію, а відтак весь літопис слід розглядати в цьому контексті. Граб'янка прихильно ставився до тих українських державників, хто прагнув союзу з Росією, насамперед до Богдана Хмельницького. Цікаво, що він зробив виняток для Івана Мазепи: незважаючи на те, що Російська влада проголосила його зрадником, а церква піддала анафемі[1], Григорій Граб'янка все-таки ставився до гетьмана максимально об'єктивно.

У центрі уваги літопису – Визвольна війна українського народу. Граб'янка вважає її цілком закономірною, адже несила було терпіти безчинства шляхти в Україні. Автор окремо змальовує найважливіші битви – під Жовтими Водами, під Корсунем.

Які ще визначні битви Визвольної війни ви знаєте?

Автор був, поза сумнівом, великим патріотом. Рядки його оповідей співзвучні величному народному епосу. Змальовує він і подвиги безіменних героїв, що віддавали життя за перемогу козацького війська. Захоплюється полководчим талантом Богдана Хмельницького, хоробрістю Івана Богуна, мужністю Максима Кривоноса. Як і Самовидець, Граб'янка описує жахливі картини польського панування в Україні, окреслюючи причини потужної війни, на яку піднявся весь народ.

[1] Ана́фема – відлучення від церкви.

Поміркуйте, хто може краще змалювати історичні події: сторонній спостерігач, іноземець, запрошений літописець чи людина, що є безпосереднім учасником подій і переймається проблемами національної історії.

Літопис Самійла Величка

Не можна оминути увагою і найфундаментальнішу працю про події XVII століття, що належить перу Самійла Величка. Вчені й досі дискутують з приводу того, чи це класичний літопис, чи блискучий художній витвір.

Цю працю укладено в чотирьох томах. Її розпочато в селі Жуках Полтавського повіту, а завершено 1720 року і присвячено землякам, що мешкають «в Малоросійській Україні пообидвабіч Дніпра».

Про автора цього літопису відомо значно більше, ніж про інших. Він був канцеляристом Запорозького війська, а відтак мав безпосередній доступ до різних документів. Найбільше його, звісно, цікавили героїчні сторінки історії Визвольної війни, і він, користуючись джерелами достовірної інформації, створив монументальний літопис про героїчну боротьбу нашого народу проти польського гноблення.

Опубліковано цей літопис протягом 1848–1864 років. Ним послуговувався Тарас Шевченко, поклавши події, описані в літописі, в основу своїх поезій. Адже Кобзареві найперше імпонувало бажання автора натхненно і правдиво відтворити боротьбу українського народу за своє національне визволення.

Цей літопис близький до художнього твору, зокрема до «Слова про похід Ігорів», адже розповідь про Визвольну війну Величко також розпочинає з опису знамення: затемнення сонця, небаченої комети, нападу сарани. Проте автор наголошував: його твір – правдива оповідь про героїчне минуле мужнього і незламного українського народу. Слід зауважити також, що Самійло Величко одним з перших ужив поняття «Україна» й «український народ». Він висловлювався з приводу дражливих політичних питань, хоча й досить обережно, не спотворюючи історичних фактів.

Пригадайте, яке знамення описано в «Слові...» і що воно віщувало.

Найтрагічніші сторінки літопису ті, де розповідається про смерть Хмельницького та міжусобиці, що розпочалися згодом. «Умер добрий вождь наш, оставивши по собі безсмертную славу...» – це слова писаря Хмельницького Самійла Зорки, зафіксовані в літописі.

Викликали осуд підступні дії гетьмана Виговського, який прагнув повернути Україну під протекторат Польщі. Проте Самійло Величко, поза сумнівом, виявив себе великим гуманістом, адже він толерантно ставиться до всіх народів, віддаючи їм належне за їхні досягнення.

У другому томі йдеться про спробу кримського хана знищити Запорозьку Січ 1675 року. Але козаки спромоглися відстояти колиску своєї вольності, знищили непроханих гостей. Найбільше уваги присвячено подвигам легендарного кошового Івана Сірка. Вражає розповідь про страту частини визволених ним українських полонених, що забажали повернутися назад до Криму, бо вже встигли прижитися там. Таких виявилося близько трьох тисяч. Літописець, правдиво передавши вагання кошового отамана перед прийняттям такого жорстокого рішення, все-таки схвалив його.

Чому, на ваш погляд, так учинив отаман і чому Самійло Величко поставився до його вчинку схвально?

Третій том містить переважно документи та листи. Водночас автор приділяє увагу тим історичним особам, які відіграли найбільшу роль у політичному житті України XVII – початку XVIII століття. Найповнокровніші, яскраві, непересічні образи – Мазепа й Кочубей. Мазепа змальований по-своєму правдиво: хоч він, на думку автора, «хитрий лис», проте постать його сягає величі біблійного Йосифа – мудрого і сильного харизматичного лідера.

У літописі виразно простежується барокова поетика. Твір монументальний, має ознаки різних жанрів, навіть елементи пригодницьких оповідань, використано народнопоетичну образність, травестію і сатиру.

Окрім того, літопис містить 10 цінних портретів видатних історичних осіб – Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Івана Брюховецького, Павла Тетері, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Михайла Ханенка, Івана Самойловича й Івана Мазепи.

Чому, на вашу думку, так важливо зберегти портрети тих часів?

Валерій Шевчук, який відкрив для українського читача перлини давньої української літератури, писав: «Самійло Величко – монументальна наша літературна постать. Його життя, минувши всілякі служби, пішло для того, щоб написати найбільший літопис, що його знає українська історіографія, і він, хоч і втратив при цій роботі зір, справу свого життя виконав. Його літопис – грандіозне мозаїчне панно, котре, попри помилки, нашарування, пил, що сів на нього, залишається вражаючим і до сьогодні...»

Можемо додати: вся українська література потому живилася тим колосальним творчим потенціалом, який утілив Самійло Величко у своїй нетлінній праці. Черпав з нього факти Пантелеймон Куліш для написання «Чорної Ради», Іван Нечуй-Левицький – для роману «Гетьман Іван Виговський», Михайло Старицький – для наймасштабнішого життєпису Богдана Хмельницького в трьох книгах, Богдан Лепкий – для п'ятитомного роману «Мазепа». Певно, надихав цей літопис і Олександра Довженка, який творив козацький епос у своєму знаменитому фільмі «Звенигора». Відчувається його віддих і в патріотичній ліриці Євгена Маланюка.

Як саме, на вашу думку, письменники використовували матеріали літопису? Що їх цікавило найбільше: інформація, оцінки, власне документи, портретні характеристики?

«Історія русів»

Цей твір, на думку *Валерія Шевчука*, належить до тих, «доля яких – в особливій суспільній заангажованості, які значною мірою впливали на сучасників та нащадків і по-своєму акумулювали національну енергію, щоб вона, ніби струм, потекла потім по артеріях народного тіла, витворюючи новий рівень самосвідомості та гальмуючи творення ферментів національного розпаду».

Як ви розумієте слова вченого?

ПАМ'ЯТАЙМО! Валерій Шевчук за значущістю для української нації прирівнює «Історію русів» до «Енеїди» Івана Котля-

ревського. Перша «дала підстави до національного пробудження в різних сферах суспільства», друга «розбудила українців емоційно».

Цей твір за жанром визначають як історичний памфлет[1], де використано засоби полемічної літератури, літописні прийоми. Автор дав гідну відповідь тим, хто зруйнував козацьку державу, перетворивши Україну на колонію величезної імперії.

Літопис дотепер оповитий безліччю таємниць, які наука неспроможна розгадати. Привернула увагу сенсаційна знахідка нібито автографа рукопису 1828 року в приватній бібліотеці містечка Гринева Чернігівської губернії. Рукопис разом з бібліотекою перейшов у власність князя Голіцина, після чого був утрачений. Збереглися лише копії, зроблені для визначних науковців свого часу, зокрема для історика Дмитра Бантиша-Каменського. Припускали, що рукопис було знищено, аби приховати ім'я автора. Але згодом з'ясувалося, що були копії, зроблені значно раніше 1828 року. Тоді знайдено було не автограф?

Найвірогідніша дата написання твору – 90-ті роки XVIII – початок XIX століття, хоч і це сумнівно. Справді, автор мав підстави приховувати своє ім'я, адже надто різким було його ставлення до російської царської влади, надто патріотично як на той час описано доблесні перемоги українського лицарства, надто суворо оцінено зрадників-перекинчиків, надто відверто звучали заклики до поновлення української державності...

Ось який вірогідний портрет автора запропонував *Валерій Шевчук* на підставі копітких і багаторічних досліджень учених: «Жив він у другій половині XVIII століття, принаймні у 1769 році мав понад двадцять років, бо брав участь у турецькій війні, значить, народився близько 1745 року, учився в Київській академії, коли в ній уже не культивувалася книжна українська мова, можливо, продовжував навчання і в Росії, належав до козацької старшини, був землевласником, очевидно, не маючи правдивих документів ні на дворянство своє, ні на землю, жив на Чернігівщині, можливо, десь на Городнянщині чи Новгород-Сіверщині, і, очевидно, був зв'язаний з Новгород-Сіверським культурним осередком, відзначався глибоким українським патріотизмом, схильністю до вільнодумства, мав широкий політичний світогляд, цілком негативно ставився до російського абсолютизму та самодержавства».

Яким уявляєте автора цього твору ви?

ПАМ'ЯТАЙМО! «Історія русів» – пам'ятка українського письменства, що змальовує картину історичного розвитку України від найдавніших часів до 1769 року. Автор скористався, як відомо, козацькими літописами, зокрема творами Самовидця і Граб'янки, а у свою розповідь залучив перекази, власні спогади, міркування, важливі документи. Вперше твір опублікував 1846 року Осип Бодянський.

Твір перейнятий ідеями боротьби, прагненням відновити знівельований Російською імперською владою статус гетьманства як необхідну умову

[1] Памфле́т – публіцистичний твір сатиричного характеру, спрямований проти якого-небудь політичного або суспільного явища чи окремої особи; сатира.

відродження української держави, принаймні у формі автономії. Він виражав філософську «ідею народу» та пропагував культ героя.

Написана російською мовою, «Історія русів» була розрахована на читачів, які не знали української минувшини, історії та культури. Українські переклади твору було здійснено в Нью-Йорку В'ячеславом Давиденком 1956 року та Іваном Драчем, визначним українським поетом XX століття, 1990 року.

Чому так пізно твір переклали українською мовою?

Задум твору, за словами автора, полягав у тому, щоб написати історію України «на два періоди»: до нашестя татар – «екстрактом», тобто коротко, а потому – «просторо й докладно». Окрім того, автор переконливо і пристрасно заперечує фальсифікації істориків щодо нібито виникнення України в XV–XVI століттях на «порожніх» до того часу землях, висміює вигадки щодо створення козацьких формувань польською короною, доводить, що Київська Русь – давня українська держава, Русь – Україна, а не Росія. На доказ своєї позиції автор наводить той факт, що до території Русі належала лише Новгородщина, а Московія завжди була окремим державним утворенням.

Автор мав виразно антимонархічні погляди – критика російського царизму в літописі очевидна. Зокрема, це проявляється у промові Павла Полуботка, де критично оцінено діяльність Петра I (цю промову використав для своєї поеми «Сон» Тарас Шевченко). Правдиво зображено картини розправи царського фаворита Меншикова в Україні. Його «ремесло», як зазначає автор, полягало в тому, щоб «колесувати, четвертувати і на палю вбивати», а за іграшку вважалося «вішати й голови рубати». Літописець негативно оцінив Переяславську угоду, адже це було серйозне порушення політичної рівноваги в Європі: після приєднання земель України суттєво розширилася територія Російської імперії і посилився її вплив у світі. А відтак європейські держави були зацікавлені у відновленні державності та самостійній політиці України.

Схарактеризуйте сучасне геополітичне становище України, взаємини з Росією, іншими державами. Які спільні проблеми можна віднайти в політичних суперечностях XVIII і XXI століть?

Найяскравіші сторінки літопису – розповідь про боротьбу з Туреччиною, Кримським ханством, Польщею, Московщиною. Автор залучив до твору думи, історичні пісні, прислів'я, приказки. Монументальними історичними постатями в «Історії русів» є Іван Підкова, Северин Наливайко, Іван Богун, Іван Сірко, Семен Палій, Тарас Трясило. Змальовуючи героїв, автор пішов не лише за сухими рядками історичних хронік, а й за народними переказами й легендами, що свідчить про ознаки преромантизму в літописі.

Змальовано тут і Національно-визвольну війну 1648–1654 років під проводом Богдана Хмельницького. Як і в козацьких літописах, автор «Історії русів» вважав її епохальною подією української історії, тож і чільний герой твору – Богдан Хмельницький. Адже, на думку автора, саме цьому гетьманові вдалося стати справжнім «батьком нації».

У творенні характерів героїв велику роль відіграють монологи. Йдеться передусім про Богдана Хмельницького, Івана Мазепу, Петра I. У своїй прокламації Мазепа, ображений Петром I на бенкеті в Меншикова (про

що залишив свідчення навіть Вольтер), оповідає про насильство російських військ, вчинене на українських землях. Пояснює гетьман і причини союзу зі Швецією, описує Полтавську битву, розповідає про взаємини російського царя з царевичем Олексієм, знищену пожежею 1718 року в Києві бібліотеку Печерського монастиря, яку автор літопису вважав спадкоємицею книгозбірні Ярослава Мудрого.

Гетьман Іван Мазепа

Чому, на вашу думку, саме цим образам і подіям української історії автор приділяє так багато уваги?

Найтрагічнішим є образ Павла Полуботка, гетьмана, що ризикнув подати до російського Сенату скаргу про утиски українського народу з боку російських урядовців, а відтак – про порушення Переяславської угоди. Уявні монологи гетьмана, виголошені ним нібито в присутності Петра I, характеризують цього українського державника як людину сильну, мужню, віддану своєму народові й вірну своїм принципам. Недаремно автор літопису прагнув приховати своє ім'я, адже вмістив у текст досить відверті звинувачення Полуботком Петра I: «Повертати народи в рабство й володіти над рабами є ділом азійського тирана, не християнського монарха, що має обов'язок бути батьком народів. Я знаю, що нас чекають кайдани й понура в'язниця, де заморять нас голодом і затомлять по московському звичаю. Та поки я ще живий, говорю тобі правду...» Саме на Божий суд поклав Полуботок надію на кару, яка мусить спіткати Петра I.

ПАМ'ЯТАЙМО! Автор «Історії русів» не приймав назви «Україна» й «українці». Руссю та русами бажав він бачити і називати своїх земляків, славних спадкоємців величної держави, що увійшла в історію під назвою «Київська Русь».

Визначний український учений-літературознавець XX століття *Сергій Єфремов* писав: «"Історія русів" була немов пророкуванням про близьке національне відродження України і оправданням її нового письменства, з якого те відродження почалося». Що ж мав на увазі автор цих слів? А те, що відгомін «Історії русів» чується в поезіях романтиків Амвросія Метлинського, Миколи Костомарова, Євгена Гребінки. Цей твір змусив наших письменників не просто звернутися до сторінок національної історії, а й переосмислити їх. Виразно проступають мотиви «Історії русів» у творчості Тараса Шевченка.

Живилася цією колосальною скарбницею історичного матеріалу й зарубіжна література. Олександр Пушкін написав на її основі поему «Полтава», докорінно переосмисливши, як і слід було чекати, роль гетьмана Мазепи. Кіндратій Рилєєв використав матеріали літопису в контексті ідеалів, що сповідували декабристи, внаслідок чого з'явилася поема «Войнаровський».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Назвіть козацькі літописи, з якими ви ознайомилися. Що відомо про їхніх авторів?
2. Кого з українських гетьманів змальовано в «Історії русів» і як оцінює їхню діяльність автор твору?
3. Визначте, які події з історії України найяскравіше відображені в літописах і які вам найбільше запам'яталися завдяки талантові літописців.

II рівень – *середній*

1. Поясніть, чому не всі імена літописців відомі.
2. Доповніть своїми міркуваннями інформацію про важливість літописних документів для нащадків.
3. Перекажіть найяскравіші епізоди тексту «Історії русів» і прокоментуйте їх, зіставивши авторський і власний погляди на зображувані події.

III рівень – *достатній*

1. Порівняйте характеристики історичних постатей у різних літописах. Що спільного і що відмінного можна спостерегти в цих творах?
2. Використавши знання з історії України, прокоментуйте, в яких випадках автор кожного літопису йшов за чіткою історичною хронікою, а в яких послуговувався переказами та легендами, застосовував художній домисел.
3. Доведіть, опираючись на тексти творів, що кожен з авторів літопису був патріотом, талановитою та освіченою людиною, належав до привілейованої верстви суспільства, мав широкий світогляд і надійні джерела інформації.

IV рівень – *високий*

1. Доведіть, що козацькі літописи відіграли важливу роль у формуванні національної самосвідомості українців.
2. Проаналізуйте, які спільні риси можна віднайти в давніх літописних творах («Слово про похід Ігорів», «Повість минулих літ») і козацьких літописах.
3. Поміркуйте й аргументовано доведіть, наскільки позиція автора літопису щодо певної події могла вплинути на подальше потрактування цієї події істориками наступних поколінь. Як, на вашу думку, переосмислюють історичні події з часом і чи переосмислюють їх узагалі?

РОБОТА В ГРУПАХ

Кожна група обере для дослідження одного з героїв «Історії русів» – будь-якого українського гетьмана – і максимально повно представить його за сторінками літопису. Спробуйте визначити, в чому автор «згрішив» проти історичної правди, а де описав свого героя і події, в яких той брав участь, максимально точно, об'єктивно й повно.

ДИСКУТУЄМО

Чи має право літописець, створюючи свою працю, висловлювати власне ставлення до зображуваних подій? І якщо він так чинить, то чим це зумовлено?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Спробуйте створити літопис життя нашої України за останній рік. Обов'язково мотивуйте, чому ви вмістили до літопису певні події (зважте, що літописці, як правило, зупинялися лише на значущих,

доленосних для країни та народу подіях). Проект може містити фотографії, відеоматеріали, музичні фрагменти.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Напишіть творчу роботу на тему «Минуле України в козацьких літописах».

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Нещодавно вчені майже остаточно довели, що автором літопису Самовидця, який довгий час вважався анонімним, був Роман Ракушка-Романовський – надзвичайно цікава й показова для своєї доби особистість. Тож коротко довідаймося, хто був цей талановитий чоловік, який стільки часу провів над сторінками безцінного для українців твору.

Він народився між 1623-м і 1625-м роками в Ніжині в козацькій родині. Роман зробив військову кар'єру: від охоронця військової скарбниці Ніжинського полку – до посади ніжинського наказного полковника, генерального підскарбія при гетьмані Іванові Брюховецькому. Є достеменні відомості і про те, що він спершу підтримував Якима Сомка, потім перекинувся на бік Брюховецького. Доклав він зусиль і до проголошення церковного прокляття (анафеми) гетьману Дем'янові Многогрішному, який захопив майно Ракушки-Романовського в Ніжині. Наприкінці життя став священиком у містечку Стародубі, де мешкав з родиною. Помер 1703 року.

Що ж стосується літопису Самійла Величка, то вам цікаво буде дізнатися, що оповідання в літописі про похід Івана Сірка з козаками на Крим і про лист до кримського хана послужило основою сюжету для знаменитої картини Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Ці оповіді також лягли в основу прекрасної драми Спиридона Черкасенка «Про що тирса шелестіла».

Пригадайте, який твір Черкасенка ви вже вивчали.

Поцікавтеся історією картини Рєпіна, підготуйте коротке повідомлення про неї.

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Сьогодні подорож буде незвичайною. Здійснити її вдасться за допомогою контурних карт. Використавши знання із зарубіжної літератури, створіть літературні карти епохи Ренесансу й бароко в Європі. Кожну країну означте відомостями про найвидатніші літературні, музичні, живописні твори цих епох. Деякі підказки можна знайти в цьому розділі підручника.

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Шевчук В. Муза Роксоланська: У 2 кн. – К., 2004.
2. Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994.
3. Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII століть. – К., 1993.
4. Історія русів / Передмова В. Шевчука. – К., 1991.
5. Величко Самійло. Літопис: У 2 т. – К., 1991.
6. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 ч. – К., 1995.
7. Луценко Ю. Григорій Граб'янка та його літопис // Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992.

ПОЕЗІЯ

...Твори високої поетичної стійкості, яких не постидалась би жодна література на світі і котрі сміло можуть видержати порівняння з найкращим... твори, котрі справедливо і по заслузі здобули собі серед народу таку широку популярність.

Іван Франко

«САД ПОЕТИЧНИЙ»

На другу половину XVII століття припав розквіт не лише прози, а й віршованої літератури. Провідну роль знову-таки відігравала Києво-Могилянська академія. В академії читали унікальні курси поетики й риторики справжні світочі науки, письменники, громадські, культурні, релігійні діячі: Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Феофан Прокопович, Митрофан Довгалевський та багато інших. Їхні наукові праці, лекції стали основою викладання поетичного мистецтва в академії, зокрема це «Настанови в поетичному мистецтві» Григорія Кониського, «Сад поетичний» Митрофана Довгалевського та «Про поетичне мистецтво» Феофана Прокоповича.

ПАМ'ЯТАЙМО! У тогочасних трактатах виділяли такі роди і види поезії: епічна, драматична (трагедії, комедії та трагікомедії), сатирична, буколічна (поезія пастухів), елегійна (скорботна), епістолярна, лірична, епіграматична, курйозна і фігурна (вірші у формі «раків», хрестів, зірок, лабіринтів, акровірші), емблематична, віршові загадки та пародії.

Спробуймо з'ясувати особливості курйозної поезії, найталановитішим представником якої є Іван Величковський.

«ДВІ КНИЖЕЧКИ ВКУПІ ЗВ'ЯЗАНІ»

ТВОРЧІСТЬ ІВАНА ВЕЛИЧКОВСЬКОГО

...Не для якогось, крий Боже, марнославства, але цілком для хвали Бога і славетної володарки нашої і завжди Діви Марії, і на оздобу Вітчизни нашої та втіху малоросійським синам її, особливо для читання охочим та любомудрим.

Іван Величковський

Іван Величковський – поет надзвичайний. Саме поет, а не віршописець. Бо наділила його природа іскрою художнього таланту – здатністю

пильно вдивлятися у світ, гостро й парадоксально осмислювати його, виливати свої думки в місткі асоціації, колоритні образи, влучні дотепи. Віртуозно володіючи словом і віршем, він полюбляв експериментувати, шукати та розробляти нові й незвичні літературні форми. Це була типова людина епохи бароко – ренесансна життєрадісність і життєлюбність поєднувалися в ньому з глибокою, щирою релігійністю, а це живило потужною енергією його творчість, – така одностайна думка дослідників його поезії. Цікавий він ще й тим, що не займав високих посад, не мав поважних титулів і, бувши освіченою людиною, лишався все життя рядовим орачем рідної культурної ниви.

Точна дата народження Величковського невідома, дослідники припускають, що народився він на Ніжинщині близько 1651 року. Загалом відомостей про його життя небагато, але маємо знати: навчався у Києво-Могилянській академії, працював у Чернігівській друкарні, належав до культурно-освітнього осередку, створеного Лазарем Барановичем. У Чернігові мешкали його рідні брати – чернець Віктор і намісник Свято-Микільського монастиря Лаврентій. Тут Величковський і одружився, став священиком. У середині 1680-х років переїхав до Полтави, де зайняв посаду пресвітера соборної Успенської церкви. Згодом намісником цієї церкви довгі роки був його син. Помер Іван Величковський у вересні 1701 року.

Творчість Івана Величковського є одним з найяскравіших зразків українського бароко. Доробок цього непересічного автора – панегірик на честь Лазаря Барановича, «Вірші про Дедала», складені на честь Івана Самойловича та подаровані гетьманові в Полтаві 1687 року. Цей факт, до речі, відомий нам з літопису Самійла Величка, а сам автор літопису, оцінюючи літературну спадщину поета, назвав Величковського «мужем, наділеним мудрістю й Божою благодаттю»! Найвидатнішими стали дві рукописні збірки **«Зеґар[1] з полузеґарком»** і **«Млеко»**. Окрім того, зберігся великий рукописний збірник, куди автор записував як панегірики релігійного характеру, так і ліричні твори, епіграми, переклади тощо. Свої збірки «Зеґар з полузеґарком» та «Млеко» Іван Величковський подарував київському митрополитові Варлааму Ясинському.

Іван Величковський як людина творча поставив перед собою доволі амбітну мету: «вписати» українську літературу в загальноєвропейський літературний мистецький простір, про що свідчить його власне зізнання в передмові до книжки «Млеко»: «Я ж, як справжній син Малоросійської вітчизни нашої, уболіваючи за те серцем... із горливості своєї до милої Вітчизни, прикликавши Бога та Божу Матір і святих, умислив, скільки можливість простого розуму мого дозволяла, деякі значніші поетичні штуки з'явити руською мовою... які чужою мовою не можуть бути з'явлені».

Прокоментуйте ці міркування Величковського.

Побутує думка, що Іван Величковський творив для людей освічених, мудрих, що глибоко розумілися на поетичному слові. Окрім того, такий читач умів розгадувати поетичні загадки. Тому не можна приступити до розмови про них, не дослухавшись до рекомендацій автора: «Коли ці вірші мої він (читач. – *О.М.*) швидко пройде, не добачивши, яка в кожному штучка ховається, мало або жодного не досягне пожитку. Але коли над

[1] Зеґáр – великий годинник, найчастіше з боєм, на будинку або на вежі.

Рукописна титулка двох книжок Івана Величковського

кожним віршиком так багато забавиться, аж поки зрозуміє, що в ньому за річ захована, вельми їх полюбить». А відтак продовжує: «Тож, прецінь, ласкавий читальнику, коли з них хочеш віднести втіху, довго розумій їх, а коли котрась штучка здасться для розуміння преважка, слушна річ, одного й другого прикликавши, спільно домислюйтеся. Адже усі все можемо, а один усього знати не може, відтак Бог дав розум при писанні, дасть і при читанні».

Іван Величковський вважав за цілком допустиме застосовувати до «християнських матерій» «курйозну» форму (дивіться ваш літературознавчий словник), прагнучи до синтезу змісту та форми. Художність його творів можна осягнути, якщо розглядати їх у єдності обох цих складників. «Християнський» зміст не можна ігнорувати – слід спробувати знайти в ньому відлуння змісту «національного» – соціальної дійсності тогочасної України.

Збірка **«Зеґар з полузеґарком»** невелика за обсягом. До неї входять звертання до читача, що є зашифрованою анаграмою[1] «Іоан Величковський», вірші та прозове звернення до Варлаама Ясинського, а також три поетичні цикли «Зеґар цілий, що складається з 24 годин», «Полузеґарек, що включає в себе години денні, а особливо години нічні», «Квадранс, тобто розділення годин на чотири частини» (це дуже цікава форма, адже письменник намагався уявити світ, що має чотири складники – весна, літо, осінь, зима; схід, захід, південь, північ). Ви знаєте, що й синоптичних Євангелій насправді чотири – від Матвія, Марка, Луки, Іоанна.

Збірка «Зеґар» духовна. У віршованій формі автор розповідає історію життя і воскресіння Ісуса Христа та його матері Діви Марії. Полузеґарек вибудовує ціннісні орієнтири віруючої людини.

Дещо відокремленим у цій збірці є цикл ***«Минути»***, де постають картини світу, в якому живе звичайна людина. Ідея цього циклу полягає в тому, що все минає – автор увиразнює цю думку, назвавши поступово віхи людського життя від народження до покаяння перед смертю. ***«Минутами злими»*** Іван Величковський називає славу, багатство, честь, пияцтво, мстивість, гордість, пиху, хвальбу, високі думи, банкети, службу, дружбу, жарти, утіху, розкоші, скарби, зради, хитрість, ошуканство, заздрість, ненависть тощо. Усе це марності сього світу, несталі і нетривалі. Всі вони минуть – коли прийде смерть.

На протилежному полюсі – в ***«минутах добрих»*** – поет концентрує явища, які асоціюються з приниженими й упослідженими: хвороби, переслідування, муки, біди, жалі, сльози, образи, наруги, голод, спрагу, наготу, убозтво, каліцтво, сліпоту, німоту, труди, неспокої – все те, що терпить людина протягом життя. Явища ці – «всякоє зло», але терпіти його дово-

[1] Анагра́ма – переставлення літер у слові у зворотному порядку, завдяки чому з'являється нове слово.

диться здебільшого «добрим», бідним, порядним людям. Звільнить їх також тільки смерть.

Чи могли б ви додати щось від себе до «минут злих і добрих»?

Отже, як слушно вважав Валерій Шевчук, вічний зеґар Величковського має дві стрілки, одна з яких вказує на години, тобто говорить про Бога й людину, а друга – «минутна», що представляє людський світ в усій його «багатоманітності, складності, тлінності й безподібності».

Іван Величковський змолоду зневажав перегони за багатством і панство загалом (це виразно засвідчує його епіграма про великого пана-магната, котрий притягає золото, як магніт залізо; поет грає на словах-омонімах «магнас» і «магнес»).

Як ви вважаєте, чи реалізує автор соціальні мотиви у своїй духовній ліриці?

Сторінка зі збірки «Зеґар» з малюнками Івана Величковського

По-християнськи обстоюючи трактовану ідею рівності всіх людей, Іван Величковський приділяє багато уваги надзвичайно популярній у мистецтві епохи бароко темі неминучості, невідворотності, всевладності смерті, байдужої до соціальних градацій та ієрархій, і взаємозв'язаній з темою смерті темі часу – його швидкоплинності, невпинності. Ці теми не втратили своєї актуальності і в нові часи.

Наступна збірка, **«Млеко»**, що має повну назву **«Млеко, од вівці пастиру належноє»**, цікава насамперед «Передмовою до читача», про яку ми вже згадували, та 23-ма віршами, які автор назвав «поетицькі штучки».

Дмитро Чижевський, видатний дослідник української літератури, зауважив: «Інколи вірші писали та друкували як певну фігуру: хрест, півмісяць, яйце, чарку і т.п. У таких іграшках виявлялася чиста радість із віртуозного віршового вміння, з віршованої форми. Зміст не завжди грав велику роль».

Сам автор називав такі курйозні вірші: «ехо», «різні типи раків», «азбучні» вірші, «анаграми», «акровірші», «лабіринти», «фігурні» у вигляді трикутників та інші – до того ж супроводжував свої визначення власними прикладами.

Автор пояснює зміст кожного виду своїх курйозних віршів: ***«ехо»*** – вірш, у якому перегукуються останні склади кінцевих слів у рядках; ***«рак літеральний»*** (тобто буквений) – вірш, у якому літери в словах, навіть читаючись навпаки, зберігають зміст слів; схожий на нього і ***«рак словесний»***, у якому читаються навпаки не літери, а цілі слова. Натомість ***«рак прекословний»*** – зовсім протилежна форма вірша, у ньому слова, що читаються навпаки, виражають і протилежне значення. А ще є вірші ***«одногласні»***, що завершуються однаковою голосною, ***«жартовні»*** (жартівливі), в яких слова переставлені так, що викликають сміх, ***«епіграми»*** та ін.

Спробуйте визначити, який з наведених прикладів якому видові курйозного вірша відповідає.

1. Мене́ ра́ди на ра́дость богом міру да́нна
Анна во да́р бо имя ми обрадова́нна,
Анна да́р и мнѣ́ сѣ́н мира да́нна,
Анна ми ма́ти и та ми ма́нна,
Анна пита мя я ма́ти па́нна.

2. – Что́ па́чеши, Ада́ме: земнаго ли края?
– Ра́я.
– Чему́ в о́нь не внійдеши, бои́ш ли ся бра́ны?
– Ра́ны.
– Не м[ожеши] ли внійти вну́тр его́ побѣ́дно?
– Бѣ́дно.
– Или́ возбране́н тебѣ́ вход єст херуви́ми?
– Ими.

ПАМ'ЯТАЙМО! Творчість Івана Величковського – класичний взірець і один з найцінніший набутків українського бароко.

МАНДРУВАЛА СВІТОМ ПІСНЯ

Нам добро і нікому зло – ось законне життя.

Семен Климовський

Серед літературних пам'яток XVIII – початку XIX століття є настільки унікальні, що навіть історія їх побутування, виконання, мандрів видаються мало не детективними.

Це був період бурхливого розвитку книжної пісні. Ціла плеяда поетів-піснярів, використовуючи цінний досвід українського фольклору, дарували своєму народові нові й нові перлини, які згодом ставали народними. Цікавою є історія знаменитої пісні **«Їхав козак за Дунай»**. Це одна з кращих українських народних пісень літературного походження.

Текст пісні вперше було надруковано в російському збірнику Львова-Прача 1790 року. Звісно, з приводу авторства пісні тривали довгі дискусії, але російський історик і письменник *Микола Карамзін* першим назвав її автора – ***Семена Климовського***, про якого написав так: «Кажуть, що Климовський не менш, як сім грецьких мудреців, був славний і шанований між його побратимами козаками...» Учені припускають, що ця талановита людина також належала до славних випускників Києво-Могилянської академії.

Про життя Семена Климовського більше припущень, аніж фактів. Проте він був досить популярним свого часу, адже про нього 1812 року князь Олександр Шаховський написав водевіль під назвою «Козак-віршотворець». Згадано його прізвище і в п'єсі Івана Котляревського «Наталка Полтавка», причому автор украй негативно відгукнувся про свого побратима по перу. Ви запитаєте чому? А саме тому, що чимало історичних пліток мандрувало в Російській імперії і одна з них розповідала, що Климовський писав панегірики Петрові І.

Пісня «Їхав козак за Дунай» написана як відгомін численних російсько-турецьких воєн, які тривали у XVIII столітті. До речі, вона стала народною не лише в Україні, а й у далекій Шотландії. Подолавши кордони і

мовні бар'єри, підкорила всю Європу, звучала і звучить чеською і французькою, польською і болгарською, угорською і сербською мовами.

Ось що писав про автора та його твір видатний український учений-фольклорист *Михайло Максимович*: «Сія пісня складена козаком Семеном Климовським, якому, напевно, належить і чимало інших, що лишилося невідомим, як і взагалі ми не знаємо творців народних пісень. Климовський жив близько 1724 року... Пісня сія переходить з одного пісенника в інший зі сторонніми наростами, які ледве чи можна приписати Климовському».

Михайло Башилов. Портрет Семена Климовського

Що, на вашу думку, вчений назвав «сторонніми наростами»? Як і чому змінюється пісня, поширюючись у народі?

Пісня написана бездоганною українською народною мовою. Автор використав силабічне віршування. Звісно, під час перекладу іншими мовами текст утрачав первинну сюжетну основу, кожен народ доповнював його елементами реалій власного життя: так виникав щоразу новий твір. Але зберігався провідний мотив оригіналу, вічний, як саме життя, – розлука закоханих. Картина прощання козака, що їде воювати, з дівчиною сповнена світлим смутком і неповторною внутрішньою красою людських взаємин – щирих, справжніх, глибоких...

Німецький фольклорист і письменник Георг Коль зібрав незаперечні докази того, що саме українська пісня прийшла до Європи і стала основою народних співанок у різних країнах. Учений дослідив історію подорожей пісні, зібрав інформацію про життя Семена Климовського і щиро дивувався, що в Україні про цього талановитого автора мало хто знає.

Виявляється, пісню Климовського перекладали кращі європейські поети, до неї зверталися найвідоміші композитори (до прикладу, Бетховен створив дві музичні варіації на тему пісні «Їхав козак за Дунай»).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Назвіть види курйозних віршів Івана Величковського.
2. Визначте, які твори Величковського мають духовний, а які – світський характер.
3. Чим унікальна доля пісні Семена Климовського «Їхав козак за Дунай»?

II рівень – *середній*

1. Розкажіть про збірку Величковського «Зеґар з полузеґарком». Які цикли до неї входять, у чому їх особливість?
2. Поясніть, чому вірші Івана Величковського зі збірки «Млеко» звуться курйозними.
3. Наведіть факти, що свідчать про світову славу пісні Семена Климовського.

III рівень – *достатній*

1. Виберіть із запропонованих правильне твердження і прокоментуйте його.

А. Іван Величковський намагався відсторонитися від засад релігійної лірики.
Б. Іван Величковський працював лише в царині світського віршування.
В. Іван Величковський писав лише панегірики можновладцям, присвячуючи їм свої твори.
Г. Іван Величковський зажив слави як автор поетичних творів різних жанрів і тематики.

2. Проаналізуйте твір Семена Климовського як взірець любовної лірики.
3. Узагальніть свої знання про розвиток української поезії у XVIII столітті, підготувавши коротке резюме з цього питання.

IV рівень – *високий*

1. Поміркуйте, як спосіб життя, погляди, переконання, світогляд вплинули на творчість Івана Величковського та Семена Климовського, що жили приблизно в один час. Що об'єднує і що різнить цих авторів?
2. Доведіть, що в збірці Величковського «Зеґар з полузеґарком» наявні глибоко філософські мотиви.
3. Як відомо, історія життя Семена Климовського переповнена плітками. Наскільки, на вашу думку, вони впливають на дослідження творчості поета? Чи потрібно розвінчувати таку інформацію?

РОБОТА В ГРУПАХ

Розділившись на групи, запропонуйте своє трактування назв поетичних збірок Івана Величковського. Група експертів визначить, чиє пояснення найбільше відповідає дійсності.

ДИСКУТУЄМО

Як ви вважаєте, курйозні (або фігурні) вірші є зразками елітарної поезії чи це твори для масового читача?

Дискусія має розвиватися у двох площинах: стосовно часу їх створення і сучасності.

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Організуйте проект під назвою «Десять найкращих українських народних пісень». Кожен учень класу – учасник проекту – підготує і презентує свою пісню, яку він вважає найкращою. Можна залучити як власне народні, так і пісні літературного походження, твори програмові і ті, які ви чули від ваших рідних, друзів. Проведіть голосування, і десять пісень, що наберуть найбільшу кількість голосів, стануть переможцями.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Ви вже зрозуміли, що курйозні вірші мають одну визначальну особливість: у них форма важливіша, ніж зміст. Тож спробуйте самі створити будь-який варіант курйозного вірша, послуговуючись прикладами творів Івана Величковського.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Фігу́рні (курйо́зні) ві́рші (лат. *повтор*, *поворот*) – вишукані поетичні твори, неординарні за формою, які поширювалися в українській літературі з початком доби бароко. Вони мали різні зовнішні форми, а відтак і називалися: рак, кентавр, ехо, луна, загадка, лабіринт тощо. Для фігурних віршів характерним є поєднання зорових і слухових елементів.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

З літопису Самійла Величка дізнаємося, що Іван Величковський був також знаним художником. Відомо, що творчістю Величковського щиро захоплювався гетьман Іван Мазепа. Нащадки поета були також непересічними особистостями. Перший син, як вам уже відомо, продовжив справу батька і служив у тому самому храмі, а другий, Василь, став ніжинським полковником – чин на той час вельми поважний. Саме він упорядковував рукописи свого талановитого батька, певний час зберігав Києво-Печерський патерик.

А як добре ви знаєте своє генеалогічне дерево? Чи важливо, на ваш погляд, для сучасної людини пам'ятати своїх предків?

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Фігурні, вони ж курйозні, вірші – це твори, в яких поєднуються властивості звукових і візуальних образів. Вони переважно мають графічну форму хреста, птаха, сокири тощо.

Такі вірші народжувалися в різних літературах світу, а запроваджені вони були александрійським поетом Сіммієм Родоським. Неповторні поетичні фігури знаходимо у збірках творів російських поетів Олександра Сумарокова («Хрест»), Гаврила Державіна («Піраміда»). Відродження цього загадкового виду поезії відбулося на початку XX століття – у творчості француза Гійома Аполлінера, українця Михайля Семенка, російського поета Валерія Брюсова. Наприкінці XX століття цей вид віршування знову ожив у різних європейських поетичних школах. Але розмова про це трохи згодом!

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Спробуйте розгадати вірш-лабіринт, який наводив Іван Величковський, і поясніть принцип його побудови.

Я і р а м а р і я
І р а М с М а р і
Р а М с у с М а р
А М с у с у с М а
М с у с І с у с М
А М с у с у с М а
Р а М с у с М а р
І р а М с М а р і
я і р а М а р і я

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Шевчук В. Муза Роксоланська: У 2 кн. – К., 2005.
2. Нудьга Г. Слово і пісня. – К., 1985.
3. Величковський І. Твори. – К., 1972.
4. Антологія української поезії: У 2 т. – К., 1984. – Т. 1.
5. Шевчук В. Дорога в тисячу років. – К., 1990.
6. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.

Дим єсть єдин – людська
і хула, і слава.

Феофан Прокопович

ДРАМАТУРГІЯ

«ДО СМЕРТІ ВСЯК ЧОЛОВІК УЧИТЬСЯ...»

Найвищого розквіту давня українська драма сягнула в першій половині XVIII століття. Ще ми називаємо її шкільною драмою. Але, щоб зрозуміти чому, варто зазирнути в глиб віків, поцікавитися її історією – аж тоді все проясніє.

Походження шкільної драми пов'язане зі статутом церковних і світських навчальних закладів, у яких сценічні вистави були обов'язковими, адже сприяли засвоєнню латини, якою вони були написані. У країнах Західної Європи цей жанр з'явився ще на межі XV–XVI століть. А в Україні тексти шкільних драм писали викладачі й учні братських шкіл і Києво-Могилянської академії. Твори мали віршовану форму, написані були українською книжною мовою з використанням силабічної системи віршування.

Загалом саме завдяки курсам поетики, що читалися в академії, було створено теорію драми. Найбільше уваги розробленню цієї теорії приділив ***Феофан Прокопович***, один з найвидатніших державних і культурних діячів першої половини XVIII століття, ректор Києво-Могилянської академії, про якого датський учений *Петер фон Гавен* писав: «Ця чудова людина за знаннями своїми не має собі майже нікого рівного... Крім історії, богослов'я і філософії, він має глибокі знання з математики і велику любов до цієї науки. Він знає низку європейських мов, з яких двома розмовляє, хоча в Росії не хоче використовувати жодної, крім російської, – і лише в особливих випадках розмовляє латинською, в знанні якої не поступиться перед жодним академіком». Саме Феофан Прокопович започаткував в академії (і в усій тодішній Російській імперії) вищу математику. А теорію драми він виклав у своїй праці «Три книги про поетичне мистецтво» (1705). Попередниками і навчителями своїми Прокопович вважав Плавта, Сенеку, Овідія, Арістотеля та інших античних класиків, яких цитував і на яких посилався.

Чому в середньовіччі так важливо було знати латину, а нині нею послуговуються представники лише кількох спеціальностей?

Професор поетики мав за свій обов'язок не лише навчати студентів теорії драми, а й писати твори і ставити їх разом зі своїми учнями. В архівах знайдено найдавнішу згадку про такі вистави – початок 40-х років XVII століття.

У Києво-Могилянській академії зародився і розквітнув справжній театр. У народі ж особливо популярними були вертеп та інтермедія. Студенти самі готували інтермедії, драми, розучували пісні, виготовляли все необхідне для вертепу. На ярмарках, у селах – на площах біля церков, ринків розігрували вони свої дійства. Слухачі й глядачі радісно стрічали студентську музу, щедро винагороджуючи «тружеників науки».

Феофан Прокопович

ПАМ'ЯТАЙМО! Шкільні драми ставили під час різних свят, переважно на Різдво та Великдень, а також з нагоди урочистих подій. Спектаклі проходили або на сцені навчального закладу, або просто на майдані.

Побудові сцени приділяли багато уваги, адже дія могла відбуватися одночасно на землі, у раю та в пеклі. З основної сцени (землі) східці вели вниз (до пекла) і на підвищення (до раю). Добре організовані вистави відзначалися багатством костюмів, декорацій, реквізиту[1].

Ролі в таких спектаклях виконували тільки юнаки, а глядачами могли бути як звичайні учні навчального закладу, так і релігійні діячі, заможні городяни, гетьман зі старшинами, місцеве панство.

Більшість персонажів шкільної драми були алегоричними. Грим і костюм підказували глядачеві, кого саме грає актор: Любов, Ненависть, Совість, Смерть, Фортуну, Розум тощо.

Спробуйте уявити, в які костюми одягали та як гримували вже названих героїв, а також, наприклад, Релігію, Віру, Злість, Заздрість, Жорстокість, Печаль.

ПАМ'ЯТАЙМО! Шкільні драми поділяють на **історичні драми**, **містéрії** – великодні та різдвяні спектаклі, **мірáклі** – історії про життя, духовні подвиги та чудеса святих отців, **моралітé** – повчальні драми.

До нашого часу дійшли тексти понад тридцяти драм. Вони досить різноманітні за змістом, сюжетом, художньою вартістю, а одна з кращих – **«Володимир»** Феофана Прокоповича. Вона належить саме до історичних драм.

Трагедокомедія «Володимир» (твір з елементами трагедії та комедії) написана 1705 року і вперше поставлена на сцені Києво-Могилянської академії того ж року. У XVIII столітті вона поширювалася в рукописних списках. Нині відомо шість рукописів, найповніший з яких знаходиться

[1] Реквізи́т – сукупність справжніх чи бутафорських речей, необхідних для вистави або кінозйомки.

в Державній публічній бібліотеці імені М. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі.

Це була справді видатна подія в розвитку давньої української драматургії. Трагедокомедію «Володимир» присвячено покровителю Київської академії гетьману Іванові Мазепі. У творі майстерно виписані óбрази історичних осіб: великий київський князь Володимир Святославич, за правління якого в 988–989 роках на Русі було запроваджено християнство; його молодші сини Борис і Гліб, вбиті 1015 року за наказом їхнього старшого брата Святополка; Ярополк I Святославич – великий київський князь, брат Володимира Святославича, з яким Володимир вів міжусобні війни за великокиївський князівський престол.

ПАМ'ЯТАЙМО! Тема твору – запровадження християнства на Русі, боротьба з язичництвом. Головний герой – князь Володимир. Драму написано книжною українською мовою. Стиль урочистий, піднесений. Має п'ять актів, пролог і епілог, закінчується традиційно хором.

Уперше в історії шкільної драми було опрацьовано сюжет з національної історії, причому автор надав йому цілком актуального звучання.

У чому ж полягає ця актуальність? Феофан Прокопович поставив собі за мету не просто нагадати сучасникам про історичну місію князя Володимира, що охрестив Русь. Ідея була значно глибша: Володимира зображено як мудрого і передбачливого правителя, який скерував Київську Русь на шлях прогресу й цивілізаційного поступу. Сучасні науковці пропонують дві версії трактування підтексту цього твору. За першою *(Олекса Мишанич)*, через образ Володимира автор намагався возвеличити й уславити реформаторську діяльність Петра I. Адже після проголошення церквою анафеми Івану Мазепі Прокопович «переприсвятив» твір цьому монархові. За другою версією *(Валерій Шевчук)*, саме Івана Мазепу автор вважав наступником князя Володимира, оскільки Козацька держава була не новоутворенням, а спадкоємицею Київської Русі.

У всі часи реформатори мали ворогів, яких з певних причин не влаштовував бурхливий шлях розвитку. Саме таких консерваторів у зневажливо-сатиричному тоні змалював автор в образах язичницьких жерців Жеривола, Курояда, Пияра. Це невігласи, ненажери, брехуни, яким нічого протиставити аргументам грецького філософа, що обстоює засади християнства. Ось якими характеристиками він їх наділяє: «І уві сні жере Жеривол», «Ми богів маємо не тільки вбогих: упиваються вони медом... жирних корів та волів пожирають». Власне, самі імена промовисто свідчать про внутрішнє єство цих персонажів. Тут Феофан Прокопович ішов за українською фольклорною традицією: іменами визначали внутрішню сутність героїв.

Надзвичайно цікаво змальований князь Володимир. Це сильний, владний, розумний правитель, який дбає про благополуччя своєї держави, про її розквіт і перспективу. Автор драми відтворює сам процес прийняття рішення про запровадження християнства. Він вагається як звичайна людина: язичництво він трактує як гальмо розвитку держави – неписьменність, забобонність, невігластво. Натомість християнство накладає на

людину багато обмежень, яких теж боявся князь, розуміючи силу спокус, що можуть оволодіти кожним. Та прийнявши рішення, він уже послідовно й жорстко домагався його виконання.

Пригадайте, як князь Володимир запроваджував християнство. А чи знаєте ви, що нині в Україні відроджуються язичницькі вірування? Про що це свідчить?

Автор психологічно точно змальовує внутрішню боротьбу, що точиться в душі князя. Адже це не так просто – порвати з батьківською вірою і прийняти нову. І це складно не лише для нього – для всієї країни! Проте аргумент, який знаходить у своїй душі князь, найпереконливіший: «До смерті всяка людина вчиться».

Феофан Прокопович у своєму творі врахував вимоги поетики тогочасної драми. Обрав історичний сюжет, дотримав єдності дії і часу, адже протягом п'яти актів висвітлює один епізод із життя князя Володимира – прийняття ним християнства. Дія тривала впродовж досить короткого часу (три дні) і в одному місці – у Києві.

Драматург не намагався точно відтворити історичні події, натомість був переконаний, що найголовніше – «навчити людей, якими вони повинні бути в тому чи іншому роді життя». Тому саме риси реформатора він виділяє в особі Володимира, адже саме вони гарантували йому як державному діячеві успіх і визнання.

Слід звернути увагу на барокові риси в цій драмі. Тут немає виразно алегоричних персонажів, натомість сюжет містить у собі головну алегорію: діяльність князя Володимира Феофан Прокопович проектує на діяльність царя-реформатора Петра І, а протидія реформам Володимира цілком прозоро перегукується з опором патріархальної Росії досить радикальним реформам Петра. Використав Прокопович і надбання ренесансної драми.

Визначте, які саме.

Дослідники слушно зауважили, що в драмі відчувається «свобода думки, сміливість і різкість слова». Важливою композиційною частиною твору є заключний хор: саме в ньому згадуються події, що сталися згодом: будівництво Києво-Печерської лаври, зруйнування Києва ханом Батиєм, звучать величальні слова на честь Петра І, гетьмана Мазепи.

Чи послуговувався, на вашу думку, автор драми «Володимир» літописами, хроніками для написання свого твору, а якщо так, то якими?

Українська шкільна драма, зокрема трагедокомедія «Володимир» Феофана Прокоповича, є взірцем європейської духовної драми. Окрім того, як уже згадувалося, на цей період припадає розквіт інтермедій і драми вертепної.

Лялькові вистави відомі у світі з найдавніших часів. Але ще ніхто з дослідників не знайшов свідчень про хоча б віддалену їх подібність до українського вертепу. Саме Україна породила і виплекала це унікальне мистецьке явище.

Вертеп передбачав різдвяну драму і сатирично-побутову інтермедію. Перша частина вертепу, так звана свята, мала досить стійку композицію. Вона оповідала про страшний злочин Ірода, який наказав знищити всіх немовлят у Віфлеємі, і пов'язані з цим події. До Марії з немовлям прихо-

Скринька вертепу

Розглянувши ілюстрацію, опишіть будову вертепу.

дили поклонитися волхви, янголи, пастухи. Смерть карала Ірода, стинаючи йому голову, а Чорт волік його до пекла. Друга ж частина варіювалася залежно від місцевості та здібностей, дотепності вертепника. Число ляльок сягало іноді сорока. Глядачі вертепу спочатку пригадували біблійну історію, а потім від душі сміялися з Цигана, Ляха, Москаля, Жида, Селянина, Діда, Баби, Панотця, а найбільше – зі свого улюбленого Запорожця з його «жартами».

ПАМ'ЯТАЙМО! Релігійна дія вертепної драми тематично розподілялася на п'ять частин, оскільки її композиція відповідала композиції шкільної драми: 1) звернення до глядачів; 2) виклад дії; 3) зав'язка; 4) напружений стан; 5) розв'язка.

Микола Маркевич, що видрукував текст вертепу 1860 року, писав у передмові: «Первісне походження вертепу можна віднести до часів гетьмана Конашевича-Сагайдачного, до 1600–1620 років, коли він почав відновлювати Київське братство й академію».

Пригадайте, якими ще славними ділами увійшов в українську історію гетьман Петро Сагайдачний.

Польсько-український етнограф Еразм Ізопольський наводить близькі до цих дати – 1591–1639 роки. У матеріалах львівського братства є письмова згадка про вертеп, датована 1666 роком. Вертепні вистави зажили найбільшої слави в другій половині XVIII століття, особливо в період занепаду Києво-Могилянської академії, коли число вертепників поповнювалося її вихованцями, що йшли в народ популяризувати український ляльковий театр. Така форма, з огляду на переслідування московського уряду, була найзручнішою, щоб плекати любов до народної творчості й поширювати правду про історичні події (зокрема, про руйнування Запорозької Січі йдеться у вертепі «Запорожець»).

Важливо, що вертепні вистави мали виключно національний колорит. Замість традиційних євангельських персонажів люди із задоволенням слухали співи звичайних сільських пастухів.

Чому євангельські сюжети вертепних спектаклів виконавці намагалися максимально наблизити до реалій народного життя?

Надзвичайно цікавим і динамічним видовищем була друга частина вертепного спектаклю. Тут розгорталися веселі, дотепні сценки із життя звичайних людей, які співали, танцювали, залицялися, пили горілку, розповідали анекдоти, кепкували один з одного. Власне, така вистава презентувала українське суспільство XVIII століття, адже представники всіх станів і національностей були героями вертепного дійства.

Вертеп чимало запозичив з українського фольклору: риси, якими наділено героїв, їхні характеристики, пісні, які вони виконують, і т. п.

До речі, одну з найпопулярніших у вертепі пісень «Ой під вишнею, під черешнею» згодом використав у п'єсі «Наталка Полтавка» Іван Котляревський. Вертепні драми насичені народними прислів'ями, приказками, фразеологічними зворотами, у сюжети вистав органічно вплітали народні анекдоти, оригінальні мовні звороти, приповідки.

Кожного героя наділено промовистими рисами: так народ висловлював своє ставлення до героїв улюблених і тих, кого зневажав чи ненавидів. У вертепі можна було побачити пихатого польського ***Пана***, що накивав п'ятами при одній згадці про гайдамацьке повстання, вигадливого й дотепного ***Москаля***, що дурив довірливих ***Діда*** й ***Бабу***, і хитрого ***Попа***, який не завжди дотримувався церковних приписів. Улюбленим персонажем вертепу був ***Запорожець***, що втілював кращі риси борця за волю. У традиційному козацькому вбранні, з оселедцем, співав він, тримаючи бандуру:

Случалось мені, – і не раз, –
В степу варить пиво.
Пив турчин, пив татарин,
Пив і лях, на диво.

Багацько лежить
І тепер з похмілля
Мертвих голов і кісток
Од того весілля.

У цій пісні сконденсована історія визвольної боротьби нашого народу проти іноземних поневолювачів. Запорожець – бідний сірома, що «й сорочки не має». Саме такі нетяги після зруйнування Катериною II Запорозької Січі стали безправними кріпаками, чиї спини до крові списували панські канчуки.

А вертепна драма втілювала віковічну мрію народу про непереможного лицаря: Запорожець долає всі перешкоди, розгадує хитрощі ***Циганки*** та підступність ***Шинкаря***, карає п'яничку Попа, виганяє гонористого ***Ляха***.

Закінчується вертепна вистава веселим і яскравим дійством, цілком народним за своєю суттю і змістом: селянин ***Клим*** платить ***Дякові*** за освіту напівздохлою свинею, танцює з козою, а ***Злидар*** збирає гроші за вертепну виставу, наспівуючи:

Прошу на харч, на горілку.
Хто дасть шаг, а хто руб,
Прийму і копійку.

Правдивість, життєвість сцен вертепу досягалися завдяки влучним характеристикам кожного персонажа: вони поводилися, говорили, діяли відповідно до свого соціального стану, статі, освіти, уявлень, що побутували про них у народі.

Як, на вашу думку, було індивідуалізовано мову персонажів?

Згодом українська вертепна драма стала тим незглибимим джерелом, з якого живилася нова українська література, а особливо – театр. У мистецтві вертепу синтезувалися майстерність художнього слова актора, оригінальні прийоми народного лялькового театру, словесна народна творчість, музика, образотворче мистецтво, все те, що презентувало світові таланти українського народу.

ПАМ'ЯТАЙМО! Провідні дослідники виділяють такі різновиди вертепу:

1. ***Мімодрама*** (релігійні й мирські елементи тексту переплітаються, діалоги та монологи слабко розвинуті, ролі виконують ляльки під спів хору).

2. ***Ляльковий вертеп*** (релігійна й мирська частини тексту чітко розмежовані (залежно від ситуації могли виставлятися окремо); досить розвинуті діалоги й монологи, сценою є функціонально активний будиночок, ролі виконують рухомі ляльки, за яких, відповідно змінюючи голос, говорить ляльковод (або кілька ляльководів); у виставах іноді брав участь ансамбль).

3. ***Живий вертеп*** (у деяких текстах слабко розвинута мирська частина, ролі виконує багато людей, ляльки статичні, а будиночок сценою не служить; діалоги розвинутіші, ніж у драмі лялькового вертепу; актор виконував в одній виставі лише одну роль).

4. ***Комбінована форма*** (поєднано гру людей і ляльок; спроби такого поєднання відомі в наш час і в професійному театрі).

Які форми вертепу збереглися, відроджуються і розвиваються в наш час?

Дійство українського вертепу нині відновлює Спудейське братство Києво-Могилянської академії, яке 1996 року створило власний студентський вертеп. Студенти щиро захопилися цим заходом і зібрали доволі велику глядацьку аудиторію, а також сформувалася своєрідна «вертепна група», учасники якої долучаються до написання сценаріїв, підготування костюмів і організації виступів. Коло вертепників постійно поновлюється «молодим поколінням», яке з радістю продовжує традиції давнього мистецтва.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Коли і де виникла шкільна драма? Хто брав участь у спектаклях? Наскільки вони були популярними?
2. Назвіть героїв шкільної драми Феофана Прокоповича «Володимир».
3. Пригадайте і перелічіть види вертепу.

II рівень – *середній*

1. Поясніть, чим різняться між собою види шкільної драми.
2. Визначте елементи композиції трагедокомедії «Володимир».
3. Розкажіть, як змінювався вертеп протягом століть і які причини лежали в основі таких змін.

III рівень – *достатній*

1. Презентуйте роль Києво-Могилянської академії, її викладачів і студентів у розвитку української драматургії XVIII століття.
2. Прочитайте ті уривки драми «Володимир», у яких особливо яскраво прослідковується алегорія образу Петра I, прокоментуйте їх.
3. Проаналізуйте історію виникнення вертепу. Спробуйте пояснити, чому це слово іноді вживається в негативному значенні.

IV рівень – *високий*

1. Напишіть резюме щодо прочитаного вами твору Феофана Прокоповича. Обов'язково зазначте, чи складно сучасній людині сприймати тексти XVIII століття, а якщо так, то чому.
2. Як відомо, раніше шкільні вистави запроваджувалися для удосконалення учнями латини. Якби в нинішніх школах такі вистави стали обов'язковими, яке було б їхнє призначення?
3. Знайдіть і прокоментуйте додаткові відомості про відродження вертепних традицій у наш час (скористайтеся розповідями друзів, знайомих, інформацією з Інтернету, радіо, телебачення).

РОБОТА В ГРУПАХ

Групи, обравши для презентації одного героя вертепної драми, спробують максимально повно й точно його представити. Обов'язково розкажіть про костюм, характер героя, його роль у вертепі, взаємини з іншими персонажами, особливості цього героя в різних регіонах України.

ДИСКУТУЄМО

Чи можна вважати український вертеп звичайним ляльковим театром?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Підготуйте доповідь про історію лялькового театру в Україні. Скористайтеся бібліотекою, Інтернетом, за змоги відвідайте ляльковий театр у вашому місті. Поцікавтеся, які лялькові персонажі є в інших народів. Доберіть ілюстрації, виготовте моделі вертепних ляльок, спробуйте зіграти невеличку виставу для учнів молодших класів.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Придумайте сценарій різдвяного вертепу, сюжет якого будуватиметься на подіях із життя вашої школи, і організуйте виступ на різдвяному святі. Навідайтеся до друзів, знайомих, поважних людей, обов'язково продемонструйте свою виставу і в молодших класах, аби долучити наступні покоління до розвитку духовних скарбів України.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Шкільна́ дра́ма (лат. *дозвілля* і грец. *дія*) – це жанр латиномовної релігійної драматургії, що виник на межі XV–XVI століть у країнах Західної Європи. Вистави були обов'язковим елементом навчання в релігійних і світських навчальних закладах. Твори мали віршову форму, написані були книжною українською мовою з використанням силабічної системи віршування.

Найдавніша з відомих шкільних драм – твір невідомого автора «Олексій, чоловік Божий», датована 1673 роком. Найвизначніші – трагедокомедія «Володимир» Феофана Прокоповича, а також твір невідомого автора про Богдана Хмельницького.

Верте́п (старослов'ян. *печера*) – народний театр ляльок-маріонеток, поширений в Україні в барокову добу (XVII–XVIII століття). Вертепом називали невелику за розміром переносну скриньку, що мала вигляд двоповерхового будиночка, виготовленого з дерева. Ляльки пересувалися на дротиках, а вів виставу «вертепник». На верхньому поверсі йшли вистави релігійного змісту. Переважно це були драми різдвяні, про народження Ісуса Христа.

Після закінчення релігійної вистави на нижньому поверсі показували народно-побутові інтермедії, сценки, в яких персонажами були звичайні люди. Вирізані з дерева ляльки були розфарбовані відповідно до того, яку роль вони виконували. Дерев'яними були й фігурки тварин.

Вистава могла супроводжуватися музикою, співом, навіть хором, якщо вертепник мав помічників і керував ляльками не сам.

Поміркуйте, що спільного між шкільною драмою і вертепом, а що їх різнить.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Герої української вертепної драми надзвичайно цікаві кожен по-своєму. Селянин Клим уособлює типового представника тогочасного українського селянства – розумного, працьовитого, заклопотаного щоденними турботами, іноді позірно простакуватого, але насправді кмітливого, вигадливого.

Надзвичайно правдиво й дошкульно-уїдливо зображувався Корчмар – хитрий, корисливий, який дбав лише про власний зиск. Шинкарка та Циганка-ворожка, що будь-кого могли пошити в дурні, остерігалися лише мудрого й сильного духом Запорожця. Цікаво характеризує козак Священика, якому хотів висповідатися перед смертю: поступово він приходить до висновку, що ці «служителі церкви» – «ледащички», які на поминках «мов коні гарцюють».

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Унікальне явище української культури – вертеп – не має подібних у світі. Проте цікаві лялькові театри і в інших країнах світу.

Театри ляльок відіграли визначальну роль у світовій культурі. Згадки про них знаходимо у творчості античних авторів – Арістотеля, Геродота. Близько XI століття виник особливий тип релігійних вистав на релігійні теми, а одночасно з ляльковими виставами розвинувся і народний сатиричний театр.

Перші документальні свідчення про театр ляльок в Італії датовані 1550 роком. Головний герой такого театру – Пульчінелла – веселий, дотепний, іноді кумедний персонаж, який гостро викриває вади суспільства. У Франції цей образ, щоправда, дещо видозмінений, отримав ім'я Полішинеля, в Англії – Панча, в Іспанії – дона Крістобаля Пульчинели, у Голландії – Пікельрінга.

Поміркуйте, який персонаж українського вертепу схожий на цих ляльок з європейських майданів.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Як відомо, на сучасній українській естраді плідно працює дніпропетровський музичний гурт «Вертеп». Знайдіть записи цієї групи, прослухайте їх і визначте, чи справді ці музики мають підстави так зватися, чи вони довільно використовують назву старовинного українського театрального дійства.

Аргументуйте свою думку, спираючись на знання про вертепну драму.

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Франко І.Я. До історії українського вертепу XVII в. // Зібр. творів: У 50 т. – К., 1982. – Т. 36.
2. Українська минувшина. – К., 1993.
3. Культура і побут населення України. – К., 1991.
4. Грицай М.С. Українська драматургія XVII–XVIII століття. – К., 1974.
5. Федас Й. Український народний вертеп: (У дослідженнях XIX–XX ст.). – К., 1987.
6. Хрестоматія давньої української літератури. – К., 1967.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

(1722–1794)

«ДОЛЯ ДАРУВАЛА УКРАЇНІ СКОВОРОДУ»

Знайдімо нове серце. Одягнімося в одежу нових нетлінних надій, в нутро братолюб'я. Тоді нам все живе просвітлиться, весь мир заграє і заскаче. Буде нам щодня Великдень, не зайде сонце нам, і місяць не умалиться нам. Ми ж наречемося народом святим, людьми оновлення.

Григорій Сковорода

Григорій Сковорода

Видатні мислителі минулого, голос яких прозвучав чисто і правдиво, стають голосом народу. Саме до таких мислителів належить Григорій Савич Сковорода. Кожне нове покоління замислювалося над його філософськими відкриттями, і рельєфніше окреслювалося його місце в історії світової філософської думки, яскравішою і зрозумілішою ставала доба українського бароко, яку він блискуче репрезентував своєю творчістю. Сковорода був не лише філософом, а й письменником, педагогом. Як видатний гуманіст і просвітитель, він палко відстоював права особистості на всебічний розвиток, а народу – на свободу. Його мистецька спадщина відіграла значну роль у становленні нової української літератури. А ще він допоміг українській культурі посісти почесне місце у світовому культурному просторі. Усе свідоме життя цей подвижник духу торував шлях до нових взаємин між людьми, заснованих на рівності та свободі, вірив у силу людського розуму, досвіду, праці.

Яку роль у розвитку суспільства, на вашу думку, відіграють нові філософські ідеї?

Григорій Сковорода народився під солом'яною стріхою затишної української хати, на вершечку якої ще здаля можна було побачити лелече гніздо. Він з'явився на світ 3 грудня 1722 року. І гордо усміхнувся козак Сава Сковорода, пригорнувши до грудей сина...

Гостинна домівка малоземельного козака завжди повнилася людським гомоном: тут збиралися друзі, знаходили притулок кобзарі та бандуристи, у яких малий Грицько вчився співати та грати на бандурі й сопілці. Швидко промайнули дитячі роки на березі тихої Многи, що котила свої чисті води до заколисаного вербами Удаю. Прийшла пора прощатися з батьківською хатою.

Батько припасував синові, що рушав у науку, свою славну козацьку шаблю, а мати тихенько вклала в долоню старовинний золотий дукат

давнього козацького роду і наказала подарувати його тій вродливиці, що полонить синове серце.

Ішов 1734 рік. Григорій Сковорода став спудеєм Києво-Могилянської академії. Дванадцятирічний хлопчина ввійшов у древню столицю з окрайцем житнього хліба, підсоленим гіркою материною сльозою, та улюбленою флейтою, вірною подругою його життя. Допитливий і спраглий до знань юнак вступав у незнаний світ храму науки.

Чому, на ваш погляд, саме до цього навчального закладу вирушив навчатися Григорій Сковорода?

1741 року Київ відвідала російська імператриця Єлизавета Петрівна. Виняткові вокальні й музичні здібності Сковороди сприяли тому, що його запросили до придворної імператорської капели в Петербург. Там він і зрозумів, що не зможе жити в пишних палацах, які гнітили працелюбного юнака паразитизмом двірського побуту.

Відтак він знову повертається в академію. 1745 року в складі дипломатичної російської місії Сковорода відвідав Угорщину, Польщу, Австрію, Словаччину. За кордоном він ознайомлювався з культурою та мистецтвом Європи, пізнавав світ у всіх його проявах, тож із Європи Григорій Савич повернувся сповнений знаннями, але «з порожніми кишенями».

Ченці Києво-Печерської лаври пропонували Григорію Савичу прийняти духовний сан, пророкуючи юнакові стрімку кар'єру. «Ти... будеш стовпом церкви і окрасою обителі», – провіщали священнослужителі. На що дотепний Сковорода відповів: «Я стовпотворіння примножувати собою не хочу, доволі й вас, стовпів неотесаних, у храмі Божому!»

Лише 1750 року повернувся Сковорода на батьківщину. Його запросили викладати поетику в Переяславському колегіумі. Тут він уклав свій перший підручник, що мав назву «Разсужденіє о поезіи и руководство к искусству оной», а також написав трагікомедію. На жаль, ці праці до нас не дійшли, хоча, як свідчить дослідник Михайло Ковалинський, у згаданому курсі поетики просто і зрозуміло було викладено матеріал про поезію та закони віршування.

1751 року Сковорода знову повернувся в академію, де навчався до 1753 року. Тоді митрополит Тимофій Щербацький особисто рекомендував Григорія Савича домашнім учителем заможному поміщику Степанові Томарі. Тож наступні шість років минули в селі Коврай (нині Черкаська область). Це надзвичайно цікава пора в житті молодого мислителя. Саме в цей час остаточно сформувався його світогляд, були визначені творчі пріоритети, філософські погляди. Він багато працював, писав як художні твори, так і філософські трактати. Саме тут було створено більшу частину віршів збірки «Сад божественних пісень».

1759 року Сковорода переїздить до Харкова, потужного культурного осередку Східної України. Тут у колегіумі професор Сковорода викладає поетику, грецьку мову і співи, пізніше – катехізис (короткий виклад основ християнської релігії). У додаткових класах для дітей дворян Сковорода почав викладати курс добронравія, а згодом започаткував курс лекцій «Вступні двері до християнської добронравності». Це був цікавий курс етики, що в алегоричній формі трактував християнські етичні концепції та біблійні сюжети.

Саме в цей час мислитель зустрів одного з найвідданіших своїх учнів, Михайла Ковалинського, який після смерті вчителя написав його біо-

графію, докладну, ґрунтовну, на яку посилалися й посилаються всі дослідники творчості великого мудреця. Саме в листах до нього Григорій Савич висловлював найважливіші ідеї, що згодом ставали основою філософських трактатів.

Сковорода вдруге відмовився стати ченцем, і знову горда відповідь волелюбного мислителя образила духовенство. Він знав, що святі отці не завжди є прикладом високоморального та чесного життя. Конфлікт був неминучий: 1769 року Григорій Савич залишає педагогічну працю і вирушає в мандри, які тривали до кінця життя.

Поясніть, чому високоморальна, освічена людина, що спала лише чотири години на добу, опівночі молилася, не визнавала земних марнот, не побажала навіть на запрошення найвищих церковних сановників стати ченцем.

Майже чверть століття Григорій Сковорода мандрував Лівобережною Україною, Воронезькою, Курською, Орловською губерніями. Де б не з'являвся цей чоловік, там знаходив щиру любов і приязнь простих людей. До нього ставилися як до святого, і не в одній селянській оселі висів портрет високочолого мудреця з ясними променистими очима. Його звичним пристановищем були прості мазанки під насупленими солом'яними стріхами, пасіки, сади. Навіть на запрошення цариці Катерини II він не побажав залишити чабанської халупи, яка була для нього рідніша й дорожча, аніж царська «милість». Він був байдужий до земних благ. Його стихією була природа, пісня, музика, і ніколи він не розлучався з флейтою та сопілкою. *Микола Костомаров* писав: «Мало можна вказати таких народних постатей, якою був Сковорода і якого би так пам'ятав і поважав народ. На всьому обширі від Острогозька до Києва, у багатьох будинках висять його портрети. Його мандрівне життя є предметом оповідань і легенд...»

На лоні природи творив він і свої філософські трактати та притчі. Під шум мальовничих українських гаїв народжувалися рядки поезій. Загалом він найліпше почувався саме серед первісної природи, гірко нарікаючи на те, що люди псують її, зневажають, «перетворюють». Саме тому ще за життя його називали «слов'янським Руссо» – так, саме під таким ім'ям знала нашого видатного мислителя освічена Європа!

Протягом 1769–1774 років було написано збірку прозових байок-притч «Байки харківські», «Бесіду, названу двоє, про те, що блаженним бути легко», «Діалог, чи Розмова про стародавній світ», «Розмова п'яти подорожніх про справжнє щастя в житті», «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу».

1785 року Григорій Савич написав свою знамениту збірку «Сад божественних пісень», об'єднавши тридцять поезій, написаних у різний час.

Іван Кавалерідзе. Пам'ятник Григорію Сковороді в Лохвиці

На що саме звернув увагу скульптор у постаті Григорія Сковороди?

У віці 72-х років Сковорода здійснив давно омріяну мандрівку до свого улюбленого учня на Орловщину. Він пройшов пішки близько 300 верст. Розумів, що життя добігає кінця, тож передав Михайлові свої твори, втішився зустріччю, але залишитися не побажав: кликала Україна.

Прибув незабаром до тихої оселі Андрія Ковалевського в мальовничій Паніванівці, що тепер зветься Сковородинівкою. Не міг уже мандрувати – лише думки ширяли далеко-далеко, обіймаючи рідні простори.

Вічну обитель свою, яму-домовину, спорудив Сковорода власноруч. Він дуже ретельно готувався до останньої мандрівки свого життя. Під гіллястою липою копав яму Григорій Савич, найосвіченіша людина свого часу, носій істини і народолюбства. Одягнувся в чисту одіж, прочитав молитву, поклав у головах зшитки своїх творів і стареньку сіру свитку. Склав руки хрестом і навіки заснув. Так і знайшли його 9 листопада 1794 року.

ПАМ'ЯТАЙМО! На надмогильному камені, як побажав Сковорода, було викарбувано: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Як ви розумієте цей напис?

«ЩАСТЯ НАШЕ ВСЕРЕДИНІ НАС»

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Найголовніша зла причина те і є, що людина саму себе не знає. Тому напис «пізнай самого себе», зроблений на храмі дельфійському, справедливо вважається за основу премудрості людської.

Феофан Прокопович

XVIII століття в історію європейської культури ввійшло як епоха Просвітництва. Красномовна назва, що говорить сама за себе. Вона нагадує про те, якого значення надавала людина знанням, як вона вірила у свою здатність пояснити закони світового буття і, що найважливіше, влаштувати його справедливо.

Григорій Савич Сковорода був оригінальним і самобутнім мислителем. Він добре знав учення найвидатніших філософів античності, середньовіччя, нового часу. Філософські погляди Сковороди мають багато спільного з поглядами просвітителів XVIII століття, зокрема з ідеями французького філософа Жан-Жака Руссо. Опанувавши досягнення світової філософської думки, Григорій Сковорода став одним із зачинателів нової філософії в Україні.

Вчення про дві натури і три світи

ПАМ'ЯТАЙМО! Основною проблемою філософії Сковороди є проблема людини, її щастя і шляхів його досягнення. Ця проблема органічно випливає з учення ***про дві натури і три світи***, на основі якого мислитель розробив етичні принципи, а все своє життя підпорядкував їх реалізації.

Григорій Сковорода вважав, що ***все у світі має дві природи (натури) – зовнішню, видиму, і внутрішню, невидиму***. Він переконаний, що в усьому слід бачити подвійність: видиме і невидиме, зовнішнє і внутрішнє, тілесне і духовне, тлінне й вічне, лжу та істину, твар[1] і Бога, старе й нове, явне й таємне. «Всі світи складаються з двох природ: злої і доброї», – стверджував філософ.

Наступна важлива теза вчення полягає в тому, що ***єдиною постійною і вічною основою всього сущого є Бог***. Ми не знайдемо жодної речі, жодної істоти, в якій «Бог би не правив за голову і замість начала».

Поняттям, протилежним за своїм змістом до поняття Бог, у творах Сковороди є видима натура, або твар. Цікаві думки з цього приводу висловлює Сковорода у трактаті «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу». Він пише, що Бог є не що інше, як «вічна глава і таємний закон у тварях». Закон же цей є Господньою природою, тобто невидимою натурою, що не підлягає тлінню. Видимим, зовнішнім Сковорода називав світ речей, світ матеріальний. Видимість минуща, тому вона не може бути істинною. ***Істинне, за Сковородою, тільки те, що вічне.***

Співвідношення між двома натурами Сковорода пояснює такою аналогією: вправний художник намалював оленя і павича. Потім він стер фарби. Малюнки зникли, але образи їх жили, живуть і житимуть вічно, вони не можуть загинути. Зникла тільки фарба, якою були намальовані тварини, а образи залишилися.

Як ви розумієте поняття матеріального й духовного, минущого та істинного?

ПАМ'ЯТАЙМО! Другим основоположним принципом філософської системи Сковороди є поділ усього сущого на ***три світи***: великий – ***макрокосмос***, малий – ***мікрокосмос***, символічний – ***Біблія***.

Що ж вкладав філософ у ці поняття?

Великий світ – макрокосмос – це Всесвіт, весь світ речей. Великий світ він позначав термінами «старий світ», «світ світів», «universum». На думку філософа, великий світ складається з багатьох світів, наче «вінок з віночків або машина з машинок», і кількість світів нескінченна.

Сковорода беззастережно приймав геліоцентричну систему Коперника, вважав, що основою всіх матеріальних речей є чотири елементи – вогонь, повітря, вода і земля, а тілесне здоров'я є рівновагою чотирьох названих елементів.

Поміркуйте, як ці погляди філософа співвідносяться з досягненнями сучасної науки.

Малий світ – мікрокосмос – це людина. Сковорода пояснює сутність людини, спираючись на вчення про дві натури: усі світи, в тому числі й малий світ, складаються з видимої і невидимої натур. Отже, в людині, як і в усьому, що існує, є видиме і невидиме, тілесне і духовне, тлінне і вічне. Людина повинна знати, що в ній є «тіло земляне і тіло духовне, таємне, приховане, вічне». І справжньою, на думку Сковороди, людина стає тоді, коли осягає невидиме, приховане. Тоді вона народжується вдруге, стає людиною духовною, і сутністю людини є не тілесне, а духовне.

[1] Твар – творіння, істота, предмет.

Філософ також стверджував, що зерна всіх наук є всередині людини. Мета людського життя полягає в тому, щоб пізнати істину і тим самим здобути душевний спокій. Справжнє пізнання повинно починатися із самого себе. ***«Пізнай самого себе»*** – один з провідних принципів філософського вчення великого мудреця. Кожна людина повинна вміти побачити приховану в своєму тілі вічність і добути її звідти, наче іскру з попелу.

Зверніть увагу, якими промовистими прикладами намагався пояснити своє вчення Сковорода. Спробуйте дібрати власні образні приклади на підтвердження цього положення його філософської системи.

Найважливішим для людини Сковорода вважав щастя. Щастя, стверджував він, полягає не в багатстві, не в чині, воно не залежить ні від землі, ні від небес. Наше щастя – це світ душевний, тож ***усе суєта, окрім душевної радості.*** Навіть коли людина підкорить собі весь світ, це не вартуватиме нічого без душевної радості. Радість же приходить до людини тоді, коли вона пізнає істину, тобто саму себе, а через пізнання себе самої – і весь світ.

Та стати щасливою може не кожна людина, бо переважна більшість замість того, щоб пізнавати вічне, нетлінне і на цій непохитній основі будувати своє щастя, вбачає щастя в гонитві за матеріальним достатком, славою. Та чи може це зробити людину щасливою?

Як би відповіли ви на це запитання Григорія Сковороди?

Світ символів – це Біблія. Про Книгу книг Сковорода говорив так: «Біблія є наш верховніший друг та ближній, бо веде нас до того, що єдине, найдорожче та найулюбленіше. Вона є заповіт, що залишили для нас прадіди, заповіт, що приховує скарб богобачення».

У світогляді Сковороди Біблія посідає дуже важливе місце. Немає жодного філософського твору, в якому б він не посилався на неї. Цей світ символів також формується двома натурами: внутрішньою духовною та зовнішньою матеріальною. До зовнішньої оболонки Біблії (викладу її змісту засобами людської мови) мислитель ставився вкрай скептично. Він чимало писав про недоречності й суперечності в біблійних текстах. Самі тексти тлумачив як сукупність певних символів, алегорій, за якими приховувався таємний, справжній смисл Біблії. Відтак її алегоричний зміст, «внутрішня натура», трактувалися Сковородою як конденсоване вираження людської мудрості.

Як ви зрозуміли цю позицію мислителя?

Філософсько-етичне вчення

Видатний дослідник української літератури *Дмитро Чижевський* писав, що у філософії Сковороди «скристалізовані всі риси українського народу». Окрім того, осмислюючи проблеми і завдання своєї епохи, український мислитель спирався на потужний арсенал надбань світової філософської думки. Сковорода трактував філософію як науку, що має на меті зробити всіх людей щасливими.

Заклики Григорія Савича до простого життя, поміркованості та приборкання пристрастей нагадують ідеї Жан-Жака Руссо про те, що багатство розбещує людину, що слід задовольняти лише «природні потреби». *Іван Франко* зазначив, що Сковорода, «подібно до свого сучасника Жан-

Жака Руссо, всім своїм життям проповідує відречення від гідностей і почестей світу, від ученої чи урядової кар'єри». Окремо слід наголосити й на тому, що світогляд мислителя, напевно, формувався також під впливом народної мудрості. Читаючи твори Сковороди, зверніть увагу: майже в кожному з них він посилається на мудрість українських, російських, латинських прислів'їв, приказок. А це означає, що своє філософське вчення він прагне обґрунтувати, враховуючи духовно-практичний досвід народу.

Ідея спорідненої («сродної») праці

Саме ця ідея дала підстави Іванові Франку назвати Сковороду «першим глашатаєм глибокого гуманізму».

Пропагуючи принцип спорідненої праці, філософ мав на увазі поєднання практичного життя з покликанням. Людина повинна, на його думку, займатися тим, до чого вона має здібності. Ця теорія у своєрідний спосіб заперечувала підвалини феодально-кріпосницького ладу, за якого праця розподілялася між людьми не за їхніми природними здібностями, а за соціальним статусом. Селянин мусив орати землю, хоч міг би стати талановитим живописцем, філософом, письменником. Натомість бездарний багатій займав високу посаду, хоча насправді був неспроможний виконувати свої обов'язки. Ось саркастичний «рецепт» від Сковороди: «Якщо ж, як у прислів'ї, на посаду мостишся, як коза на покрівлю, для того, щоб через неї вискочити на купу надмірного марнославства, видно як у дзеркалі, що ти до посади не ретельний, а тому й не народжений для неї...»

ПАМ'ЯТАЙМО! Сковорода першим з філософів нового часу висунув ідею перетворення праці із засобу до життя в найпершу життєву потребу і найвищу насолоду. «Якщо ти усвідомлюєш, для чого ти народжений, і працюєш з приємністю, ти щасливий... Повне щастя найперше не в досягненні якогось результату, а в самому процесі праці за покликанням».

Вчення про самопізнання

Вислів «пізнай самого себе», як відомо, був викарбуваний ще над входом до храму Аполлона в Дельфах. Утілення цього принципу видатний філософ античності *Сократ* вважав головною умовою доброчинності. Він не втратив своєї значущості й для філософії Сковороди.

Теорія самопізнання мала виразну гуманістичну спрямованість, оскільки вона ґрунтувалася на переконанні, що в кожної людини є природні можливості духовного розвитку, що їй властиве пізнання спорідненої праці та досягнення земного щастя. Поза сумнівом, у Сковороди самопізнання було безпосередньо пов'язане з процесом розвитку національної культури.

Самопізнання, на думку Сковороди, – єдиний шлях до щастя. І саме цього він учив своїх сучасників, саме цю просту і разом з тим безмежно глибоку думку повинні осягнути й ми. Нехай вам допоможуть слова самого мислителя: «Щастя твоє в тобі самому: пізнавши себе, пізнаєш усе, а не пізнаєш себе – ходитимеш у темряві й боятимешся там, де страху й не було». Багато творів збірки «Байки харківські» пов'язані з обґрунтуванням залежності щастя від пізнання та вдосконалення людиною власної природної схильності до праці.

Не можна бути щасливим, вважав Сковорода, якщо діяти всупереч своїй природі. Пізнання природи – це пізнання Бога.

Але ***пізнати себе і Бога людина може лише за допомогою серця.*** «Істиною людини є серце в людині, глибоке ж серце – одному лише Богу досяжне, як думок наших безодня, просто сказати душа...», – говорив Сковорода. Він ототожнював серце з душею, спираючись на Біблію, яка визнавала серце душею і духом, шляхом до вищої істини.

ПАМ'ЯТАЙМО! Саме Григорій Сковорода сформулював основні положення ***«філософії серця»***, яка розвивається в українському духовному просторі донині.

Любов, як вважав філософ, є першоосновою світу. ***«Любов – початок, середина і кінець»*** – ось його палке переконання. І почуття це він вважав всеохопним і багатогранним.

Сковорода ототожнює прекрасне з моральним, красу з добром, потворне з аморальним, тобто він об'єднує етичні й естетичні категорії.

Як бачимо, не випадково Григорій Сковорода ввійшов у фінальну десятку проекту телеканалу «Інтер» «Великі українці». Напевно, голосували за нього саме ті, хто досі живе за його заповітом: «Уникай марнослав'я, осягай самотність, люби бідність, цілуй цнотливість, дружи з терплячістю, прийми в душу смирення, ревно служи Господові Вседержителю».

Філософський трактат «Вступні двері до християнської добронравності»

Тепер ми можемо перейти до аналізу одного з найцікавіших філософських трактатів, якому мислитель дав такий підзаголовок: «Написано в 1766 році для молодого шляхетства Харківської губернії, а оновлено в 1780 році». Ця праця, в якій автор запропонував власне тлумачення десяти біблійних заповідей, викликала обурення білгородського єпископа, а відтак Григорія Савича відсторонили від викладацьких обов'язків. Це конспективний виклад курсу лекцій, які Сковорода читав у Харківському колегіумі. Чому ж цей трактат свого часу викликав такий резонанс?

Насамперед варто врахувати, що йдеться про курс етики. Сковорода розмірковував про людське щастя, за яке ми маємо дякувати Богові. Ще у вступі, який зветься «Перед дверима», автор наголошує, що щастя не «...в Америці, чи в Канарських островах, чи в азійському Єрусалимі...», щастя кожної людини в ній самій, в її здатності пізнавати істинне, духовне начало буття.

Цей твір має десять глав, кожна з яких присвячена аналізу певного поняття: Бог, віра, пристрасті й гріхи, любов і щиросердність тощо. Кожна глава – це своєрідний міні-трактат, завершена система міркувань, якими мудрець прагнув поділитися з людьми.

Саме вступ є ключем до розуміння подальших глав, де Сковорода скеровує людину на те, щоб вона замислилася над своїм життям, над тим, що їй потрібно насправді і чого вона прагне більше від марнославства і бажання наживи. Він наголошує: щастя в серці і душі людській.

Філософські трактати Сковороди часто називають діалогами, адже вони побудовані у формі запитань і відповідей на них. Він звертається до читача з ласкавим «друже мій», налаштовуючи людину на дружню бесіду, обмін думками, приємне і довірливе спілкування. Що, єдине і не-

повторне, завжди потрібне людині? – ставить питання філософ. Відповідь проста і очевидна – Бог.

Перший розділ трактату – **«Про Бога»** – стосується вчення про дві натури (видиму і невидиму). Дуже цікаві наймення дає їм Сковорода: видима – «речовина або матерія, земля, плоть, тінь тощо», а невидима, себто Бог, – «натура, буття речей, вічність, час, доля, необхідність, фортуна, розум всесвітній тощо».

Яке визначення вам видається найвлучнішим, найточнішим?

Друга глава, у якій філософ міркує про віру, органічно продовжує першу, оскільки в ній ідеться знов-таки про те, що над усім світом єдиний володар – Бог, і людина має вірити: «Підданий його є кожен народ, і так само кожен визнає перед ним рабство своє».

Сам Сковорода сформулював ядро, провідну ідею своєї праці в кількох коротких рядках, які озаглавив **«Твердь бесіди»**. Ключовим є перший з п'яти рядків: «Істина Господня залишається повік».

Що має на увазі автор під словом «твердь»?

Цей трактат Сковорода недаремно назвав «вступними дверима». Читач поступово входить у світ його думок, міркувань, переконань і настанов. Навіть осягнення внутрішньої структури, унікальності композиції праці приходить поступово. Оскільки трактат побудований за принципом коментування автором десяти біблійних заповідей, він має десять глав. Сковорода прагнув роз'яснити своїм учням, а також, напевно, і всім нащадкам, як він розуміє зміст цих вічних і незмінних настанов людству. Прикметним є те, що він коментує не всі заповіді, адже такі як «Не вбивай!», «Не чини перелюбу!», «Не кради!», на думку автора, коментарів не потребують.

Натомість решту заповідей він коментує, намагаючись у доступній і зрозумілій формі довести їхню глибину і вагомість. Сковорода повторює в коментарях принципи своєї філософії: тлумачення заповіді «Не жадай майна ближнього свого» несе в собі настанови любові, адже, на думку Сковороди, лише залюблене серце не здатне згрішити, а настанова пам'ятати день суботній, щоб славити Господа, в інтерпретації Григорія Савича перетворюється в настанову творити добро, виявляти милосердя до ближнього. А заповідь «не сотвори собі кумира» він пояснює теорією двох натур.

Прокоментуйте решту настанов філософа. Чи збігаються вони з вашим розумінням десяти заповідей, яке сформувалося після ознайомлення з Біблією?

Надзвичайно цікаві міркування викладені в главі **«Про істинну віру»**. Справді, кожна людина рано чи пізно замислюється над тим, у що вона вірить, приймає в душу свого Бога. Тому саме для тих, хто сумнівається, хто стоїть на роздоріжжі, слова Сковороди про те, ***що віра й надія є головними доброчесностями людини*** і ці доброчесності – серце людське, «немов надійний вітер корабель приводить нарешті у гавань любові і їй доручає».

Поміркуйте, як пов'язані ці думки Сковороди з його «філософією серця».

Одне з основних положень трактату – у розділі **«Благочестя і церемонії – різняться»**. Він виступив проти підмінювання справжнього благочестя зовнішніми церемоніями, саме цю «церемоніальність» він вважав основою лицемірства багатьох представників церкви. Філософ наголосив: сила його десятислов'я, тобто десяти заповідей, уміщена в одному слові – «любов». Він повторює за Біблією: ***«Любов є Бог»***. Але філософ залишається вірним собі, пояснюючи все знову ж таки з позиції двох натур: є

любов внутрішня, що зветься істинним благочестям, і є її зовнішні прояви, що нагадують «листя біля плоду» чи комплімент за доброзичливого ставлення. Проте іноді зовнішні прояви любові не мають внутрішнього наповнення, і тоді любов несправжня, нещира, а людина нагадує «труну розфарбовану».

На противагу пристрастям і гріхам Сковорода використовував поняття «щиросердність». Плекаючи щиросердність у душі, людина може жити в «прекрасному саду, що сповнений втіхою, тихими вітрами, квітами, що солодко пахнуть». І саме в такому саду процвітає древо «нетлінного життя». Фактично в останній главі **«Про любов, або щиросердність»** автор трактату пропонує нам портрет істинного християнина, який завжди житиме з миром і позначений буде милістю Божою.

А тепер, причиняючи за собою двері до християнського благочестя, які відчинив для нас Сковорода, замислімося наостанок над тим, чи збираємо ми плоди щиросердності, які обіцяє мудрий філософ. А плоди ці такі: «доброзичливість, незлостивість, прихильність, лагідність, нелицемірство, благонадійність, безпека, задоволення, кураж та інші невід'ємні задоволення».

Чи хотіли б ви користуватися цими плодами? Як слід жити сучасній людині, щоб досягти чеснот, про які говорив Сковорода?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Коли і де народився Григорій Сковорода? З якими містами, країнами пов'язане його життя?
2. Над чим розмірковує автор у своєму філософському трактаті «Вступні двері...»?
3. Пригадайте, які біблійні образи використав український філософ у своєму трактаті. Процитуйте відповідні уривки.
4. Визначте основні положення філософії Григорія Сковороди.

II рівень – *середній*

1. Зіставте вузлові моменти біографії Григорія Сковороди і процес становлення його світогляду, творчі звершення. Які періоди в житті, які події ви вважаєте найважливішими для розуміння світогляду філософа, письменника, педагога.
2. Оберіть будь-який з відомих вам афоризмів Сковороди і прокоментуйте його.
3. Перекажіть основні положення філософського трактату «Вступні двері...».
4. Які положення трактату видаються вам найважливішими і чому? Запишіть їх у зошит і спробуйте самостійно пояснити їх значення для кожної людини.

III рівень – *достатній*

1. Пригадайте, в якій біблійній легенді є образ голуба з оливковою гілкою. Як цей образ трактується в четвертій главі трактату Сковороди?
2. Що має на увазі автор трактату під «кам'яними дошками» (четверта глава)?
3. Укладіть таблицю, відтворивши в ній взаємозалежність положень філософської системи Григорія Сковороди.
4. Наведіть приклади з реального життя, які підтвердили б справедливість ідеї спорідненої праці.

IV рівень – *високий*

1. Проаналізувавши життєвий і творчий шлях Сковороди, висловіть свої припущення з приводу того, чому він обрав шлях мандрівного філософа. Яку людину можна схарактеризувати як «сковородинівський тип»?

2. Доведіть, що творчість Сковороди має біблійну основу.
3. У чому полягає повчальний зміст філософського трактату «Вступні двері...»?
4. Підтвердьте, спираючись на інформацію про життєвий і творчий шлях митця, на зміст філософського трактату, що ми по праву іменуємо Григорія Сковороду великим просвітителем.

РОБОТА В ГРУПАХ

Кожна група обере один з афоризмів Сковороди і підготує коротку історію чи то з власного життя, чи то з прочитаного літературного твору, яка висвітлювала б актуальність крилатого вислову.

- Ні про що не турбуватися, ні за що не переживати – значить не жити, а бути мертвим, адже турбота – рух душі, а життя – це рух.
- Правильно використав час той, хто пізнав, чого треба уникати і чого домагатися.
- Не все те невірне, що тобі незрозуміле.
- Довго сам учись, коли хочеш навчити інших.
- Як гниле дерево не склеюється з іншим гнилим деревом, так і між негідними людьми не виникає дружби.
- Найгірша хвороба – хворіти духом.
- Уникай товариства поганих людей.

Спробуйте й самі віднайти афоризми у творах Сковороди і використати їх для виконання завдання.

«ВОСКРЕСІННЯ НАРОДУ ПОЧАЛОСЬ»

БАЙКАРСЬКА ТА ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Справжнім надбанням не лише національної, а й світової культури є збірка Григорія Сковороди **«Байки харківські»**. Саме в цьому винятково цікавому жанрі він обстоює і свої філософські погляди. Сковорода створив першу в українській літературі збірку оригінальних байок, тим самим проторував широку дорогу цьому жанрові, заклавши основу, на якій звелася довершена українська класична байка.

Першу байку було написано 1760 року. Сам автор указав причину, яка спонукала його вдатися до цього літературного жанру, адже «багато хто з учнів, нітрохи для цього не народжені, навчалися». Гірку правду про своїх учнів він сказав мовою великого Езопа, і, як виявилося, саме така форма була найефективнішою. Було негайно звільнено більше 40 «недоуків» – у такий спосіб їх позбавили «непосильної праці».

Про що, на вашу думку, свідчить така «сила слова» Сковороди?

Писати мудрого Григорія Савича спонукало бажання донести до своїх співвітчизників провідні положення своєї філософії, навчити, передати життєвий досвід і спостереження, плоди багаторічних роздумів. Зразком для Сковороди була класична грецька та римська байка, передусім езопівська. А ще джерелом його байкарської творчості є український фольклор – бездонна криниця мудрості, дотепності, афористичності.

Протягом 1769–1774 років у Харкові, в околицях міста та в селі Бабаях було написано 30 байок, які й увійшли до знаменитої збірки «Байки харківські». Її віншував Сковорода своєму другові Панасові Панкову. Про те, чому він учинив саме так, ми дізнаємося з передмови.

Ця передмова – цілком самостійний твір, який містить численні афоризми, цікаві спостереження, думки мислителя про дружбу, істину, походження символіки, ієрогліфіки, притч, байок. І особливо важливим для нас є його міркування з приводу значущості жанру байки: «Байка тоді буває кепська й бабська, коли в нікчемній і смішній своїй полові не містить зерна істини, схожа тоді на горіх свищ... Іноді і в дранті коштовний криється камінь... Як обряд є без сили божої безглуздя, так і байка без істини. Коли ж із істиною, хто насмілиться назвати брехливою?» Як великий педагог, Сковорода наголошує: «Батьківське покарання містить у гіркоті своїй солодощі; а мудра іграшка таїть у собі силу».

Які положення філософії Сковороди можна віднайти в цьому міркуванні?

ПАМ'ЯТАЙМО! Байки написані прозою, кожна з них має дві частини: ***фабулу***, в якій, власне, викладено сюжет твору, і мораль-повчання, яку Сковорода називає ***силою***. Особливість байок українського філософа якраз і полягає в тому, що його прагнення навчити, переконати, застерегти впливає на композицію байки: мораль іноді вдвічі або втричі перевищує фабулу. І ця мораль, здебільшого висловлена афористично, звучить виразно й переконливо.

У байках Сковороди переважають філософські мотиви, автор торкається актуальних проблем сучасної йому доби. Найбільша група байок (близько половини) – це твори, в яких філософ продовжує втілювати ідею спорідненої праці, необхідності жити «за природою», за покликанням.

Чи не найкраще розкрито ці думки в байці **«Бджола і Шершень»**. У ній ідеться не лише про потребу обирати споріднену працю, а й про життєву необхідність праці взагалі. Творча праця за природним нахилом, за здібностями – це, за Сковородою, джерело справжнього щастя. Нещасна та людина, яка робить не свою справу, адже вона не приносить користі суспільству і сама не може бути щасливою.

Автор твору славить бджіл, що є символом працелюбності. Вони збирають мед, «бо народжені для цього». І праця для них важливіша й солодша, аніж сам мед. Але є й інші створіння – шершні. Це паразити, «що живуть крадіжкою чужого». «Бджола – це мудра людина, що у своєму спорідненому ділі працює». Шершні – люди, що дивляться на науку тільки як на засіб власного збагачення, які не прагнуть бути корисними для інших. Сковорода протиставляє їм тих, хто не в розкошах, а в скромній щоденній праці знаходить розраду і щастя, сенс життя.

Розмірковуючи над сутністю байки, Сковорода особливий наголос робить на силі думки, на її безсмерті: «Все не наше, все загине і самі бовдури наші. Одні лиш думки наші завжди з нами, одна лише істина вічна. А ми в ній, як яблуня у своєму зернятку, сховаємось».

Як ви зрозуміли цю думку Сковороди?

ПАМ'ЯТАЙМО! За жанром байки Сковороди визначають як байки-притчі.

А ще філософ визначав байку як «мудру іграшку», що ховає в собі неабияку силу. Його байки здебільшого побудовані на діалогах, контрастах, уже в самих заголовках часто використовується прийом антитези: задається протистояння головних персонажів за їхніми певними характеристиками: «Орел і Черепаха», «Бджола і Шершень», «Голова і Тулуб».

Цікавими є й байки, в яких порушено тему дружби, товариських взаємин, порозуміння між людьми. Ці мотиви звучать у байках «Соловей, Жайворонок і Дрозд», «Собака і Вовк». Провідна ідея таких творів – слова самого Сковороди: «Щасливий, хто хоч саму тільки тінь доброї дружби нажити спромігся. Немає нічого дорожчого, солодшого і кориснішого за неї».

Мислитель вважав, що саме дружба – вища єдність людей, в основі якої лежить спільна праця, близькість інтересів, поглядів, уподобань. Якщо між людьми такої спільності немає, дружба між ними немислима. Це красномовно доводить байка **«Собака і Вовк»**. Вовк не може потоваришувати із собаками Левконом та Фирідамом, хоча між ними є зовнішня подібність. І навпаки, пастух Тітир і собаки зовні зовсім різні, а проте поєднані спільною справою, спільною відповідальністю за отару, а відтак вони справжні друзі.

Зрештою, Сковорода наголосив, що «...і багатство, і чини, і родинні стосунки, і тілесні обдарування, і науки – не в силі утвердити дружбу. Але серце, в думках суголосне, і однакова чесність людинолюбної душі, що живе у двох чи трьох тілах, саме це є істинна любов і єдність...».

Що для вас означає дружба? У яких творах ви читали про неї? Чи є у вас справжні друзі?

Байки Сковороди наснажені національним колоритом, численними побутовими деталями, фразеологічними зворотами, афоризмами, приказками, прислів'ями. Сюжети переважно оригінальні, хоча частина байок побудована на розвиткові класичних байкових сюжетів, відомих із творчості Езопа.

Спробуйте визначити, які сюжети байок оригінальні, а які запозичені з творчості попередників. Для цього прочитайте не лише програмові, а ще кілька байок Григорія Савича.

Байки Сковороди відкрили нову епоху українського байкарства, а продовжувати його справу взялися Петро Гулак-Артемовський, Євген Гребінка, Левко Боровиковський, Леонід Глібов.

Народна мудрість стверджує, що талановита людина талановита в усьому. А тому ми захоплено читатимемо й поезії Григорія Савича, так само мудрі, глибокі, розважливі. Маємо неоціненний скарб – тридцять віршів-пісень, об'єднаних у збірку **«Сад божественних пісень»**. Написані вони були протягом 1757–1785 років. Повна назва збірки – «Сад божественних пісень, що проросли із зерен Святого Письма». Справді, до кожного твору автор дібрав влучні епіграфи з біблійних текстів, у кожній пісні осмислив певну ідею з Біблії. Тому ці пісні є довершеним циклом.

Його поезія – це вдумливе споглядання навколишнього життя з усіма проблемами, це серйозні роздуми над сенсом і сутністю людського буття, над взаєминами між людиною і природою, між людьми взагалі. Широкі тематичні обшири, глибина філософської думки – такими є визначальні риси його поетичної творчості.

Це літопис душевних переживань, щира сповідь благородної людини, спосіб спілкування з навколишнім світом. Прочитавши збірку, ви відчуєте, що Сковорода спізнав і гіркого смутку («Пісня 19-та» – «Ой ти, туго проклята!»), обурювався проти несправедливості, і гнів хвилею скипав у благородній душі («Пісня 17-та»). Але бували й хвилини щастя від здобутого умиротворення – («Пісня 16-та» – «Пройшла вся туга. Світло нам зблиснуло»).

Іван Марчук.
Природа дивує нас

Прокоментуйте назву та символічний зміст картини в контексті філософських поглядів Григорія Сковороди.

Написані під впливом фольклору, пісні Сковороди зі збірки «Сад божественних пісень» стали народними: «Ой пташино жовтобока», «Ах, поля, поля зелені». У них бринить щирий ліризм, у протиставленні картин природи і людського життя вчуваються непохитні переконання автора: щастя не в багатстві чи панівному становищі:

То у тих хай мозок рветься,
Хто високо вгору пнеться.

Скромність, гармонійне співіснування з природою – ось нетлінні скарби, які людина повинна взяти до серця і цінність яких усвідомити.

Найвідомішим твором збірки є філософсько-сатиричний вірш **«Всякому місту звичай і права...»** («Пісня 10-та»). Він теж став народною піснею, яку згодом заспіває возний Тетерваковський – герой п'єси Івана Котляревського «Наталка Полтавка».

Починається твір розважливими оповідними інтонаціями: автор розмірковує про мету і сенс життя, про смаки й уподобання, адже кожен їх розуміє по-своєму. Ідеал, на якому наголошує автор, – чесність, безкорисливість, ясність розуму, чиста совість.

Саме в цій поезії Сковорода продемонстрував свій яскравий талант сатирика: він гостро викрив потворні явища тогочасної дійсності, «узвичаєння» панства, чиновництва, купецтва, шахраїв і злочинців. Усе це змальовано переконливо, яскраво, хоч і стисло. Це нагадує твір живопису, коли талановитий художник економними, але точними мазками намагається максимально увиразнити зображуване:

Панські Петро для чинів тре кутки,
Федір купець обдурити прудкий.
Той зводить дім свій на модний манір,
Інший гендлює, візьми перевір.

Антитеза цим яскравим картинам – високі моральні ідеали самого автора:

В мене ж турботи тільки одні,
Щоб з ясним розумом вмерти мені.

Сковорода висміює панський побут з п'яними оргіями в шинках і маєтках, розпусту та сваволю «господарів життя», продажність судочинства, відірваність від життя школи, науки:

Ладить юриста на смак свій права,
З диспутів учню тріщить голова.

У цій пісні вади тогочасного суспільства й сатиричні типи постають із живих, цілком реальних явищ і деталей. Змальовані персонажі – не символи і маски, не довільна й строката життєва мозаїка. Перед нами цілісна, яскрава картина дійсності, узагальнена автором.

Що із сучасного життя можна висміяти і затаврувати за допомогою цього твору Сковороди?

Твори зі збірки «Сад божественних пісень» – це гімн гуманізмові, свободі. Ідея неоціненності волі для кожної людини лежить в основі однієї з кращих поезій – **«De libertate»** («Про свободу»).

Вона є взірцем високої громадянської патріотичної лірики, в якій поет пов'язує волю з боротьбою за національне визволення. Автор розмірковує над долею покріпаченого народу, возвеличує вольність – єдине, на його думку, що варте боротьби.

Показово, що «батьком вольності» Сковорода вважає Богдана Хмельницького. Неабияку сміливість мав автор цієї поезії, адже насмілився в часи, коли російська цариця Катерина II, зруйнувавши Запорозьку Січ, прагнула знищити саму пам'ять про українське козацтво, уславлювати великого гетьмана.

Що є свобода? Добро в ній якеє?
Кажуть, неначе воно золотеє?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,
Проти свободи воно лиш болото.

О, якби в дурні мені не пошитись,
Щоб без свободи не міг я лишитись.
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою!

Найціннішою поет завжди вважав особисту свободу. Він тлумачив її як свободу сумління, як незалежність від кріпосного та колоніального рабства.

У цьому вірші втілено естетичні та соціальні ідеали Сковороди. Сформулюйте їх тезово.

Спадщина Григорія Сковороди в національному духовному просторі – окрема віха. *Іван Франко* писав: «Глибокий гуманізм, якого вістуном був Сковорода, робиться основою всіх кращих творів української літератури XIX віку». Прогресивні ідеї Сковороди не втратили своєї значущості й нині. Його переконаність у неодмінній перемозі добра стала заповітом суспільству, яке він так прагнув вилікувати від виразок.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Назвіть збірки Сковороди, роки, коли їх було створено, відомі твори, що ввійшли до них.
2. Пригадайте, хто став героями творів письменника.
3. Визначте, які філософські ідеї втілив Григорій Савич у поезії та байкарській творчості.

II рівень – *середній*

1. Прочитайте в ролях байку «Бджола і Шершень». Які інтонації потрібно використати, щоб схарактеризувати кожного з персонажів?
2. Доберіть з хрестоматії афоризми Сковороди, якими можна проілюструвати провідні ідеї його поетичних творів і байок.
3. Поясніть, чому твір «De libertate» був надзвичайно актуальним у час його написання.

III рівень – *достатній*

1. Узагальніть відомості про філософські погляди Сковороди і продемонструйте, використавши відповідні цитати, в яких творах вони втілені.

2. Продовжте думку: «Бджола з байки-притчі Сковороди – це символ ..., а шершень – ...».
3. Чому саме Богдан Хмельницький став утіленням ідеалів свободи для Григорія Сковороди?

IV рівень – *високий*

1. Доведіть, що основа збірки «Сад божественних пісень» – біблійна.
2. Поясніть, чому за жанром твори Сковороди є притчами.
3. Доведіть, що творчість Григорія Сковороди підготувала прихід нової української літератури, вплинула на творчість Тараса Шевченка, Івана Франка, інших письменників.

РОБОТА В ГРУПАХ

Об'єднайтеся в пари. Підготуйте запитання за творчістю Григорія Сковороди. По черзі ставте їх іншим групам, які мають дати вичерпну відповідь на них, користуючись цитатами з творів, філософських трактатів, знаннями з біографії видатного мислителя.

ДИСКУТУЄМО

Чи реально в наш час повторити духовний подвиг Сковороди? Чи може нині людина стати мандрівним філософом?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Вшанування пам'яті Григорія Сковороди в Україні й у світі». Поцікавтеся, де саме встановлено пам'ятники видатному мислителю, віднайдіть інформацію про меморіальний музей Сковороди. Доповніть інформацію про відтворення образу Григорія Савича в малярстві, музиці, літературі. Довідайтеся, у яких країнах світу вшановують геніального сина України.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Спробуйте скласти власну байку, мораль якої містила б цікавий афоризм. Найвдаліші афоризми з вказівкою на автора розмістіть у шкільній газеті або виготовте плакат для вашого кабінету.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Афори́зм (грец. *відокремлюю, визначаю*) – це короткий влучний оригінальний вислів, узагальнена глибока думка, виражена в лаконічній формі.

Афоризм не містить аргументації, натомість впливає на свідомість людини глибиною, а іноді й парадоксальністю судження. Сократ колись сказав: «Я знаю, що я нічого не знаю», а римський імператор Октавіан Август зауважив: «Поспішай повільно!»

Поміркуйте, що об'єднує і що різнить афоризми та фразеологізми.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Образ Григорія Савича Сковороди, його виняткове життя вражало не лише його сучасників, а й нащадків. У таїну таланту цієї непересічної особистості прагнули

проникнути всі наступні покоління українців, які жили й творили, дотримуючись заповітів видатного земляка.

Ви можете прочитати симфонію «Сковорода» Павла Тичини, вірші Івана Драча, Дмитра Павличка, Миколи Вінграновського, Бориса Олійника, Андрія Малишка. Привертає увагу поема Пантелеймона Куліша «Сковорода» та повість Тараса Шевченка «Близнецы» (саме в цьому творі Шевченко створив незабутній образ Сковороди-педагога).

До образу мандрівного філософа звернулися класики українського малярства Сергій Васильківський, Іван Їжакевич, Карпо Трохименко, Василь Касіян, Тетяна Яблонська. У скульптурі безсмертний образ Сковороди відтворили Іван Кавалерідзе та Валентин Зноба, в музиці – Борис Лятошинський.

Віднайдіть ці репродукції, музичні записи, підготуйте з допомогою вчителя урок-презентацію «Образ Григорія Сковороди в українському мистецтві».

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Сковорода, як син свого часу, багато зробив для того, щоб люди зрозуміли сенс і значущість самопізнання, а відтак – духовного самовизволення. Жан-Жак Руссо, наприклад, у своїй відомій праці «Чи сприяло відродження наук і мистецтв очищенню нравів» так само рекомендував «увійти в самого себе і прислухатись до голосу совісті». На цікаві роздуми наштовхує це гасло і геніального німецького письменника Йоганна Вольфґанґа Ґете. І навіть у першій чверті XIX століття його підхоплює Байрон у своїй містерії «Каїн», де Люцифер, демонструючи Каїнові всесвітні простори, каже: «Ти хотів знання? А в тім, що показав тобі, хіба ж ти не пізнав самого себе?»

Як ви вважаєте, чому ідея самопізнання заволоділа на той час світом, свідомістю митців?

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Спробуйте закінчити розпочаті афоризми Григорія Сковороди, а потім перевірте за будь-яким виданням його творів, чи збігаються ваші думки з думками вашого видатного пращура. Можливо, так народиться новий афоризм!

- Не суди лиця, суди...
- Чисте серце перебуває в любові, а любов залишається...
- Хороша любов є та, яка є...
- Я не люблю ніякого дару, якщо він не пов'язаний з...
- Найкраща помилка та, яку допускають при...
- Сміх є рідний брат...
- З усіх втрат втрата часу...
- Не можна збудувати словом, коли те ж саме руйнувати...

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Багалій Д. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода. – К., 1992.
2. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
3. Ковалинський М. Життя Григорія Сковороди. – К., 1963.
4. Пільгук І. Григорій Сковорода. – К., 1971.
5. Шевчук В. Дорога в тисячу років. – К., 1990.
6. Драч І., Кримський С., Попович М. Григорій Сковорода. Біографічна повість. – К., 1984.

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ВІТАЛЬНЯ

ГЕОРГІЙ ЯКУТОВИЧ

Схилившись над аркушем незавершеного малюнка, майстер заснув навіки. Того вечора транслювали фільм «Тіні забутих предків». Кожен кадр у ньому вибудував художник-постановник Георгій Якутович... Над Карпатами і в оселі майстра сумно й тривожно плакали трембіти.

Георгій Якутович, академік, лауреат Державної премії імені Тараса Шевченка, професор Української академії мистецтв, майстер графіки, символізував собою в історії українського мистецтва злам старого мислення й народження принципово нової художньої системи.

1960-ті роки – час короткотривалої «хрущовської відлиги» – дали потужний імпульс до чергового відродження. Повітря ілюзорної політичної та творчої свободи надихало на експерименти й відкриття. «Кожна епоха вирізняється власним співвідношенням форми та простору», – часто повторював слова Володимира Фаворського молодий графік. Створене Якутовичем мистецтво – це політ розкутої творчої волі й водночас результат самовідданої роботи яскравої, артистичної особистості. Здобувши ще замолоду авторитет у художньому середовищі, він став знаковою постаттю в мистецтві України.

У той час народна стихія стала духовно необхідною частиною життя суспільства. Проте фольклорне, національне було настільки гострою, а часом і трагічною темою, що за право бути національним художником інколи розплачувалися не лише свободою, а й життям. Без перебільшення можна твердити, що відродив українську етнокультуру енергійний талант Якутовича. Ілюстратор творчості видатних письменників, людина честі, сподвижник Сергія Параджанова, товариш Івана Дзюби й Івана Драча, Георгій Якутович став потужним каталізатором оновлення інтелектуального життя в Україні. Саме завдяки йому творча молодь зачаровувалася поетикою Карпат, зачитувалася забороненими в 60-ті роки Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком, слухала твори юних Івана Драча, Миколи Вінграновського, Ліни Костенко. Оселя художника стала в ті часи воістину «вільною академією».

Георгій Якутович говорив: «Вважаю, що джерела справжнього розуміння монументального мистецтва лежать у народній творчості. Вивчаючи його, я зустрівся з дивовижними творами, простими й монументальними. Такими є народна українська гравюра, декоративне мистецтво. Тут кожен твір узагальнений. Тут є синтез, а він, природно, веде до монументальності. Саме до джерел народного мистецтва я звертаюся, коли шукаю засоби вираження в станковій графіці».

В українському мистецтві Георгія Якутовича пам'ятають насамперед як неперевершеного ілюстратора творів Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, «Слова про похід Ігорів» і «Повісті минулих літ». Крім книжної графіки, художник створив окремі ілюстрації на історичні теми: «Іван Вишенський», «Олег Гориславич», а також цикли на мотиви українських народних пісень і казок.

Нині творчу естафету батька, що відійшов у небуття, продовжує син, Сергій Якутович. Саме він став художником фільму «Молитва за гетьмана Мазепу» Юрія Іллєнка, створив потужну графічну мазепіану в українському мистецтві як підсумок тривалих роздумів митця про національну історію, національних героїв і національні трагедії... Сергій Якутович – лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка 2004 року.

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

На літопису незатертім
Креслю циклоїду доби, —
Ще тут в моїм земнім
посмерті
Вібрують луни боротьби...

І знаю: буде. Знаю: вдарить.
І знов, і знов хитнеться світ,
І прокривавить гімном кари
Непереможний заповіт.

Євген Маланюк

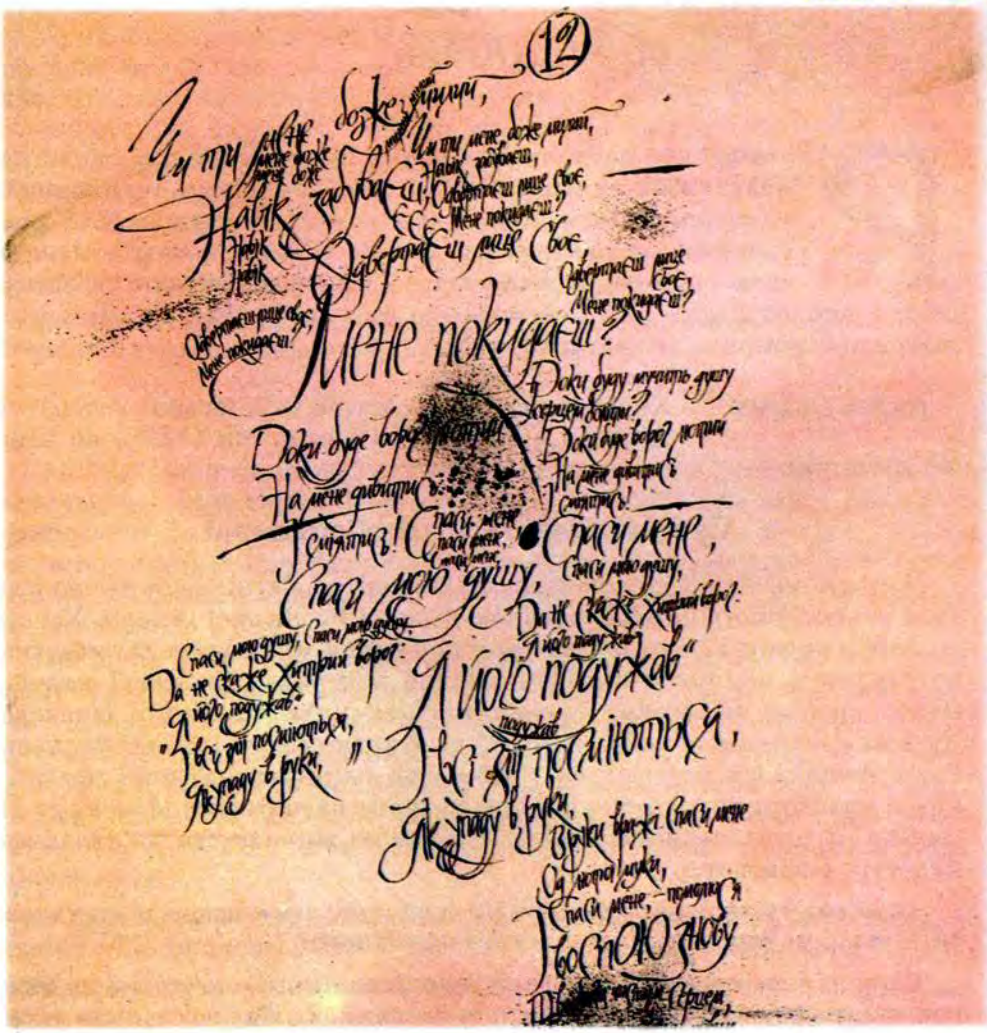

Чоло не вінчали лавровії віти,
Тернів не скрашали ні злото, ні квіти, –
Страждали співці в самоті;
На них не сіяли жупани-лудани,
Коли ж на руках їх дзвеніли кайдани,
То вже не були золоті...

Леся Українка

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

«НОВЕ СЛОВО МІЖ НАРОДАМИ»

Розмову про нову епоху в нашій культурі ми розпочали промовистими рядками поезії Лесі Українки, написану на столітній ювілей нової української літератури 1898 року. Попереду в нас – довга дорога через два століття, через верхогір'я творчих звершень і нетрі розчарувань, через перепони й випробування – до перемоги, до того часу, коли на зміну новій літературі прийшла література новітня.

ПАМ'ЯТАЙМО! Хронологічно доба нової української літератури тривала з кінця XVIII століття (1798) до кінця XX століття.

Суспільно-історичні обставини

Наприкінці XVIII – на початку XIX століття Україна остаточно втратила самостійність і стала частиною великої Російської імперії. Усі сфери життя українського суспільства – політична, культурна, громадська – потрапляють під жорсткий ідеологічний контроль імперської машини. Одна з кращих на теренах Європи українська світська освіта занепадає, Київська академія та колегіуми стають духовними закладами. Експансія Росії виявлялася насамперед у тому, що найталановитіших представників молодого покоління змушували їхати навчатися в Москву та Петербург. Згодом, залишившись у Росії, вони живили своїми талантами культуру російську.

Як ви вважаєте, чи актуальна нині проблема «переманювання» талановитої молоді? Якщо так, то як її можна розв'язати?

Україна страждала від політики денаціоналізації, що стояла на заваді повнокровному формуванню української нації. Розбалансованість еконо-

мічного, політичного й культурного життя в різних регіонах нашої країни спричинила відставання України від поступальних процесів світового розвитку, перетворила її на сировинний придаток Російської та Австро-Угорської імперій.

Зруйнування Запорозької Січі, остаточне закріпачення українського селянства і частково козацтва, ліквідація всіх українських початкових шкіл, насильницька асиміляція і зросійщення українського дворянства та духівництва – ось що довелося пережити Україні наприкінці XVIII століття, коли занепадав феодальний суспільний устрій і зародилися нові капіталістичні відносини.

Іван Падалка. Обкладинка до поеми «Енеїда» Івана Котляревського

Все це мало знівелювати будь-які національні прояви в українському суспільстві, притлумити дух свободи, а натомість зродило потужну хвилю національного відродження серед різних суспільних верств. Селянські повстання сколихнули скуту імперськими кайданами землю: палали вогні непокори в селі Турбаях, на Катеринославщині, Полтавщині. На Правобережжі через кілька десятиліть після Коліївщини стає легендою Устим Кармалюк...

Пригадайте вивчену минулого року пісню про Кармалюка. Які реалії буття тогочасної України змальовано в ній?

Розвиток культури

Національно-визвольну боротьбу України живила невтомною працею українська інтелігенція. Царський уряд, заснувавши вищі школи – Харківський університет (1805), Рішельєвський ліцей в Одесі (1817), Гімназію вищих наук у Ніжині (1820) і, зрештою, Київський університет (1834), мав намір здійснити планомірний наступ на українську інтелігенцію.

Наперекір задумам імперських чиновників ці культурні осередки стали засобом єднання національно свідомого українства. З Харківським університетом пов'язана діяльність Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки-Основ'яненка. В історії Київського університету почесне місце посідають видатний учений-історик, етнограф, філософ, літературознавець Михайло Максимович і, звісно, Тарас Шевченко. Ніжинська гімназія зростила Миколу Гоголя, Євгена Гребінку, Леоніда Глібова та ін.

Які видатні культурні діячі, громадські й політичні лідери народилися у вашому селі, містечку, регіоні? Чи пишаєтеся ви своїми земляками?

Українська творча інтелігенція активно береться за дослідження різних галузей національної культури – мови, історії, фольклору. 1818 року

в Петербурзі виходить у світ перша граматика української мови Олексія Павловського, що стало черговим спростуванням міфу про неповноцінність української мови.

Саме в цей час на самостійну наукову галузь перетворюється фольклористика. Справжнім культурним звершенням стали видання українських пісень, укладені Михайлом Максимовичем: «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник народних українських пісень» (1849).

Розвивається й етнографія[1]: фольклорно-етнографічні праці надрукували Осип Бодянський, Микола Костомаров, та найбільшим досягненням стало двотомне видання «Нотатки про Південну Русь» Пантелеймона Куліша. Ці дослідження сприяли становленню та утвердженню української нації, виховували покоління національно свідомої інтелігенції, яке від романтичного захоплення народною душею перейшло до боротьби за звільнення українців від національного й соціального гніту. Це покоління чинило своєрідний культурно-просвітницький опір, завдяки чому і збереглася українська культура. *Микола Гоголь* писав Михайлові Максимовичу: «Щó всі черстві літописи, в яких я тепер риюсь, перед цими дзвінкими, живими літописами!»

Саме в цей буремний час привертала увагу багатьох талановитих митців світу складна, героїчна і маловідома історія України. Символ нескореності й національної гордості, Іван Мазепа став героєм поеми Байрона, роману Гюґо... У світову літературу переможною ходою ввійшли Войнаровський і Наливайко, Богдан Хмельницький та Іван Богун...

Чи траплялися вам українські історичні постаті у творах зарубіжної літератури? А хто з історичних діячів інших народів став героєм нашої літератури?

Неоціненну роль в науковому поступі відіграла діяльність філолога *Ізмаїла Срезневського*. Твори й матеріали, опубліковані в його історико-літературному збірнику «Запорожская старина», використовували для своїх творів Пантелеймон Куліш, Олекса Стороженко, Тарас Шевченко.

Іван Франко свого часу писав: «Ми не повинні забувати, що й перед Котляревським у нас було письменство і були писателі, було духовне життя, були люди, що сяк чи так вибігали думкою поза тісний круг буденних матеріальних інтересів... от тим-то й вийшло, що від кінця XVIII століття і українці, відкликаючись на віяння часу і потреби суспільності, почали й собі творити нову літературу на народній мові і пройняту новочасними гуманними та просвітніми ідеалами». Це означає, що творилася література власна, оригінальна за змістом і формою, національно самобутня. Фундамент цієї літератури заклали в східній частині України Іван Котляревський, Пантелеймон Куліш, Микола Гоголь, Петро Гулак-Артемовський, Євген Гребінка, Григорій Квітка-Основ'яненко. Адже досі Україна сміється заливистим сміхом Котляревського, кепкує з Пістряка й Забрьохи Квітки-Основ'яненка, напружено стежить за змаганням гетьманів у Кулішевій «Чорній раді», а Різдвяні свята не проходять без «Ночі перед Різдвом» Миколи Гоголя...

---

[1] Етнографія – галузь історичної науки, яка вивчає культуру і побут народу, його походження, розселення та культурно-побутові зв'язки з іншими народами.

Свіжим подихом у розвитку нової української літератури стала творчість *Тараса Шевченка*. Його вважають основоположником нової української літератури, адже він утвердив ті принципи художньої творчості, які пізніше стали визначальними для творчості митців усіх наступних поколінь. Пантелеймон Куліш влучно назвав нову українську літературу «новим словом між народами», адже рядки Шевченкового «Кобзаря» стали одкровенням для всіх, хто цінував щире й відверте слово.

ПАМ'ЯТАЙМО! «Неоціненна спадщина Шевченка – національна святиня і вселюдський скарб, Новий Заповіт рідному народу й усьому культурному космосу», – писав *Володимир Погребенник*. Адже у його творчості закарбована світоглядна модель українського народу, концепція розвитку вітчизняної літератури.

Як ви вважаєте, чи впливає творчість Шевченка на сучасний літературний процес, чи, можливо, її вплив обмежився літературою XIX – початку XX століття?

Інакше склалася ситуація на західноукраїнських землях. 1784 року у Львові було відкрито університет, у 1814–1815 роках у Перемишлі – культурно-освітнє товариство. Хоча ці українські землі знаходилися в осерді Європи, де на той час активно поширювалися нові філософські, політичні, економічні й мистецькі ідеї, українська культура цього регіону була занедбана. *Франко* гірко дорікав: «Могутній розвиток європейської літератури і літератури польської, що відбувався у той час, пройшов повз галицьких українців без сліду, не викресав у них ані жодної живої іскри. Церковщина вбивала живий дух серед нечисленної інтелігенції...»

«Тільки в 30-х роках починається нова доба в духовнім житті Галицької Русі», – продовжував *Франко*. Сколихнув Галичину гурток української інтелігенції під назвою **«Руська трійця»**, заснований трьома студентами філософського факультету Львівського університету – Маркіяном Шашкевичем, Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем.

Згодом на землях Західної України залунає щирий і чистий голос «буковинського солов'я», «буковинського Кобзаря» Юрія Федьковича. Оспівав поет подвиги Олекси Довбуша, що підняв опришків на боротьбу за волю. У його поезіях виповідали свою тугу згорьовані буковинські матері... Його пісня линула над полеглими на чужій війні українськими хлопцями-рекрутами, що мусили брати в мозолясті хліборобські руки ненависні рушниці...

Проте і на західних, і на східних землях нова українська література зароджувалася з глибин народного життя, черпала духовну наснагу з рідної мови. Про це свідчать «Наталка Полтавка» Івана Котляревського, «Маруся» та «Конотопська відьма» Григорія Квітки-Основ'яненка, оповідання Пантелеймона Куліша. Мабуть, саме про ті часи казав *Євген Сверстюк* – письменник, політичний в'язень XX століття, якого в далеких тюрмах піднімали на ноги рядки української класики: «Наша література по-своєму виідеалізовує народ, але не зверху і здалеку, а зсередини: вона підносить з глибини його душі перли, вибирає з його гущі обдарованих душевною красою й силою, вивищує їх і досліджує їхню долю серед сірих, стертих, скалічених і прибитих убогістю буднів українського життя».

Основні художні напрями

На особливу увагу заслуговує оригінальна стильова палітра тогочасної української літератури.

Характерною особливістю цього періоду літератури було своєрідне співіснування різних течій і напрямів, стилів і художніх манер. Так, скажімо, у творчості Івана Котляревського спостерігаємо і бурлескно-травестійні риси, і ознаки сентименталізму, подекуди романтизму і, зрештою, реалізму. Це стосується і творчості Миколи Гоголя, Григорія Квітки-Основ'яненка, Петра Гулака-Артемовського, Євгена Гребінки та інших.

Після завершення барокової доби в українській літературі почав розвиватися класицизм, що на той час уже глибоко вкорінився в європейській літературі.

ПАМ'ЯТАЙМО! **Класицизм** (лат. *взірцевий*) – напрям у європейській літературі, що виник на противагу бароко. Для класицизму характерні такі особливості: орієнтація на культ античності, проголошеної ідеальною, на гідну наслідування особистість, високоморальну та свідому свого громадянського обов'язку, на вишуканий смак відповідно до вічних, непорушних законів мистецтва.

Класицизм зародився в італійській літературі XVI століття доби Відродження, а найбільшого розквіту досяг у монархічній Франції XVII століття. Інтерес до цього стилю виявляв особисто кардинал Рішельє, який навіть дав завдання Французькій академії сформулювати основні принципи цього стилю для того, щоб перетворити літературу на ідеологічне знаряддя абсолютної монархії.

Що вам відомо з історії та літератури про кардинала Рішельє?

Класицизм орієнтувався на авторитетні античні тексти Арістотеля, Горація, що вважалися ідеальними, класичними, зразковими, гідними наслідування. Письменники часто запозичували сюжети з античної міфології, історії, використовували жанри античної літератури. Вплив класицизму на мистецьке життя Європи був надзвичайно потужним і тривалим, а в архітектурі він відчувався аж до XIX століття.

Для класицизму характерні раціоналізм (прагнення побудувати мистецтво на засадах розуму), відмова від релігійної схоластики (сухої, мертвої науки, відірваної від життя). У класицистичній поезії використовували тільки певні віршові розміри; мова мала бути ясною, чистою, афористичною; автор мусив дотримуватися суворих вимог регламентованих стилів і жанрів.

ПАМ'ЯТАЙМО! До ***високого*** стилю в класицизмі належали такі жанри, як трагедія, ода, епопея; до ***середнього*** – елегія, моралізаторський діалог, повчальна поема; до ***низького*** – ідилія, сатира, комедія, байка, епіграма, травестія, літературна казка.

Для класицизму характерним є також прагнення до аристократизму: щоб догодити смакам панівних верств суспільства, треба було позбавити літературу ознак буденності, втілювати в ній виключно «високий» зміст, причому максимально ідеалізований. Це і стало причиною надмірної високопарності класицистичної літератури, відірваності її від життя, побуту

й мови народу. Окрім того, героями класицистичних творів мали бути люди лише високого походження.

Цікаво, що в кожній країні, в кожній національній літературі класицизм набував своєрідних, неповторних ознак. Видатними представниками цього напряму у Франції були П'єр Корнель, Жан Расін, Жан Батіст Мольєр, Жан де Лафонтен; у російській літературі – Михайло Ломоносов, Гаврило Державін, в англійській – Джон Мільтон, у польській – Ігнацій Красіцький.

Пригадайте, які ознаки класицизму властиві творчості Мольєра. Як у комедіях французького драматурга втілено один з основних принципів класицизму: краси та істини можна досягти розумом?

В українській літературі через несприятливі історичні умови, як засвідчив авторитетний дослідник *Дмитро Чижевський*, класицизм не зміг розвинутися як цілісна художня система, можливо, через сильний вплив низового козацького бароко. Однак певні тенденції класицизму в українській літературі відобразилися в трагікомедії «Володимир» Феофана Прокоповича, поезіях Івана Некрашевича, поемі «Енеїда» Івана Котляревського, творчості Петра Гулака-Артемовського та інших письменників. Вплив класицизму відчутний і в п'єсі «Наталка Полтавка» (дотримано класицистичного принципу трьох єдностей: місця, часу та дії).

Які класицистичні жанри були представлені в українській літературі і чому?

Наприкінці XVIII – на початку XIX століття класицизм у більшості літератур Європи, а відтак і в українській, переживає кризу. Він поступово втрачає зв'язок з реальним життям, замикається у вузькому колі власних умовностей. Розпочалася доба романтизму – напряму, що виник як жорстка опозиція класицизмові.

Романтизм заявив про себе на початку XIX століття і поширився в літературі більшості країн Європи, а також у Сполучених Штатах Америки. Творчість романтиків у кожній країні має, звісно, свою специфіку, що визначається особливостями національного історичного розвитку, проте можна визначити кілька загальних рис напряму.

ПАМ'ЯТАЙМО! **Романтизм** (франц. *мальовничий*, *настроєвий*, *мрійливий*) – напрям у літературі та мистецтві загалом, особливістю якого було протиставлення буденному життю високих ідеалів. У центрі уваги романтиків – непересічний герой, схильний до бурхливих переживань, пристрастей, уважний до душевних поривів. Визначальні риси романтизму – заперечення культу розуму, увага до всіх проявів людської особистості, фольклоризм.

Проаналізуйте історичні умови виникнення романтизму у світі та в Україні. Прокоментуйте риси цього художнього напряму в історичному контексті.

Письменники-романтики реальній дійсності, яка їх не задовольняє, протиставляють картини життя бажаного, витвореного власною уявою. Образ романтичного героя створюється за принципом контрасту до реального сучасника: це людина великих пристрастей, видатних можливостей, сильного характеру, здатна на незвичайні вчинки. Діють такі герої часто у фантастичних обставинах.

Провідною в романтизмі стала ***тема самотності***. Самотніми є герої Михайла Лермонтова, Джорджа Гордона Байрона, Адама Міцкевича. Це ***виняткові герої у виняткових обставинах***.

Яскравою, розмаїтою була палітра художніх засобів романтиків. Пейзажі в романтичних творах – це здебільшого картини розбурханої стихії, шторму, страхітливих скелястих урвищ і загадкових лісових нетрів.

Романтики відійшли від традицій наслідування античності, відкинули суворі канони класицизму і понад усе цінували натхнення та незалежність у творчості.

Фольклор романтики розглядали як джерело національної культури, вони відкрили красу народного мистецтва – казок, легенд, пісень, переказів на противагу класицистам, які не цікавилися творчістю простолюду.

Романтики також стверджували духовну неповторність кожної людини. Цим вони відрізнялися від просвітників, які вважали, що всі люди однакові, адже живуть за строгими і сталими законами розуму. Романтики цуралися світу наживи, егоїзму, лицемірства, відстоювали свободу особистості, щирі й відкриті стосунки між людьми.

Провідним жанром було проголошено роман. Відкриттям став історичний роман Вальтера Скотта. Поширеними були й такі жанри, як поема й балада, зокрема у творчості Байрона, Шиллера, Гейне, Пушкіна та Лермонтова.

Твори кого з названих письменників ви читали? Пригадайте, які риси романтизму проявилися в них.

Романтизм в Україні відіграв значну роль у пробудженні національної свідомості, обґрунтуванні історичної самобутності народу, збереженні й розвитку мови, культури загалом.

Прояви романтизму спостерігаємо у творчості Олекси Стороженка, Юрія Федьковича та інших майстрів слова. Цей напрям співіснував з реалізмом, адже його першопочатки знаходимо вже у творчості письменників першої половини XIX століття.

У 30-х роках XIX століття у французькій, а згодом і в інших європейських літературах, зокрема в українській, поширився **реалізм**. В українському письменстві реалізм заявив про себе спершу в рамках романтизму, а остаточно утвердився в 50–60-х роках XIX століття в творчості Тараса Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників. Ще доволі довгий час у класичній літературі XIX–XX століть реалістичний метод органічно поєднувався з елементами романтизму. Це засвідчили твори Оноре де Бальзака, Антона Чехова, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного.

Та детальніше про реалізм ми матимемо нагоду поговорити згодом, і ця розмова, повірте, буде надзвичайно цікавою та пізнавальною!

З романтичним напрямом в новій українській літературі органічно поєднувалася також бурлескна стильова течія.

ПАМ'ЯТАЙМО! Поняття **бурлеску** запровадив у своїй творчості флорентієць Франческо Берні. Згодом бурлеском називали різновид комічної поезії та драматургії, генетично пов'язаний з народною сміховою культурою, середньовічними карнавалами. Для нього характерна свідома невідповідність між змістом і формою, карикатурність. Бурлеск був популярним у середньовічному європейському письменстві, передусім у творчості мандрівних співців.

У літературі бурлеск пов'язують із **травестійною традицією** – «перелицюванням» античних творів. Цю традицію утвердив французький поет Поль Скаррон, який «високим» стилем писав про «низькі» явища життя і навпаки.

В Україні бурлеск відомий за фольклорними джерелами («бісівські ігрища», «сороміцькі пісні» тощо). Ця стильова течія була поширена в добу бароко, розвивалася завдяки мандрівним дякам і студентам братських шкіл, які писали пародії, викриваючи сліпе дотримання церковних догм. У різдвяних і великодніх піснях-травестіях святі постають в образах простих людей (у такий спосіб створювали комічний ефект).

Найповніше жанрові особливості бурлеску були представлені в інтермедіях, вертепі. Цей художній досвід використав Іван Котляревський у героїчно-комічній поемі «Енеїда», використавши національні набутки бурлеску і європейську бурлескну культуру. Цікавий бурлескний літературний експеримент продемонстрував Пантелеймон Куліш у поемі «Куліш у пеклі».

Бурлеск зреалізувався і в музичному мистецтві, зокрема у творчості Вольфґанґа Амадея Моцарта, Джоаккіно Россіні, Йоганна Себастьяна Баха. Традицію бурлеску розвивали й кінематографісти XX століття, яскравий приклад цього – німе кіно за участю Чарлі Чапліна.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Пригадайте особливості розвитку українського письменства до періоду нової української літератури.
2. Назвіть найвизначніших письменників нової української літератури.
3. Які стильові напрями розвивалися наприкінці XVIII – на початку XIX століття?

II рівень – *середній*

1. Укажіть фактори, що визначали розвиток нової української літератури.
2. Поясніть, чому цікавість до життя народу стала неодмінною ознакою творів різних напрямів післякласицистичного періоду.
3. Які відмінності в розвитку літератури Східної та Західної України можна спостерегти на межі XVIII та XIX століть?

III рівень – *достатній*

1. Використавши свої знання з історії України, доповніть інформацію про суспільно-історичні обставини формування нової української літератури.
2. Узагальніть відомості про художні напрями та стилі й визначте значення кожного з них для подальшого розвитку літературного процесу.
3. Чим зумовлене протистояння різних художніх напрямів цього періоду в літературі?

IV рівень – *високий*

1. Чому Тараса Шевченка вважають основоположником нової української літератури?
2. Який з художніх напрямів цієї доби був найпоширенішим у національному письменстві і чому?
3. Доведіть, що надбання літератури кінця XVIII – початку XIX століття відчутно позначилися на сучасному українському мистецтві.

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

(1769–1838)

«ВІН МІЖ НАМИ ТЕПЕР! ВІН ЗІБРАВ НАС УСІХ!»

Іван Котляревський

...У щасливий час
Вкраїнським словом розпочав співати.
І спів той виглядав як сміх не раз.
Та був у нім завдаток сил багатий,
І огник, ним засвічений, не згас,
А розгорівсь, щоб всіх нас зогрівати.

Іван Франко

Важкі часи переживала Україна, коли пролунало яскраве, повнокровне, живе слово Івана Петровича Котляревського. Літературознавець Олександр Білецький зазначав, що то була похмура епоха, коли під загрозою знищення опинилася українська мова, культура. На той час Україна втратила рештки автономії, а народ був закріпаченим і тягнув ярмо національного й соціального гніту. На вічне запитання «Бути чи не бути?» все-таки знайшлося кому відповісти однозначно: «Бути!». Це був Іван Котляревський. Бо не можна здолати той народ, який уміє так лунко й дотепно сміятися. Ніхто не знищить мову, якою витворено такі літературні шедеври, як «Енеїда», «Наталка Полтавка»...

Життєствердна енергія творчості Івана Котляревського дала підстави Тарасові Шевченку згодом сказати:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Поясніть, чому Великий Кобзар так звертався до свого попередника.

ПАМ'ЯТАЙМО! Пантелеймон Куліш, Іван Франко, Сергій Єфремов пов'язували з «Енеїдою» новонародження українського художнього слова, відродження української нації.

«Його писання, – зазначав *Іван Франко*, – синтез усього того духовного стану, тих течій, що були в Лівобережній Україні при кінці XVIII віку». Котляревський узявся творити українську літературу рідною, народною мовою, плекати ідеї гуманізму, національної гідності, пробудити у своїх співвітчизниках високі ідеали духовності й патріотизму.

Народився Іван Петрович Котляревський 9 вересня 1769 року в Полтаві. Мальовниче українське місто назавжди стало для нього символом домашнього затишку, і він щоразу повертався сюди, щоб відновити сили для подальшої боротьби.

1789 року, не закінчивши навчання в духовній семінарії, майбутній письменник, уже тоді відомий серед однолітків як «рифмач», дістав посаду

Тарас Шевченко. Будинок Івана Котляревського в Полтаві

дрібного службовця, а трохи згодом – домашнього вчителя в поміщиків. Один із сучасників Котляревського пригадував, що саме тоді «...він спостерігав звичаї, повір'я і перекази українців, бував на зборищах і забавах простолюдинів і сам, переодягнений, брав участь у них...». Вивчивши в семінарії грецьку й латинську мови, юнак прочитав в оригіналі Горація, Овідія, Вергілія. Хто знає, можливо, ще тоді вперше постали в його уяві образи славних троянців і бунтівливого Енея...

Наступна сторінка життя Івана Котляревського сповнена героїзму. Він служив у війську, дістав звання штабс-капітана, був людиною високої військової доблесті. Відзначився в російсько-турецькій війні – у битвах під Бендерами й Ізмаїлом. Талановитий стратег, він улаштував справжній театр на полі бою – розіграв «виставу-операцію» з прибуттям вдаваного підкріплення, що й дало змогу російським військам оволодіти містом без бою. Двічі був удостоєний особистої письмової подяки монарха, за блискучу військово-дипломатичну операцію нагороджений орденом Анни.

Що вам відомо з історії про російсько-турецьку війну? Чому ці військові операції викликають інтерес в істориків?

Словесний портрет Івана Котляревського залишив західноукраїнський письменник *Яків Головацький*: «Зріст його був середній, собою був худощавий, лице мав продовговате, очі невеликі, чорні і бистрі, волосся також чорне, у виразі лиця був ум і багато простодушія».

Полтавці знали Котляревського як людину щиру й сердечну, тож і довірили йому посаду наглядача Будинку виховання дітей бідних дворян, попечителя «богоугодних закладів» Полтави. Вихованці щиро любили свого наставника, суворого, вимогливого, та справедливого.

Відомо також, що Іван Котляревський був членом масонської ложі[1] «Любов до істини», його допитували під час розслідування справи декабристів.

---

[1] Масо́нство – релігійно-етичний рух, що виник на початку XVIII століття в Англії, а згодом поширився у вигляді таємних товариств в інших країнах Європи, нерідко поєднував завдання «морального самовдосконалення» з консервативними політичними поглядами.

Що вам відомо про діяльність російських декабристів в Україні? Які пам'ятні місця нашої держави пов'язані з цим рухом російського дворянства?

Перед смертю Іван Котляревський відпустив на волю своїх кріпаків, роздав знайомим і родичам на згадку найцінніші особисті речі (хоч до указу про ліквідацію кріпосництва лишалося ще довгих 23 роки!). Відійшов у вічність 10 листопада 1838 року. За спогадами сучасників, «...цілі юрби народу проводжали до могили свого достойного співгромадянина. Почуття невимовної втрати було загальним не для самих тільки друзів його...».

ПАМ'ЯТАЙМО! 30 серпня 1903 року в Полтаві вдячні нащадки на гуртом зібрані кошти відкрили пам'ятник Івану Котляревському.

Остап Лисенко, син видатного українського композитора Миколи Лисенка, згадував: «Освітлений яскравим промінням, зігрітий сонцем і народною любов'ю, бронзовий Котляревський ласкаво посміхався людям, яким служив вірою і правдою все своє життя. Ця "неофіціальна", непередбачена програмою зустріч народу з Котляревським найбільше схвилювала батька. Якісь незнайомі люди підходили до нас, цілувались з батьком, як на Великдень, поздоровляли...»

Того ж дня було влаштовано бенкет для почесних гостей: організатори вирішили повторити славнозвісний «обід Дідони», описаний в «Енеїді» (з цим безсмертним твором ви ознайомитеся невдовзі): на довжелезні дубові столи виставили всі наїдки, перелічені Котляревським. Окрасою святкування стала вистава «Наталка Полтавка», де виборного Макогоненка зіграв Михайло Кропивницький, возного Тетерваковського – Іван Карпенко-Карий, Миколу – Микола Садовський, Терпилиху – Софія Тобілевич. Завершував вечір хор Миколи Лисенка, що співав знамениту кантату на слова Тараса Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському». «Коли дійшло до величного фіналу кантати і весь хор заспівав бадьоро, упевнено "Будеш, батьку, панувати...", – немов буря пронеслась по залі і всіх підняла з місць. Довго не вщухали оплески, захоплені вигуки. Стоячи вшанували присутні посланці всієї України великих творців вічно живого слова – Шевченка, Котляревського і Лисенка» (*Остап Лисенко*).

«"ЕНЕЇДА" – НЕЗРІВНЯННО НАРОДНІША ВІД УСІХ СВОЇХ ПОПЕРЕДНИЦЬ»

...Стільки сердечного тепла, тонкого гумору і живих барв своєї батьківщини, що його «Енеїда» і до цього часу не втратила своєї чарівності.

Іван Франко

Поема Івана Котляревського «Енеїда» – воістину безсмертний твір. Не одне покоління читачів захоплювалося іскрометним гумором і потужною героїкою, карколомними пригодами та їдкою сатирою поеми. Легке перо геніального українського письменника створило довершену картину життя українського суспільства помежів'я століть, тому часто «Енеїду» називають енциклопедією життя українського народу.

Та перш ніж ознайомитися з поемою, слід з'ясувати, як народився задум твору, якою була історія його створення, що закодував між рядків дотепний автор.

Історія написання та виходу у світ «Енеїди» сучасною мовою мало не детективна. Котляревський почав працювати над твором 1795 року. Довідуємося про це з листа письменника: «Я над малороссийской "Энеидою" 26 лет баюшки баю». Перші три частини поеми були надруковані 1798 року без відома автора, коли той відбував військову службу в Петербурзі. На титульній сторінці видання було зазначено: «Энеида, на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским». Видавцем значився *Максим Парпура*. 1808 року історія повторилася: той самий видавець знову видав перші три частини твору і без відома автора.

ПАМ'ЯТАЙМО! **1798 рік** – знаменна дата, що символізує народження нової української літератури. Поема Івана Котляревського «Енеїда» започаткувала нову добу українського письменства. Іван Франко сказав, що тільки з приходом у літературу Котляревського письменство «приймає характер новочасної літератури, стає чимраз ближче реального життя, чимраз відповідніше до його потреб».

Украй розлючений Котляревський не міг змовчати і «покарав» свавільного видавця, затаврувавши Парпуру такими рядками:

Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душею для прибитку,
Чужеє оддавав в печать;
Без сорому, без Бога бувши
І восьму заповідь забувши,
Чужим пустився промишлять.

Пригадайте, яку саме заповідь мав на увазі Котляревський.

Проте гнів Івана Петровича, відверто кажучи, був несправедливим. Навряд чи Максим Парпура – високоосвічений конотопський поміщик, лікар за фахом, знавець і справжній поціновувач українського слова, перекладач, видавець – прагнув мати зиск із видання «Енеїди». Насправді він уболівав за розвиток українського письменства, тож і вмістив таку присвяту до поеми: «Любителям малоросійського слова». Про доброчинність цієї людини свідчить і те, що в заповіті він відписав близько 100 тисяч карбованців на лікарні, школи та Харківський університет.

І тільки третє видання поеми підготував сам автор. Вийшло воно 1809 року вже без перекручень і неточностей (адже Парпура видавав твір за рукописними списками). Повністю «Енеїда» побачила світ лише 1842 року, вже після смерті Котляревського.

Яке ваше ставлення до видавця поеми Максима Парпури? Ви схвалюєте чи засуджуєте його вчинок?

ПАМ'ЯТАЙМО! «Енеїда» – перший друкований твір, написаний живою українською розмовною мовою.

Уже перші розділи «Енеїди» набули такої популярності, що поширювалися в рукописних списках. Переповідають, що з Котляревським трапився якось кумедний випадок: Іванові Петровичу під час військової служби довелося зустрітися із запорожцями Задунайської Січі, які,

довідавшись, що перед ними «той, що скомпонував "Енеїду"», запрошували його до себе «за старшого».

У якому з вивчених творів є згадка про Задунайську Січ?

Жанр. Сюжет. Провідні мотиви твору. З античної міфології відомо, що Еней – онук царя Пріама, син богині Венери (у Греції – Афродіти) і царя Анхіза. Коли греки зруйнували Трою, за велінням богів, що мешкали на славнозвісній горі Олімп, Еней вирушив шукати латинську землю, щоб заснувати на ній нове царство.

Що символізує гора Олімп нині?

Про це ще в I столітті до н. е. написав славнозвісну поему «Енеїда» римський поет *Публій Вергілій Марон*. Саме її «перелицював» Іван Котляревський, використавши літературну переробку цього твору, здійснену російським письменником *Осиповим*.

Анатолій Базилевич. Еней у бою. Ілюстрація до твору Івана Котляревського «Енеїда»

Чи відповідає образ, створений художником, концепції образу Енея в поемі?

За жанром українська «Енеїда» – бурлескно-травестійна поема (зазирніть у ваш літературознавчий словник). Загалом цей твір – самобутнє художнє полотно, що вдало поєднує національну фольклорну основу з героїчним сюжетом римського автора, прийоми класицизму, просвітительські ідеї з комічною формою, громадянську відповідальність автора і яскраве перелицювання, високе звучання героїчних сцен і виразно знижений опис «високих» явищ.

Жанр травестії вимагав, щоб письменник повністю зберіг запозичений сюжет, проте дозволяв творити власні образи. Секрети своєї творчої праці автор розкрив читачам у тексті поеми:

Я, може, що-небудь прибавлю,
Переміню і що оставлю,
Писну – як од старих чував...

Отож Еней Котляревського, справжній український козак, «парубок моторний», «завзятіший од всіх бурлак», сім років блукає морями, поки врешті-решт прибуває на землі нинішньої Італії. Проте гостинний прийом царя латинської землі Латина ще не гарантував, що пригоди Енея закінчилися. Рішення завзятого гостя одружитися з Лавінією, донькою Латина, спонукає володаря сусіднього рутульського царства Турна йти на Енея війною, оскільки він також бажав побратися з Лавінією. Проти Енея виступили і дружина Латина Амата, і мешканці латинської землі. Ця боротьба закінчилася лише тоді, коли в бою Еней убив Турна і став царем латинської землі.

Поема античного класика мала героїчний пафос, а ідея її полягала в підтвердженні божественного походження влади імператорів Римської держави, яку фактично започаткував Еней. Натомість поема Котлярев-

ського свідчить про цілком самостійне потрактування більшості подій. Живі картини українського народного побуту, оригінальні зображення пекла й раю, виписані яскраво, колоритно, є цілком самодостатніми. Тож можна впевнено констатувати: поема, написана на запозичений сюжет, є твором цілком оригінальним.

Пригадайте, які інші твори світової літератури написано на запозичені чи так звані мандрівні сюжети.

Твір має шість частин. У першій ідеться про історію поневірянь троянців, прибуття в Карфаген, знайомство Енея з Дідоною. У другій – розповідь про подальші мандри Енея і троянців, життя небожителів. Третя частина присвячена перебуванню Енея і троянців на Кумській землі, змалюванню картин пекла. Четверта частина описує пригоди троянців на острові злої чарівниці Цірцеї. У цьому розділі є важливий для розуміння ідеї твору епізод: поромник, що перевозив троянців, називає свій (розуміємо – український) народ довічно переобтяженим важкою роботою волом. П'ята частина – героїчне протистояння троянців і мешканців латинської землі, у ході якого відгранюються образи Низа й Евріала – героїв-козаків, що знаменують перехід від комічних строф поеми до високопатріотичних і героїчних рядків. У шостій, завершальній, частині Зевс нарешті забороняє небожителям втручатися в справи земних мешканців, і захоплива розповідь завершується яскравим і символічним поєдинком Енея і Турна.

Анатолій Базилевич. Бенкет у Дідони

Які згадані в «Енеїді» етнографічні деталі відтворив художник на ілюстрації до поеми?

Олімпійські боги в поемі поділилися на два табори: одні допомагають Енеєві, інші – шкодять. Між ними, як і між людьми, триває невпинна боротьба.

«Енеїду» вважають епічним твором. Чим це можна підтвердити?

Принципово різнить твори Вергілія та Котляревського **образна система**. У поемі нашого співвітчизника постають картини життя не римських, а українських панів, чиновників, селян XVIII століття. Згодом видатний український письменник і вчений *Микола Костомаров* писав, що Котляревський в «Енеїді» «переніс її остов на малоросійський мужичий світ і зобразив цей світ надзвичайно точно і талановито». Його троянці – це запорозькі козаки, «голодранці», яких позбирав Еней.

Образ головного героя ***Енея*** виписаний у динаміці. Якщо на початку твору Еней очолює ватагу розбишак, «купається в бразі», «вміє бісики пускать», то згодом, після пережитих пригод і поневірянь, він стає справжнім лицарем, загартованим у випробуваннях і поєдинках, а далі – це вже зразковий державний діяч, вправний дипломат, «к добру з натури склонний», «правдивий чоловік», що прагне припинити кровопролиття.

Його побратими – ***троянці*** – так само переживають низку метаморфоз, і наприкінці поеми ми бачимо хоробрих доблесних воїнів, патріотів, що готові «до останньої каплі крові свою свободу боронить».

Олімпійські боги, вершителі людських доль, змальовані в зниженому тоні (прийом бурлеску). Котляревський для їх характеристики застосовує сатиру, іронію, гротеск. Навіть верховний бог Зевс нарікає:

Поступки ваші всі не божі,
Ви на сутяжників похожі,
І раді мордувать людей...

Читач розуміє, що насправді автор зображує розбещене українське панство в усіх його «чеснотах» і в усій «красі». Це ненажери, пиятики, інтригани, хабарники, що зневажають простолюд і знущаються з нього повсякчас. Дотепно викрив Котляревський і тогочасну державну бюрократію, чиновницьку сваволю.

Які суспільні «виразки», затавровані Котляревським, характерні для сучасного суспільства? Чому їх дотепер не вдалося викоренити? Які з них ви вважаєте найнебезпечнішими?

Зевс – типовий вельможа XVIII століття, волею якого і тримається світ. Та навіть він, могутній повелитель усього земного й небесного, живе в павутині інтриг і заздрощів. Свавільний володар не приховує свою пиху. Не на простих смертних – на богинь він кричав, «як на гончих псар». А наймиліші його серцю були бучні бенкети, де він «кружляв сивуху» і, зрештою, «од горілки весь обдувся». Промовисто характеризує Котляревський і богинь: «зубоскалки, моргухи, дзиґи, фіглярки».

Віднайдіть у тексті твору влучні й дотепні характеристики олімпійських небожителів. Вадами якого прошарку суспільства, на ваш погляд, автор наділяє богів?

Земні герої – ***Латин***, ***Турн***, ***Дідона***, ***Евандр*** – перевтілені українські поміщики XVIII століття з їхніми побутом, звичками, сварками й інтригами. Характеризуючи цих героїв, автор особливо безжальний і дошкульний.

Ось як пише про них Котляревський: «старий скупиндя», «зальотна птиця», «той, що "топить печаль в питейнім морі"», «добродій песиків і сучок, і лошаків мінять охоч», ті, що «ганяються за гривнями», «дряпічка» тощо.

Кого з героїв так схарактеризував автор? Знайдіть у тексті відповідні цитати.

Слід пам'ятати, що головні герої твору – козаки-запорожці, славне лицарство, українські звитяжці. Їхні чесноти акумульовані в образах друзів-патріотів ***Низа*** й ***Евріала***, що полягли за батьківщину, виявивши відвагу й завзяття.

Українську «Енеїду» загалом можна витлумачити як «плач крізь сміх» над неволею колись великого і державного народу. Котляревський усвідомлював кривду України під владою Російської імперії. Письменник став на захист національних прав і гідності українців, їхньої культурно-звичаєвої та мовної окремішності.

Ключовим епізодом для розуміння ідеї поеми є картина змалювання пекла. Саме подорож Енея в царство мертвих дозволяє охопити пильним

Рельєф до пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві

Який епізод поеми «Енеїда» тут відображено?

мистецьким оком усі прошарки тогочасного українського суспільства й викрити вади, що властиві йому. Причому Котляревський наголосив, що «прописку» в пеклі можуть отримати всі, зокрема й духівництво з його численними гріхами.

Автор прагнув довести, що там, серед казанів з киплячою смолою, зрівнюються «в правах» усі: і пани, і чиновники, і «сіряки».

Чи вірите ви в існування раю та пекла? Якщо так, то якими ви їх уявляєте? Чи відповідають ваші уявлення про пекло описам Котляревського?

Картини раю потрібні були авторові «Енеїди» для того, щоб продемонструвати: тут таки можна зустріти «старшину правдиву» – «бувають всякії пани», однак на світі «трохи сього дива».

Загалом прийом антитези є одним з провідних у творі. Зверніть увагу: протиставляються Еней і Турн, що керуються різними мотивами, розпочинаючи війну, боги – звичайним земним мешканцям, окремі вояки з ворожих військ тощо.

Критика підвалин тогочасного феодального суспільства – визначальна ідея просвітництва. Ідеї цього напряму реалізовані у творі через моральне заперечення «виразок» навколишньої дійсності, через філософське осмислення законів буття. Письменник закликáв спуститися «на землю», «до людей», натякаючи, що він не схвалює сентиментальних «сліз та охання».

У тексті «Енеїди» простежується чимало паралелей з подіями минулого, видатними історичними діячами. Цілком прозорою є згадка про лубенського полковника, що рятував «Полтаву-матушку», про те, як «пропали шведи тут почвари». Для цього автор використовує художній прийом алюзії (зазирніть у ваш літературознавчий словник).

Які сюжетні лінії поеми відповідають історичним реаліям? Знайдіть у тексті поеми алюзії на реальні історичні події, героїв національної історії.

Тож тепер можемо визначити, що ***тема*** твору Котляревського – змалювання життя українського народу, який, долаючи безліч перешкод, прагне збудувати свою віками омріяну державу.

Поетика. Спробуймо докладніше проаналізувати особливості гумору, мови, віршування поеми.

Сторінки твору Котляревського переносять нас у давнє українське село, змальовують народні звичаї, традиції, повір'я. Колоритно описано вечорниці (щоправда, в пеклі: «Тоді-то в пеклі вечорниці»). Ігри, пісні, ворожіння, картини бенкетів і деталі інтер'єру, народні танці, похорон і поминки – усе це яскраво й достовірно відтворює українську дійсність кінця XVIII – початку XIX століття. Цікаво, що в «Енеїді» українських страв, наїдків і напоїв згадано більше, ніж у спеціальному дослідженні Миколи Маркевича «Звичаї, повір'я, кухня і напої малоросіян», виданому 1860 року.

Зображуване Котляревський оцінює за нормами народної моралі, прихильний лише до козаків, їхнього ватажка Енея та простолюду «з раю».

Для «Енеїди» Котляревського як твору органічно українського характерна, на думку знаного літературознавця *Валерія Шевчука*, вертепна організація. Шість частин поеми утворюють немовби кілька ярусів вертепної скриньки, на верхньому з яких відбувається серйозна вистава про Ісуса й Ірода, а на нижньому – весела інтермедія. Проте Котляревський перевернув свою вертепну скриньку догори дном, а тому вгорі опинилася весела вистава, а внизу, прихована від неуважного глядача й читача, вдумлива, серйозна оповідь про історію багатостраждальної української землі.

Стиль «Енеїди» бурлескно-травестійний. Уже з перших строф поеми ми поринаємо в атмосферу неповторного авторського сміху. Він твориться за законами бурлеску, коли жартома, «низьким» стилем змальовано те, що мало б звучати піднесено, велично. А тому руїни Трої виглядають як «скирта гною», розгнівана Юнона – «суча дочка», Нептун виринає з води «як карась»... Різко звучать бурлескні характеристики в порівняннях і метафорах, які поєднують поняття з різних сфер життя: троянці охляли, «ніби в дощ щеня»; Меркурій «прискочив мов котище мурий»; «враг на врага скакав, мов блохи».

Обраний автором стиль вимагав відповідного мовного оформлення. Відтак «Енеїда» всуціль пересипана синонімами, фразеологізмами, прислів'ями, приказками, образами з пісень і казок. Ось один з промовистих прикладів мовної вправності Котляревського: Еней не просто втік, а «тягу дав», «п'ятами накивав», «куди очі почухрав», «в собачу ристь побіг», «відтіль уплітав», «дав драпака».

Письменник виявився і майстром творення жаргонізмів, що надавали тексту особливого гумористичного колориту. Окрім того, у тексті є численні інверсії, комічні стилізації під професійне мовлення, макаронізми – мішанина з латинських і українських слів.

Знайдіть у тексті приклади мовних прийомів, специфічних для поеми Котляревського.

Тож внесок Івана Котляревського в розвиток української літературної мови неоціненний. Російський письменник *Володимир Короленко*, що мешкав в Україні, справедливо зауважив: «Він зробив цю м'яку, виразну, сильну, багату мову мовою літературною, і українська мова, яку вважали тільки місцевою говіркою, з його легкої руки залунала так голосно, що звуки її рознеслись по всій Росії. На ній пізніше співав свої пісні й Кобзар Шевченко».

Натомість, змальовуючи героїчні битви троянців з рутульським військом, а особливо творячи образи Низа й Евріала, Котляревський відходить від бурлескного тону, надаючи своїй оповіді героїчного пафосу.

ПАМ'ЯТАЙМО! В «Енеїді» автор застосував силабо-тонічну систему віршування. Твір написано чотиристопним ямбом. Строфа – десятирядкова, зі своєрідною системою римування: у перших чотирьох рядках – перехресне, у подальших шести – парне й кільцеве. Рими використано жіночі й чоловічі (зазирніть у ваш літературознавчий словник).

Поема Івана Котляревського ввійшла в серію «Безсмертні», що об'єднує найвидатніші твори світової літератури.

Оперу «Енеїда» написав геній українського музичного мистецтва Микола Лисенко, а лібрето до неї – Микола Садовський.

ПАМ'ЯТАЙМО! Це перша в історії української музики опера-сатира.

Пройшло не одне століття відтоді, як було створено поему, змінювалися політика, право, мораль, та «Енеїду» як тоді читали, так і нині читають захоплено... і сміються – весело, щиро, гордо!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Назвіть «земних» героїв «Енеїди» та небожителів. Який герой об'єднує ці два світи?
2. Знайдіть у тексті поеми назви предметів побуту, інтер'єру, одягу, страв, народних інструментів, ремесел і т. ін.
3. Укажіть, на території яких країн відбуваються описані Котляревським події.
4. Пригадайте, скільки частин у поемі, і коротко перекажіть зміст кожної з них.

II рівень – *середній*

1. Поясніть, чому ми називаємо Івана Котляревського «зачинателем нової української літератури і літературної мови».
2. Віднайдіть у поемі «Енеїда» казкові образи, використані автором, і вкажіть, з яких українських народних казок вони запозичені.
3. Складіть розширений цитатний план образу Енея.
4. Визначте, чим різняться описи пекла та раю в поемі.

III рівень – *достатній*

1. Порівняйте, як автор характеризує Енея, його побратимів і мешканців Олімпу.
2. Знайдіть у тексті назви народних ігор і поясніть правила, за якими в них грають (скористайтеся довідковою літературою, Інтернетом).
3. Нанесіть на контурну карту шлях Енея і троянців. Розкажіть, що вам відомо про історію, культуру країн і земель, якими вони мандрували.
4. Дослідник Микола Шашкевич писав: «В "Енеїді" Котляревського знаходимо чимало згадок про козацьку старовину, наприклад про часи Сагайдачного, Дорошенка, про Січ, про Залізняка». Віднайдіть у тексті уривки на підтвердження цих слів, виразно прочитайте і прокоментуйте їх.

IV рівень – *високий*

1. Доведіть, використовуючи цитати з тексту «Енеїди», що цей твір має риси просвітницького реалізму.
2. Виберіть з тексту твору фразеологізми, прислів'я та приказки і складіть коротенькі оповідання із сучасного життя, де можна було б застосувати ці вислови.
3. Підтвердьте, що в поемі «Енеїда» Іван Котляревський вдається до всіх засобів творення комічного (цитування є обов'язковим).
4. Визначте і прокоментуйте, як ставляться автор поеми та її герої до війни.

РОБОТА В ГРУПАХ

Славнозвісну поему ілюстрували кращі художники України: Федір Коновалюк, Іван Їжакевич, Георгій Нарбут, Михайло Дерегус, Анатолій Базилевич. Розділившись на групи, підготуйте коментовану розповідь про одного з цих художників і його ілюстрації. Завдання груп – довести, що ілюстрації саме «їхнього» художника найточніше відповідають змістові та ідейній наснаженості поеми.

ДИСКУТУЄМО

Влаштуйте диспут на тему «Чи можна Енея вважати взірцевим лицарем, державником, чоловіком?». Спробуйте спроектувати риси його вдачі на тогочасні ідеали й ідеали сьогодення. Наскільки органічними є його особистісні характеристики в наш час?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Видатний поет XX століття Максим Рильський назвав «Енеїду» Котляревського ***«енциклопедією українського життя XVIII століття»***. Обґрунтуйте це твердження, уклавши на основі твору енциклопедію (чи енциклопедичний словник). Доберіть відповідні ілюстрації до статей вашої енциклопедії.

«Наталка Полтавка»

В чім же ця сила п'єси, в чім її чаруюча душу краса?
В простоті, в правді і найголовніше –
в любові автора до свого народу, в любові,
котра із серця Івана Петровича Котляревського
перейшла на його утвір!

Іван Карпенко-Карий

Одна з найцікавіших сторінок біографії Івана Котляревського – театральна діяльність. Він безтямно любив влаштовувати домашні вистави, залучав до постановок своїх вихованців.

1818 року письменника призначено директором Полтавського театру, який того ж року приймав трупу Івана Штейна з Харківського театру, де грав геніальний *Михайло Щепкін* (пізніше – один з найближчих друзів Тараса Шевченка). І саме Котляревський збирав кошти на викуп Щепкіна з кріпацтва.

Іван Котляревський виявив себе як режисер, актор. Саме для Полтавського театру він написав дві п'єси – «Наталка Полтавка» і «Москаль-

чарівник». Ролі Макогоненка та Чупруна були написані спеціально для Щепкіна, і він зіграв їх неперевершено, забезпечивши творам Котляревського світову славу. Пізніше в ролі Наталки Полтавки полонила глядачів неповторна Марія Заньковецька.

ПАМ'ЯТАЙМО! **1819 рік**, коли вперше було інсценізовано п'єсу Котляревського «Наталка Полтавка», вважають роком народження українського професійного театру. *Іван Карпенко-Карий* назвав цю п'єсу «праматір'ю українського театру».

Проте надрукували «Наталку Полтавку» лише 1838 року в «Українському збірнику», видавець якого, видатний український учений і громадський діяч *Ізмаїл Срезневський*, склав таку передмову: «Я почав "Украинский сборник" "Наталкою Полтавкою" Івана Петровича Котляревського і, здається, не міг вибрати кращого початку: а) "Наталка Полтавка" була не тільки одним з перших книжно-народних творів України, але й водночас першим збірником пам'яток української народності, зразком для всіх, що з'явилися потім; б) "Наталка Полтавка" мала великий вплив на вивчення української народності, можна сказати, пробудила її, і досі залишається кращим взірцем, що вказує майже на всі найважливіші сторони, які слід мати на увазі, вивчаючи українську народність».

Які твори, на вашу думку, так само важливі для пізнання української нації, для її розвитку?

Тема. Сюжет. Композиція. Сюжет твору Котляревський не вигадав, а взяв із життя. Мешканці Полтави довгі роки охоче показували гостям хату на Мазурівці, де колись жила Терпилиха з донькою.

Тож тема драми «Наталка Полтавка» – розповідь про кохання бідної селянської дівчини, що відстоює своє право на щастя.

Сюжет п'єси має соціальну спрямованість, адже саме соціальна нерівність героїв лежить в основі конфлікту.

Зубожіла після смерті чоловіка вдова Горпина Терпилиха прагне для своєї єдиної доньки Наталки щастя, а відтак хоче віддати її заміж за пана возного (так називався в ті часи дрібний судовий чиновник). Пропозиція пана одружитися з красунею полтавкою і є зав'язкою конфлікту. Возного Тетерваковського в його домаганнях підтримує виборний Макогоненко – «старший на селі». Але Наталка любить Петра, бідного парубка, що наймитував колись у її батька. Хлопець змушений був піти бурлакувати, бо заможний Терпило не давав згоди на його шлюб з Наталкою.

У розвитку дії значну роль автор відвів посередникам – виборному та другові Петра Миколі. Виборний сватає Наталку для возного і всіляко вмовляє дівчину не проґавити свого «щастя». Микола ж допомагає Петрові, який повернувся із заробітків, побачитися з Наталкою. Епізод зустрічі закоханих є кульмінацією п'єси, що вивершується сценою, в якій Наталка ламає одвічну традицію і відмовляється брати шлюб з нелюбом. Потому вона, з благословення матері, одружується з Петром.

Композиція твору проста, дія розвивається динамічно, природно, твір не обтяжений зайвими сюжетними лініями чи сценами.

Жанр. Автор назвав «Наталку Полтавку» «малоросійською оперою». Проте знання з теорії літератури дають змогу визначити, що за жанром твір є соціально-побутовою драмою (адже конфлікт п'єси соціальний, а тема – побутова).

Та що ж мав на увазі Іван Котляревський, визначаючи п'єсу як оперу? Передовсім те, що у творі поєднується драматична дія зі співом, музикою, танцювальними номерами. У п'єсі використано 22 пісні, частина з яких – народні.

Пригадайте, хто є автором пісні «Віють вітри, віють буйні...», яку виконує Наталка Полтавка. Що вам відомо про історію написання цієї пісні?

Твір справді можна вважати комічною оперою, адже він має побутову тему, любовний сюжет, риси етнографізму, щасливу кінцівку, в ньому чергуються драматичні й комедійні сцени з вокальними. Проте він є значно глибшим, серйознішим, багатшим за жанровими ознаками.

Визначте, які ознаки жанру комічної опери має п'єса «Наталка Полтавка». Доведіть або спростуйте твердження, що твір є соціально-побутовою драмою.

Майстерно дібравши пісні, автор перетворив їх на яскравий засіб характеристики персонажів. Арії-монологи Наталки якнайкраще характеризують українську дівчину: «Не багата я і проста...», «А я дівчина Полтавка». Свої почуття, переживання героїня висловлює в піснях «Чого вода каламутна», «Віють вітри, віють буйні...». Влучно автор дібрав пісенні партії і для характеристики возного: «От юних літ не знав я любові», «Всякому городу нрав і права».

Як, на вашу думку, може характеризувати возного пісня на слова Григорія Сковороди?

За допомогою арій-монологів автор характеризує й інших персонажів: Петра («У сусіда хата біла», «Та йшов козак з Дону, та з Дону додому»), Миколу («Один собі живу на світі, як билинка в полі», «Гомін, гомін по діброві»).

Як характеризує пісня «Гомін, гомін по діброві» її виконавця?

Система образів. Центральним персонажем твору є, звісно, ***Наталка***. Це роботяща, чесна, здібна селянська дівчина, яку влучно характеризує виборний: «Золото – не дівка!.. Окрім того, що красива, розумна, моторна і до всякого діла дотепна, – яке в неї добре серце, як вона поважає матір свою; шанує всіх старших себе; яка трудяща, яка рукодільниця; себе і матір свою на світі держить».

Та автор п'єси виділяє й інші характеристики дівчини: Наталка енергійна, горда, наполеглива в боротьбі за щастя, за жіночу гідність. Це не затуркана селянська юнка. Вона може дати гідну відсіч возному – «хитрому юристі», має гостре й допитливе око. Наталка усвідомлює, що заміжжя з багатим для неї стане рабською залежністю. «У пана така жінка буде... кріпачкою», – відповідає вона возному на його залицяння. З її слів зрозуміло, що наруги дівчина не стерпить. Водночас вона надзвичайно зворушлива у відданості коханому, у красі й ніжності свого почуття. Саме Наталка стала втіленням кращих рис української дівчини, жінки, для якої над усе – гідність, честь, волелюбність.

Її коханий ***Петро*** – носій кращих рис народного характеру. Він щирий, чесний, роботящий, відданий Наталці, проте не здатен на опір обстави-

Невідомий художник. Полтава. «Тікай, Петре, з Наталкою...»

нам, готовий їм підкоритися, тож збирається віддати Наталці на посаг зароблені гроші. Йому й на думку не спадає піти наперекір усталеним звичаям. Однак самозреченість героя сприймається як духовна слабкість.

На противагу Петрові його друг ***Микола*** – справжній чоловік. Він мужній, сильний, кмітливий, готовий на боротьбу за незалежність. Адже над усе для нього – воля. Цей «сирота без роду, без племені» готовий активно боротися за правду, справедливість, на відміну від Петра, який у скрутних ситуаціях виявляється безпорадним.

Образ Миколи особливо важливий у творі, адже за світоглядною позицією автора саме Микола є носієм авторських поглядів, утілює розумне начало в житті. Читач прихильно ставиться до нього за прагнення допомогти ближньому, потяг до свободи, волелюбність, чесність, самовідданість у дружбі.

Реалістичним є образ Наталчиної матері, ***Горпини Терпилихи***. Прізвище її говорить саме за себе, адже походить від слова «терпіти». Немало горя випало на долю цієї жінки. Тому не слід звинувачувати її в тому, що вона змушує Наталку вийти заміж за возного. Адже їй, згорьованій, змученій злиднями, так хотілося для доньки кращої долі, яку міг дати, на думку матері, лише багатий возний. Важливо, що вона щиро зраділа, коли Наталка домоглася права побратися з Петром. Саме образ Терпилихи відкрив безсмертну галерею прекрасних образів матерів в українській літературі.

Надзвичайно колоритні образи ***возного Тетерваковського*** й ***виборного Макогоненка***. Першого героя коротко і влучно характеризує промовиста фраза: «хапун такий, що і з рідного батька злупить». Дрібний шахрай, що вважає себе справжнім «паном» у селі, багато просторікує про кохання, хоч його словам не йме віри ані Наталка, ані читач чи глядач. Свататися возний вирішив з розрахунку: хоч Наталка й не має посагу, бо його прогайнував батько, але вона скромна, слухняна, порядна й працьовита. Саме цих рис бракує решті полтавських панночок, що, як і возний, мають себе за «неабищо» й поводяться відповідно. Він так «захопився» освідченням у

коханні, що сам себе порівняв з вовком – цілком слушна самохарактеристика: «Люблю тя дівицю, как жадний волк младую ягницю».

Вам, звісно, здасться, що вчинок возного наприкінці твору, коли він відмовився від Наталки на користь Петра, дещо дивний, навіть невмотивований. Але слід пам'ятати, що є закони жанру – така п'єса повинна була мати щасливий кінець. Такий фінал відповідав світогляду автора (просвітителі вірили, що добро завжди долає зло).

Виборний Макогоненко – метикований злодійкуватий «старший на селі», не позбавлений прагматизму й здорового глузду. Він у всьому шукав вигоди. Цей «хитрий як лисиця» помічник возного схарактеризований теж надзвичайно влучно: «уже де й чорт не зможе, то пошли Макогоненка, зараз докаже». Він не змінюється протягом усього твору – на діяльну й хитру натуру цього пронози ніщо не може вплинути.

Чи доводилося вам зустрічати таких людей у житті?

Поетика твору. Свою «Наталку Полтавку» Іван Котляревський проспівав як народну пісню про кохання.

Автор багато уваги приділив переживанням героїв, тактовно ставлячись до порухів душі кожного з них. Навіть виразно сатиричне змалювання возного чи виборного не стають на заваді точного психологічного малюнку характерів цих дійових осіб. Дібрані автором і складені ним самим пісні («Ой мати, мати», «Віє вітер горою») також свідчать про глибоке проникнення у внутрішній світ героїв. Кожна пісня чи то коментує ситуацію, чи то відтінює настрій персонажа.

Твір став народною оперою і завдяки тому, що він насичений народним гумором, комічними ситуаціями, дотепними приказками та прислів'ями. Найкумедніше звучить канцелярська мова возного, пересипана старослов'янізмами, особливо коли він освідчується в коханні: «Уязвленноє частореченною любовію серце... не взіраєть ні на породу, ні на літа. Ні на состояніє...» Проте автор рідко просто кепкує з цього недолугого залицяльника – значно частіше скеровує на нього вістря дошкульної сатири.

Мова персонажів твору індивідуалізована, вона також є потужним і яскравим засобом характеристики персонажів. Насичена бентежними інтонаціями – у Петра, пересипана яскравими дотепами і влучними жартами – у Миколи, одноманітна, зі смішними повторами – у виборного.

Сценічна доля твору надзвичайно щаслива. Завдяки чарівним мелодіям Миколи Лисенка опера «Наталка Полтавка» досі є гордістю більшості оперних сцен України. Голос незабутньої *Оксани Петрусенко* в ролі Наталки лунав під склепіннями кращих театрів світу. Цей безсмертний твір було перекладено узбецькою й литовською, англійською вона звучала зі сцен у США й Канаді, знана у Чехії, Польщі, Угорщині, Італії, Болгарії.

Виступаючи з концертами в Україні, угорський композитор Ференц Ліст був вражений піснями, які почув у «Наталці Полтавці». За мотивами пісні «Віють вітри, віють буйні...» він написав всесвітньо відомий твір «Скарга».

1936 року було створено першу екранізацію твору, кінофільм транслювали в багатьох країнах світу, він був дуже популярним.

Які екранізації літературних творів української чи світової літератури вам відомі? За яких умов, на вашу думку, екранізація твору може виявитися вдалою?

Розповідь про життя і творчість славного сина України Івана Котляревського завершимо влучними рядками Миколи Вороного:

Він між нами тепер! Він зібрав нас усіх!
Хто ж на поклик його не озветься?!
З-поміж довгих ста літ чи ви чуєте сміх?
То Іван Котляревський сміється!..

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Розкажіть про театральну та драматургічну діяльність Івана Котляревського.
2. Випишіть найхарактерніші висловлювання кожного з героїв п'єси «Наталка Полтавка», за якими їх можна безпомилково впізнати.
3. Визначте, кого з персонажів Котляревський висміює, з кого по-доброму кепкує, а до кого ставиться абсолютно серйозно.

II рівень – *середній*

1. Проілюструйте прикладами з тексту жанрові ознаки «Наталки Полтавки».
2. Поясніть, чому возний все-таки відступився від Наталки.
3. Визначте, що означають ці прислів'я та приказки з п'єси: «Дай Боже, щоб ви любились, як Петро й Наталка»; «Це та дівчина, що все Петра жде», «Не мати, а Терпилиха», «Не кожній Наталчине щастя».

III рівень – *достатній*

1. Як ви вважаєте, чи можлива в наш час ситуація, описана у творі Івана Котляревського «Наталка Полтавка»?
2. Заповніть таблицю.

Назва пісні	Ім'я героя, що виконує пісню у п'єсі	Характеристика героя за виконуваною піснею

3. Узагальніть змальовану автором картину життя тогочасного українського села (соціальний і моральний аспекти).

IV рівень – *високий*

1. Проаналізуйте образ Наталки і поясніть, чому ми вважаємо її ідеалом української жінки.
2. Визначте, чим різняться життєві позиції Петра і Миколи. З'ясуйте, використовуючи відомості про автора та цитати з твору, який з героїв є виразником ідей Котляревського.
3. Висловте свою думку з приводу значення творчості Івана Котляревського в українському культурному відродженні.

РОБОТА В ГРУПАХ

Клас ділиться на дві групи. Одна отримує завдання дібрати музичні уривки з опери Миколи Лисенка «Енеїда», які характеризують героїв твору (арії), друга – з опери «Наталка Полтавка». Групи по черзі демонструватимуть свій уривок, а решта учнів повинні здогадатися, кого з героїв композитор характеризує саме такою музикою. Переможе та група, яка відгадає найбільшу кількість музичних уривків.

ДИСКУТУЄМО

Тема дискусії – правдоподібність чи неправдоподібність вчинку возного (відмова від Наталки), переконливість авторської мотивації такої розв'язки конфлікту.

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Складіть словник крилатих висловів, приказок і прислів'їв, використаних Іваном Котляревським у п'єсі «Наталка Полтавка».

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Спробуйте інсценізувати окремий уривок з п'єси «Наталка Полтавка». Можна «перенести» сюжет твору в наші дні – адаптувати його. Тоді возний виявиться, приміром, чиновником якоїсь установи, а виборний – міліціонером. Фантазуйте!

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Давні класичні твори мають багато бурлескних переробок. Бурлескно-травестійне перелицювання «Енеїди» Вергілія ще до Котляревського було здійснено різними авторами: в Італії це була «Перелицьована Енеїда» *Джованні Лаллі* (1633), у Франції – «Перелицьований Вергілій» *Поля Скаррона* (1648–1653), в Німеччині – «Вергілієва Енеїда, або Пригоди благочестивого героя Енея» *Алоїза Блюмауера* (1784). У Російській імперії вийшла друком «Вергилиева Энейда, вывороченная наизнанку» *Миколи Осипова*, закінчена згодом іншим автором – *Олександром Котельницьким* (1802–1808).

Проте і твір Івана Котляревського вплинув на інші літератури, а сам Котляревський був широко знаний у літературних колах тогочасної Європи. Під впливом його «Енеїди» білоруський поет *Вікентій Ровінський* створив «Энеіду навыварат». У цьому творі згадується Котляревський – як попередник і натхненник.

Чому, на ваш погляд, давньоримська поема «Енеїда» викликала такий жвавий інтерес у світовій літературі? Про що це свідчить?

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Траве́стія (італ. *перевдягатися*) – різновид гумористичної поезії, за традиціями якого твір серйозного, поважного, героїчного змісту переробляється («перелицьовується») на твір комічний, відповідно – з комічними героями та специфічною мовою (використовуються жаргонізми, вульгаризми, притаманні сміховій культурі).

Визначте ознаки травестії в поемі «Енеїда».

Паро́дія (грец. *перероблене на смішний лад*) – гумористичний чи сатиричний твір, де у формі жарту, шаржу імітується текст будь-якого письменника. Характерні особливості пародійованого твору подаються в перебільшено-карикатурному вигляді, але сатиричний зміст у пародії відображений у серйозній формі.

Як, на вашу думку, можна відрізнити пародію від травестії? Укажіть, де автор «Енеїди» використовує травестію, а де – пародію.

Бурле́ск (італ. *жарт*) – різновид комічної поезії та драматургії, генетично пов'язаний з народною сміховою культурою, із середньовічними карнавалами. Для бурлеску характерна невідповідність між змістом і

формою твору, використання низького стилю для змалювання високого, гротеск і травестія. Комічний ефект у бурлеску досягається шляхом зображення героїчного й піднесеного в дошкульному, зневажливому тоні.

Як скористався прийомом бурлеску Котляревський?

Алю́зія (лат. *жарт*, *натяк*) – художньо-стилістичний прийом, що використовується автором у творі як натяк на загальновідомий історичний, літературний чи побутовий факт з розрахунком на те, що ерудиція читача допоможе зрозуміти закодований зміст.

Знайдіть і прокоментуйте алюзії на українську історію в тексті «Енеїди».

Римува́ння – особливий порядок розміщення рим у вірші. ***Парне*** (ще називається суміжним, паралельним) зв'язує сусідні рядки (аабб), ***перехресне*** – парні з парними, непарні з непарними (абаб), ***кільцеве*** (оповите, охоплююче) – перший рядок з четвертим, другий з третім (абба).

За місцем наголосу в словах рими бувають чоловічі (наголос на останньому складі), ***жіночі*** (наголос на передостанньому складі), дактилічні (наголос на третьому від кінця складі) і ***гіпердактилічні*** (наголос далі, ніж на третьому від кінця слова складі).

Знайдіть в «Енеїді» зразки різних рим і видів римування.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Іван Франко переповів цікавий «літературний анекдот». Дід відомої західноукраїнської письменниці Наталі Кобринської Іван Озаркевич, активний громадський і культурний діяч, переробив текст «Наталки Полтавки», щоб вона була доступнішою глядачеві Галичини. 1848 року в Коломиї відбулася перша постановка перелицьованої «Наталки Полтавки» – п'єси «Дівка на виданні». Вистава мала приголомшливий успіх. Публіка гриміла, вимагаючи побачити автора. «Коли оклики не втихали, – писав Іван Франко, – один з акторів виступив на сцену, щоб пояснити зібраним, що автор якраз перед 10-ма літами вмер. Але розентузіазмовані русини прийняли його за автора і заглушили його слова довгими бурхливими оплесками; бідоласі не лишалося ніщо, як тільки поклонитися і піти зі сцени. Отак постав анекдот про те, що Котляревський 1848 року був у Коломиї».

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Як відомо, поема «Енеїда» славиться своїми синонімічними рядами. Проведіть легку літературну розминку – протягом п'яти хвилин віднайдіть у творі найдовший синонімічний ряд. Успіху!

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Котляревський І.П. Твори. – К., 1982.
2. Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. – К., 1969.
3. Нахлік Є. Творчість Івана Котляревського: Замовчувані інтерпретації. Дискусійні проблеми. – Львів, 1994.
4. Шевчук В. «Енеїда» Івана Котляревського в системі літератури українського бароко // Дивослово. – 1998. – № 2, 3.
5. Сверстюк Є. Іван Котляревський сміється // Сверстюк Є. На святі надій. – К., 1999.

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

(1778–1843)

«УТНИ, БАТЬКУ, ЩОБ НЕХОТЯ НА ВВЕСЬ СВІТ ПОЧУЛИ»

Творець людової повісті, один із перших того роду творців у європейських письменствах.

Іван Франко

Григорій Квітка-Основ'яненко

Розмову розпочнемо з несподіваних слів одного з найвидатніших літературознавців XX століття *Юрія Шевельова* про Григорія Квітку-Основ'яненка: «Уже коли читаєш спогади про Квітку, впадають в очі незрозумілі суперечності. Боязка золотушно-хвороблива дитина, потім людина, що, як мімоза, закривається від кожного доторку, людина, що тікає від світу – мовляв, ловив він мене і піймав – у ченці. А водночас кілька разів військовий, і актор, і першорядний танцюрист, і ініціатор мало не всіх громадських заходів у Харкові, молодому тоді університетському місті... перший директор театру, один з редакторів "Украинского вестника", засновник Інституту шляхетних дівчат і кадетського корпусу, повітовий "предводитель дворянства", совісний суддя і голова карного суду – і до того ж кілька разів вибираний – значить, не погано виконував ці обов'язки... Чи не найбільше в світі Квітка боявся... коней (а боявся він взагалі багато чого). Але, бувши ченцем, узявся сам доглядати в монастирі коні».

Яким ви уявляєте Григорія Квітку-Основ'яненка зі слів Шевельова?

Він увійшов в українську літературу як батько і перший класик художньої прози, поєднавши у своєму прізвищі родове ім'я Квітка і псевдонім Основ'яненко, утворений від назви слободи Основа поблизу Харкова. Там у дворянсько-старшинській родині він і народився 29 листопада 1778 року. Рід був славний, козацький, відомий заслугами у військових походах. Чимало про цю поважну родину свідчить і той факт, що частим і бажаним гостем бував у ній Григорій Савич Сковорода. Його твори діти вивчали напам'ять і декламували на різних урочистостях.

Серед предків Григорія Федоровича Квітки були безстрашні очільники козацьких походів проти ворогів України, родинні архіви берегли спогади про те, як приймали в себе Квітки Петра І та Олександра І. Батько підтримував дружні стосунки з Антоном Головатим – колишнім писарем Запорозької Січі, а згодом – військовим суддею Чорноморського козачого війська.

Усе життя цей невтомний сіяч на ниві української культури провів у рідних місцях. Навряд чи могла б у Харківській губернії трапитися якась значуща подія, до якої б не доклав зусиль Григорій Федорович.

Дитяча сліпота, що відступила у віці шести років після того, як він з матір'ю відвідав Курязьку церкву, де зберігалася славнозвісна чудодійна ікона Озерянської Богоматері, незвичайні духовні здібності, що розвинулися в хлопчика, родинні традиції стали підґрунтям глибокої релігійності.

Усі вчинки, а згодом і творчість письменника свідчили про високий гуманізм, що став основою його світовідчуття: відраза до військової служби, відмова від родинного спадку на користь брата Андрія, скромне, але сповнене любов'ю і радістю творчості родинне життя. Дружина Григорія Федоровича, Анна Григорівна Вульф, вийшла заміж за Квітку, коли тому було вже за сорок. Вона створила родинний прихисток для свого талановитого чоловіка, і їхня небагата, але затишна й гостинна оселя завжди приваблювала творчу інтелігенцію. У них бували Євген Гребінка, Ізмаїл Срезневський, Микола Костомаров, Василь Жуковський. «Дім Григорія Федоровича, – згадує український етнограф *Сементовський*, – був завжди тихим притулком науки й мистецтва; тут не було місця для світського базікання, зате розмова найчастіше поверталася до предметів і новин учено-літературних...»

Пригадайте, хто з українських письменників також організовував удома літературні салони. Яке значення мали свого часу такі осередки творчого спілкування?

Освіту майбутній письменник отримав у монастирській школі. Істинне розуміння й поцінування християнських заповідей у родині назавжди прищепило майбутньому класикові літератури непорушні християнські ідеали. У віці 26 років він став послушником у монастирі: як свідчать родинні легенди, причиною втечі від світу стало нещасливе кохання. Він, за власними словами, «пустился вскачь к обители преподобных». Але діяльна творча натура Квітки не могла реалізуватися в жорстко унормованому аскетичному монастирському побуті. І він, «сняв монашескую образину и обрив бороду», повернувся «в большой свет» і... став директором дворянського танцювального клубу! Поступово вир громадської та культурної діяльності захопив його у Харкові.

Талановита людина, як ви вже знаєте, талановита в усьому. Музично обдарований, Квітка блискуче грав на фортепіано і флейті, став співзасновником багатьох знаних на той час періодичних видань, зокрема журналу «Украинский вестник» та альманахів «Молодик» і «Утренняя звезда», брав активну участь у створенні першої публічної бібліотеки в Харкові, Інституту шляхетних дівчат, для чого, за спогадами сучасників, «приніс у жертву майже весь достаток свій». Йому як акторові аплодували глядачі аматорського театру, а 1812 року він став директором театру Харківського, згодом – одним з перших театральних літописців. А ще він ретельно виконував обов'язки повітового предводителя дворянства, судді, голови Харківської палати карного суду, причому довіряли йому беззастережно.

Про що свідчить така багатогранна, плідна й напружена діяльність митця?

Його літературна творчість розпочалася 1827 року і тривала до останніх днів життя. 20 серпня 1843 року Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко помер. Поховано його в Харкові.

«ВНУТРІШНІЙ ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ»

ТВОРЧІСТЬ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

Аж коло року 1840-го починають майже в усіх літературах Європи появлятися твори, в котрих мужик являється героєм, життя його стається головним предметом, канвою талановитих творів літературних... В літературі українській... появляються далеко швидше, ніж деінде... оповідання Квітки-Основ'яненка, черпані виключно з життя народного.

Іван Франко

Творча спадщина Григорія Квітки-Основ'яненка – близько 80 творів різних жанрів – фейлетони, комедії, оповідання, повісті, романи, нариси, статті. Писав російською і українською, але справжнє визнання принесли йому твори, в яких його герої говорили рідною, українською мовою. І щоб зрозуміти все розмаїття його сюжетів, характерів, стильових прийомів, слід поцікавитися його світоглядом: тоді й відкриється перед нами той неповторний світ далекої ідилії Квітки.

Як відомо, історико-культурні умови того часу були складними: руйнація феодального суспільного устрою, остаточна асиміляція української дворянської еліти внаслідок боротьби за тепле місце в імперській ієрархії. Зденаціоналізоване українське панство ставилося до української мови з виразним презирством, вважаючи її «мужицькою» і непридатною для «високої» літератури.

На це маємо недвозначну відповідь самого письменника: «Є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцімто... по-нашому, опріч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна й написати... Тривайте-бо, панове! Не дуже сікайтесь! Є ще на світі православне християнство, що вміють і люблять по-нашому читати. Не усе ж для москалів: може б, треба і для нас що-небудь...»

Пантелеймон Куліш найголовнішими здобутками Квітки-Основ'яненка справедливо вважав те, що він «нас увів у мужицьку хату», звеличив «внутрішній образ українського народу». Такому спрямуванню творчості письменника сприяли засади просвітительського реалізму та вплив Григорія Сковороди. Через усю творчість Квітки-Основ'яненка проходить думка, що основною причиною соціальних проблем є неуцтво. Він чимало доклав зусиль, аби просвітительський реалізм в Україні склався в цілісну, повнокровну художню систему. Найхарактерніші для просвітительського реалізму риси Квітка задекларував в одній-єдиній настанові: ***«і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полєзне»***.

ПАМ'ЯТАЙМО!

❖ ***Звичайне*** передбачає увагу до повсякденного життя і побуту;

❖ ***ніжненьке*** – розкриття найтонших порухів душі людини (під впливом такої стильової течії, як сентименталізм, що теж позначився на творчості письменника);

❖ ***розумне*** – культ розуму, характерний для класицизму та просвітительського реалізму;

❖ ***полєзне*** (корисне) – повчальні та моралізаторські засади, властиві класицизму, сентименталізму та просвітительському реалізму.

Головним творчим принципом Квітка визначав «писання з натури», тобто орієнтованість на живу дійсність із залученням потужного арсеналу засобів народної творчості. Неправдоподібне і неприродне він називав нехудожнім. Героїв, яких вважав людьми справжніми, людьми з народу, наділяв усіма найліпшими рисами і навіть ідеалізував. Натомість тих, кого хотів висміяти, змальовував мало не карикатурно.

Поряд з переконанням у необхідності безкорисливого служіння суспільству, вітчизні, у світогляді Квітки можна було виразно помітити й монархічні, консервативні погляди.

Влучний коментар до цієї проблеми запропонував *Юрій Шевельов*: «Послідовний консерватор, що приймав Миколаївську Росію всю, як вона була, вважав її за непорушне, від Бога дане, що вмер би, напевно, з переляку, якби хтось хоч натякнув йому про потребу змінити існуючий лад – він за це був охрещений більшовиками ідеологом, мовляв, реакційних поміщиків. Він і не мріяв ні про які зміни – ні про соціальні (хоч би скасування кріпацтва), ні про національне визволення України з-під влади "білого царя". Дійсність здавалася йому – принаймні поки він мислив теоретично, як політик, – суцільною ідилією. Покірні селяни і губернатори, що плачуть, так, плачуть над нещастям селян, – це ланки однієї системи, а загалом "ійде все гаразд. Нема ніякої замішки: усяк над своїми розпоряжа, і усе ійде справно, *і нікому не тяжко, і ніхто не зобиджен*". Треба було носити ідилічність у крові й мозку, щоб написати це і щоб не здригнулася рука. Але та сама рука виводила й зовсім інші речі.

Які жалюгідно обмежені й нікчемні герої "Конотопської відьми"! А яку галерею свинячих рил змальовано в "Козир-дівці": падлюка-писар, фертики-урядовці, байдужі до людського горя картярі, несостеменний йолоп – судящий, бубликоїд-ненажера суддя, що все механічно підписує ("Я вже ні об чім і не пам'ятаю, тільки все підписую!"), – усі ці "п'яні пики" зловісним хороводом оточують героїню твору, і однієї губернаторської слізки аж ніяк не досить, щоб змити весь цей бруд і нечисть. І дійсність Квітчиних творів раз у раз сповнена злочинів і підлот: зґвалтування ("Сердешна Оксана"), грабунки й убивства ("Перекотиполе"), хабарництво, загроза безвинної каторги й здача в рекрути ("Козир-дівка"), голод ("Добре роби, добре й буде"), топлення людей ("Конотопська відьма"). (...)

Таких... ситуацій, типів, місць можна знайти досхочу, і в цьому сила реалізму Квітки, як би все це не пом'якшувалося тим серпанком ласкавості (сентименталізму. – *О.М.*), що завжди притаманний Квітчиній розповіді...»

Проаналізуйте та прокоментуйте ці слова видатного літературознавця. У чому причина таких протиріч, що терзали талановитого письменника?

ПАМ'ЯТАЙМО! В естетичній програмі Квітки домінують основні принципи просвітительського реалізму: формування характерів під впливом соціального середовища і насамперед виховання; ідея поліпшення життя шляхом розумної перебудови суспільства й удосконалення людини засобами морального й естетичного виховання; створення образу ідеальної людини як зразка для наслідування.

Але треба розуміти й от що: Квітка-Основ'яненко був першим українським прозаїком, тому в його творчості переплелися елементи різних

літературних напрямів і течій – просвітительського реалізму, сентименталізму, бурлеску, навіть раннього романтизму. Він синтезував весь художній досвід, зібраний митцями української літератури, тож його творчий доробок позначений новаторськими пошуками в царині змісту, форми, стилю.

«Маруся»

Як відомо, першим прозовим твором Квітки-Основ'яненка була повість **«Маруся»** – один з яскравих зразків українського сентиментально-реалістичного письма. 1833 року письменник заявив: «Я написав "Марусю" і довів, що від малоросійської мови можна розчулитися». А пізніше ще раз підтвердив свій намір: «Щоб довести одному, який не вірив, що малоросійською мовою можна написати ніжне, зворушливе, я написав "Марусю"».

Чому, на вашу думку, мовна проблема так турбувала Квітку?

Ця повість вивела в літературу простих селян-трудівників і, що важливо, оповідача – мудру, кмітливу й спостережливу людину з народу на ймення Грицько Основ'яненко. Ми ніби слухаємо досвідченого старожила Харківської губернії, неквапливу, довірливу, барвисту розповідь людини, звиклої розважати своїх слухачів нескінченними байками та переказами.

ПАМ'ЯТАЙМО! Повість «Маруся» була написана 1832 року і стала першим прозовим твором нової української літератури.

У цьому та інших прозових творах письменника фігурує оповідач. Розповідь від імені простолюдина була засобом поширення просвітительських ідей і поглядів самого автора, наближала твори до реалій тогочасного життя, висловлюючи народні інтереси, народний світогляд.

Василь Тропінін. Дівчина з Поділля

Основа конфлікту повісті – соціально-побутова. ***Маруся***, дочка заможного селянина ***Наума Дрота***, покохала бідного міського парубка-сироту ***Василя***. Та йому загрожує рекрутчина, що тоді тривала 25 років. Безрадісним і злиденним було життя жінки-солдатки, тож батьки, звісно, не бажали своїй доньці такого «щастя». Це лише зовнішній сюжетний пунктир конфлікту. Насправді це ніжна, тонка, красива, поетична історія чистого і вірного кохання сільської дівчини. Саме сентименталізм дав письменникові змогу наділити своїх героїв особливою чуттєвістю, душевною вразливістю, чулістю, а усі події відбуваються під «віщування серця» – один з основних художніх засобів сентименталізму.

Розв'язка твору трагічна – герої помирають: спершу Маруся, не дочекавшись

коханого із заробітків, згодом і Василь, який, повернувшись і довідавшись про трагедію, постригся в ченці і також невдовзі помер. Сюжет твору пронизаний мотивами фольклорних пісень і балад про трагічне кохання, яскраво й рельєфно постають національні звичаї, традиції, обряди.

Головні герої твору, Маруся і Василь, ідеалізовані, втілюють найкращі людські якості, що цілком відповідало ідеалам самого автора. Маруся була «і красива, і розумна, і багата, звичайна та ще к тому тиха, і смирна, і усякому покірна», «до усякого діла невсипуща». А ще «висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, брівоньки, як на шнурочку, личком червона...». Правила сентиментального письма вимагали основну увагу зосередити на зображенні почуттів і переживань героїні. Тож її монологи, витримані у фольклорному дусі, розкривають неповторний внутрішній світ молодої дівчини – глибокий, багатий, красивий.

Так само й Василь – щирий, відданий, чесний, роботящий парубок, життєва трагедія якого в тому, що він бідний сирота, за якого «нікому заступитися».

Пригадайте фольклорні твори, в яких є подібні характеристики героїв, мотиви, сюжети. Які з них, на вашу думку, міг використати Квітка?

Ідеалом людини-селянина постає і батько Марусі, Наум Дрот. Пантелеймон Куліш наголошував, що в ньому зібрані й опоетизовані кращі риси українського хлібороба. Цей образ став утіленням глибокої релігійності автора, адже саме Божою волею і поєднанням рідних після смерті втішає він свого героя: «Се вже в нього така натура: чи хоч трохи біда чи радість є йому яка, зараз до Бога».

Квітка виявив себе неперевершеним майстром етнографічного малюнку: ви легко можете вивчати побут українців початку XIX століття за його творами.

Християнсько-релігійний світогляд Квітки і визначив ідею повісті: не треба на світі ні до чого надмірно прикипати душею, «не то, щоб до якої вещі, а то хоч би й до наймиліших людей: жінки, діточок, щирих приятелів і других». «Перше всього, – проповідує автор, – подумаймо: чи ми ж на цьому світі вічнії?» Розгортання сюжету повісті «Маруся» є ніби доведенням думки, яку висловив автор у вступі: нема на цьому світі тривкого щастя.

Неабиякий успіх у читачів мала ця повість і «Малоросійські повісті» загалом. Ось, наприклад, відгук у журналі «Современник»: «Між сучасними творцями повістей автор, що взяв собі ім'я Грицька Основ'яненка, – без сумніву, один з перших талантів, навіть і не в Росії тільки». Та найдорожчими для автора були слова з листа *Тараса Шевченка*: «Вас не бачив, а вашу душу, ваше серце так бачу, як може ніхто на всім світі. Ваша "Маруся" так мені вас розказала...»

«Конотопська відьма»

Серед реалістичних творів, що забезпечили невмирущу славу Квітки-Основ'яненка, найвизначнішим є **«Конотопська відьма»**. Прийоми бурлеску, елементи народної фантастики зробили цей твір популярним серед мільйонів читачів, а його екранізація – і серед глядачів.

Цей твір відзначається сув'яззю проблем, характерних для українського суспільства наприкінці XVIII століття. Більше того, Квітка-Основ'яненко

виявив себе блискучим сатириком, і вістря цієї сатири було скероване на панівну верхівку суспільства, для чого письменник не пошкодував ані уїдливого сарказму, ані безжальних гротескових барв. *Іван Франко* влучно спостеріг, що Квітка дав «незрівнянний майстерно малюнок старих козацьких порядків з половини XVIII віку в новочаснім сатиричнім освітленню».

ПАМ'ЯТАЙМО! Повість «Конотопська відьма» була написана 1833 року, а надрукована 1837-го в другій книзі «Малоросійських оповідань».

В одному з листів письменник стверджував, що повість написана на основі народних переказів і реального факту топлення «відьом» його сучасницею, якоюсь поміщицею: «Топлення (уявних) відьом в умовах посухи не лише в минулому, з усіма гіркими наслідками, але, на подив і навіть жах, поновлене поміщицею сусідньої губернії».

До зображення минулого Квітка звернувся з чітко визначеною метою: «бити в минулому сучасне». Перед автором стояло складне й відповідальне завдання: доба Великої Руїни, що тривала після смерті Богдана Хмельницького, була одним з найстрашніших періодів української історії. Російська монархічна влада викорінювала останні надії на українську державність, органічний для України полково-сотенний адміністративний поділ поступово зникав під тиском імперської адміністративної системи. У тій ситуації козацька старшина поступово вироджувалася, перетворюючись на експлуататорську верхівку, потворну у своїй обмеженості, примітивності, а часто й підлості. Окрім того, письменник чудово розумів, що сучасне йому українське панство, обдароване привілеями та дворянством від російського царя, багато в чому схоже на ту козацьку старшину, що отримувала посади не за здібності та заслуги, а лише за зв'язки і походження. Його слова – «смутно й невесело», що звучать протягом усього твору, влучно характеризували кінець доби Гетьманщини. Отже, сатира Квітки від початку замислювалася як соціальна.

Які соціальні проблеми зображеної Квіткою доби «відродилися» в сучасному суспільстві?

Гумор і сатира в повісті поєднуються з фольклорними мотивами, фантастикою народних повір'їв, переказів, легенд про відьом, з реалістичними картинами життя військової верхівки та простих мешканців Конотопа.

«Жарт в українських степах, – писав один із сучасних Квітці критиків, – і досі ходить розхристаний. Присягається чортом, сякається в рукав, чоботи мастить дьогтем». А *Юрій Шевельов* додав: «Це один із суто українських первнів – може, не першорядної ваги, але важливий тим, що його не підробиш. У Квітки це один з виявів його органічної, в крові, в світогляді, в світосприйманні закладеної українськости».

Сюжет повісті – складна інтрига, що поєднує кілька ліній. Сотник ***Микита Забрьоха*** мав виступати зі своєю сотнею в похід до Чернігова, але писар ***Пістряк***, який сам хотів посісти місце сотника, Забрьоху обдурив. Він переконав простакуватого Микиту Уласовича, що в Конотопі є важливіші справи, ніж наказ гетьмана. Цією справою виявилося «полювання на відьом». Пістряк пригадав усі нещастя, що трапилися в Конотопі, а особливо посуху, і намовив сотника негайно виловити й перевірити водою (відьми не повинні тонути) цих капосниць. Відьмами писар «призначив»

семеро жінок, які йому особисто не подобалися. Таки не втопилася справжня відьма – ***Явдоха Зубиха***, що за знущання вирішила помститися сотникові й писарю. Замість одружити сотника, як він того просив, з хорунжівною ***Оленою***, вона одружила його з рябою кривою дівкою, а писаря – з бідною наймичкою. А Олена щасливо вийшла заміж за ***Дем'яна***, якого кохала.

Образи твору, як бачимо, яскраві й неповторні. Проте на головну увагу заслуговують сотник Забрьоха та писар Пістряк – шаржовані, майже карикатурні персонажі, яким судилося стати обличчями новоспеченого українського «дворянства» XIX століття, що давно зреклося не лише мови, звичаїв, традицій, але й, власне, батьківщини.

Використовуючи художні прийоми бурлеску, Квітка засуджує обмеженість цих героїв, їх духовне убозтво, невігластво, паразитичне існування. Вдається він до прямої авторської характеристики: «Прокіп Ригорович Пістряк... у нас чоловік з ученою головою, говоре так, що і з десятьма головами не розжуєш»; «От і став пан Пістряк лічити. Лічить-лічить, а у п'ятій сотні одного козака і не долічиться». Сотник Забрьоха розкривається і в самохарактеристиці: «Я б, пожалуй, соблаговолив, так ліків більше тридцяти не знаю. Лічи сам і роби, як знаєш... бо я на те сотник, щоб не лічити, а тільки підписувати». Микита Забрьоха «не мав дев'ятої клепки в голові», але ж успадкував посаду за законом: «Таки хто скільки не зазна, то сотенною старшиною все були Забрьохи...»

Ледачий п'яниця сотник поза тим не забуває перед людьми дерти догори носа: «Іде собі, надувшись, і ні на кого не дивиться, тільки щоки надува, щоб усі знали, що він тут – здесь є старший». Усі його помисли спрямовані виключно на те, щоб за всяку ціну одружитися з хорунжівною Оленою, задля чого сотник готовий хоч і спалити «з чотирьох кінців» увесь Конотоп.

Писар Пістряк – образ іще колоритніший. Квітка мав чималий досвід у змалюванні такого собі дрібного, але метикованого сільського п'явки, написавши раніше комедію «Шельменко – волосний писар». Скористався він і досвідом Котляревського. Саме слово «пістряк» означає «прищ» або «гриб-паразит». Це мстива, підступна, хижа й нахабна людина, що прагнула лише одного – посісти місце сотника.

Зіставте образи возного з п'єси «Наталка Полтавка» і писаря Пістряка. Чим вони схожі, а чим різняться?

Колоритним є образ конотопської відьми Явдохи Зубихи. Саме для творення цього образу автор використав і народну фантастику, і перекази, і легенди. Вона, зовні звичайна жінка, спроможна на фантастичні вчинки: напускати ману на людей, піднімати людину в повітря, причаровувати. Явдоха керує іншими героями творів, як ляльками-маріонетками, сама при цьому залишається в тіні.

Поясніть, чому автор назвав твір «Конотопська відьма», але Явдоха Зубиха так і не стала головною його героїнею.

Важливу роль у творенні образів відіграє мовна характеристика персонажів. Мова Забрьохи – лайлива й брутальна, яка висвітлює убогий внутрішній світ героя. «А лисий дідько вас зна! – крикнув Микита Уласович... – Цур вам, відчепітесь від мене. Війтесь собі, куди хочете, хоч на шибеницю». Так він розмовляв з козаками. Крутія і нікчему Пістряка, який, проте, корчить із себе можновладця й має чималі амбіції, знов-

таки викриває його мова: «...немедлінно пошлемо гінця пішки, кривого Ілька Хверлущенка, да шкандибаєть до вишшого начальства з лепортом, що нам не можна у поход іти, занеже ми обачне погружаємо відьом у бездну нашого ставка...»

На той час Квітка-Основ'яненко був кращим знавцем української літературної мови, що сформувалася на народній основі. Він поставив за мету довести, що наша мова має великі перспективи й необмежені можливості, нею можна творити як сентиментально-ліричні оповіді, так і бурлескні, іронічно-сатиричні, гротескові картини. Квітка творчо використав безцінні надбання народної епіки, пісенності, гумору.

ПАМ'ЯТАЙМО! Квітка-Основ'яненко відіграв важливу роль у розвитку української літературної мови. Він розширив її лексичний запас, збагатив низкою яскравих художніх засобів.

В українській літературі Квітку-Основ'яненка шанують як творця української художньої прози, як письменника, що зі щирою прихильністю малював селянське життя. Своїми малюнками з народного побуту він випередив навіть європейських літераторів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Де і коли народився та навчався Квітка-Основ'яненко?
2. Назвіть героїв повісті «Маруся». Про що цей твір?
3. Опишіть добу, в якій відбуваються події повісті «Конотопська відьма».
4. Визначте, хто з героїв «Конотопської відьми» викликає відразу, а хто – симпатію.

II рівень – *середній*

1. Поясніть, чому Квітка все життя був глибоко релігійною людиною.
2. Прочитайте уривок з повісті «Маруся». Які почуття він викликає?
3. Проілюструйте прикладами з тексту повісті «Конотопська відьма» авторську оцінку історичної ситуації в Україні.
4. Схарактеризуйте образ оповідача в повістях Квітки.

III рівень – *достатній*

1. Продовжте думку: «Провідні принципи світогляду Квітки – ...»
2. Порівняйте роль оповідача в повістях Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» та «Маруся».
3. Які риси бурлеску можна віднайти в «Конотопській відьмі»? Проілюструйте цитатами, прокоментуйте роль цього художнього прийому.
4. Доведіть або спростуйте думку Юрія Шевельова: «Не пророк, не вождь, не вчитель – усім цим Квітка не був і не є; але балакучий і добрий приятель, що розважить і розрадить під час утоми й скороминущої зневіри...»

IV рівень – *високий*

1. Спробуйте самостійно визначити роль і місце Квітки-Основ'яненка в історії української літератури. Порівняйте ваші аргументи з поглядами знаних науковців і літературознавців.
2. Які християнські ідеали втілив письменник у своїх повістях? Які прийоми використав для цього?

3. Проаналізуйте всі засоби комічного в повісті «Конотопська відьма», їхню роль у творі, доречність використання автором.
4. Як поєднані в повісті «Конотопська відьма» реалізм і фантастика? Яка особливість використаної Квіткою фантастики?

РОБОТА В ГРУПАХ

Організуйте імпровізовану гру «Що? Де? Коли?». Визначте серед однокласників шістьох знавців і капітана команди. Решта класу розділиться на групи, кожна з яких підготує запитання за творчістю Квітки-Основ'яненка. Якщо знавці знайдуть відповідь – вони переможці, якщо ні – перемагають ті, хто таке хитромудре запитання підготував.

ДИСКУТУЄМО

Чому в українській літературі фактично не розвинулася така стильова течія, як сентименталізм? І чи сентиментальні українці як нація?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Мета проекту – дослідити мову творів Квітки-Основ'яненка. Підготуйте таблиці, в яких рубриками будуть шари лексики – архаїзми, історизми, неологізми, власне українські слова, іншомовні слова, жаргонізми, діалектизми. Запишіть до кожної колонки таблиці якомога більшу кількість прикладів. Проаналізуйте, як змінився лексичний склад української мови від часів Квітки-Основ'яненка.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Уявіть себе режисером, якому доручили екранізувати «Конотопську відьму». Підготуйте розширений план-сценарій, зазначивши: а) епізоди, які ви вважаєте за потрібне екранізувати; б) акторів на ролі (аргументуючи свій вибір); в) костюми кожного з персонажів; г) деталі інтер'єру, де повинні відбуватися зйомки.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Літерату́рний на́прям – творча єдність митців певного історичного періоду, що мали спільну естетичну програму, близькі стилі та світосприйняття. Напрям вважається головною одиницею членування літературного процесу.

Іноді напрям збігається з одним, панівним, стилем (класицизм, сентименталізм, романтизм, реалізм). Але він може охоплювати і кілька стилів, як, наприклад, у бароко.

Літературні напрями в історії літератури – це бароко, класицизм, просвітницький реалізм, сентименталізм, романтизм та ін.

Творчість яких письменників можна віднести до такого літературного напряму, як просвітницький реалізм?

Літерату́рна те́чія – єдність провідних ідейно-естетичних, світоглядних, стильових принципів, що охоплює творчість багатьох письменників на певному етапі розвитку літературного процесу. Течія пов'язана з напрямом, але відрізняється локальнішими часовими та просторовими характеристиками, не має масштабного виміру.

Сентименталізм (франц. *почуття, чутливість*) – художній напрям у європейській літературі другої половини XVIII століття, що отримав назву від заголовка твору англійського письменника Лоренса Стерна «Сентиментальна подорож Францією та Італією» (1768).

Сентименталізм виник як певна опозиція класицизму з його суворою регламентацією та культом абсолютного розуму, властивим просвітництву. Персонажами творів сентименталістів були не можновладці, а прості люди: селяни, ремісники, купці. Провідними сюжетами були не історичні чи міфологічні, а побутові, що висвітлювали повсякденне життя пересічних людей. Герої ж таких творів поставали скромними, щирими, добрими, працьовитими, глибоко релігійними.

Сентиментальним творам властива жива розмовна мова, глибинний, органічний зв'язок з фольклором. Розповідь часто велася від першої особи. Значна увага приділялася пейзажним малюнкам, переважно сільським краєвидам, що були засобом передання почуттів і настроїв персонажів твору.

Сентименталісти ставили собі за мету розчулити читача, викликати в нього співчуття до долі героїв твору, для чого почуття персонажів змальовували гіперболізовано, а героїв ідеалізували.

Реалізм (лат. *суттєвий, справжній*) – напрям у літературі й мистецтві, послідовники якого надавали перевагу пізнанню, правдивому, об'єктивному і всебічному відображенню дійсності. Найкраще сутність реалізму сформулював англійський письменник Вільям Теккерей: «Істина не завжди приємна, але істина понад усе».

Мета реалізму – глибоке пізнання світу і художнє його відображення. Основним принципом реалістичного письма є ***типізація*** – художнє узагальнення життєвих явищ і людських характерів. Для реалізму характерний конкретно-історичний підхід до явищ життя – так званий історизм. Людина в реалістичних творах зображена як істота соціальна, тож образи розвиваються відповідно до змін суспільного життя.

Як художній метод реалізм сформувався в Європі в епоху Відродження (XIV–XVI століття), хоча термін почали використовувати з середини XIX століття. Реалізм пройшов у своєму розвитку декілька етапів, а корінням сягає античності.

Просвітницький реалізм сформувався в епоху Просвітництва, у XVII–XVIII століттях. Письменники, що зверталися до цього методу, змальовували повсякденне життя простих людей з властивими їм високими моральними якостями, світлим розумом. Письменники-просвітителі утверджують у своїх творах віру в людину, в силу її розуму і високої моралі, що має змінити світ на краще. Для доби просвітницького реалізму характерна глибока релігійність авторів і відповідно культ християнських ідеалів у їхніх творах.

Визначте, які риси просвітницького реалізму характерні для творчості Квітки-Основ'яненка. Аргументуйте свою думку.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

❖ Як відомо, Григорій Квітка написав надзвичайно комічну автоепіграму після того, як облишив чернецтво:

Послушником я был, густа была брада!
Амур пощекотал... спасению шабаш!

Штандарт любови блеснул, иду служить сюда!
Ах вечно ль буду я носить любови цепь!

❖ Фільм за сюжетом повісті «Конотопська відьма» було екранізовано режисером Галиною Шигаєвою 1990 року на кіностудії імені Олександра Довженка.

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Григорій Квітка-Основ'яненко написав блискучі комедії, які з успіхом мандрують українськими сценами й екранами. Одна з них – «Шельменко-денщик» – свідчить про те, що український письменник у своїй творчості рухався цілком у руслі художніх пошуків європейської літератури.

Про що його комедія? А про те, як спритний, кмітливий і винахідливий герой, фактично слуга, тільки офіцерський, умудряється обдурити самовпевнених і бундючних панів, та ще й глузує з них. Простакуватий зовні герой родом з українських народних анекдотів про дотепних і лукавих слуг, що завжди пошивають у дурні обмежених і примітивних панів.

Подібний герой є на сторінках комедій Жана Батіста Мольєра «Витівки Скапена» та Карло Ґольдоні «Слуга двох панів». Блискуча екранізація останнього твору під назвою «Труффальдіно із Бергамо» з Костянтином Райкіним у головній ролі вам, напевно, відома.

Перегляньте обидві екранізації («Шельменко-денщик» і «Труффальдіно із Бергамо») і спробуйте визначити, що об'єднує їх головних героїв.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Коли Квітку-Основ'яненка обрали головою Харківської палати карного суду, з'явилася епіграма, яку написав його приятель Каразін. Епіграма, погодьтеся, була доволі дотепною:

Не надивлюся я, Создатель,
Какой у нас мудреный век:
Актер, поэт и заседатель –
Один и тот же человек.

Спробуйте й ви скласти епіграму один на одного (або автоепіграму).

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Зубков С. Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість. – К., 1978.
2. Гончар О. Просвітительський реалізм в українській літературі. Жанри та стилі. – К., 1989.
3. Гаєвська Н. Хрестоматія української літератури та літературної критики XIX ст.: У 3 кн. – К., 1996. – Кн. 1.
4. Ільєнко І. Григорій Квітка-Основ'яненко: Повість. – К., 1973.
5. Слюсар А. Фантастична повість в українській літературі 30-х років XIX ст. // Розвиток жанрів в українській літературі XIX – початку XX століття. – К., 1986.

Гарно твоя кобза грає,
Любий мій земляче!
Вона голосно співає,
Голосно і плаче.

І сопілкою голосить,
Бурею лютує,
І чогось у Бога просить,
І чогось сумує.

Олександр Афанасьєв-Чужбинський

ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

«РОЗГЛАСИ В ДАЛЕКИЙ КРАЙ СЛАВУ ДАВНЮЮ УКРАЇНИ!»

Людина повсякчас прагне до чогось нового, ще не відкритого, яскравого і незнаного. А відтак сентименталізм як культ безпосередніх людських почувань став першим кроком відходу від класицизму, що всевладно панував у європейських літературах наприкінці XVIII століття. Класицизм був надто далеким від внутрішнього світу звичайної людини, від світу уяви й фантазії, визнаючи лише те, що можна збагнути розумом. А люди прагнули домогтися чогось такого, що схвилювало б їхню душу, розбурхало почуття й пробудило уяву. Такий буйний світ фантазії таївся в народних піснях, казках, віруваннях. Отже, виникла потреба детальніше дослідити життя народу, світ його уяви. І **романтизм** не лише виконав це непросте завдання, а й відпустив крила творчої уяви у вільний лет.

Термін «романтизм» з'явився досить оригінально: поети, шукаючи нових тем, мотивів, образів, часто зверталися до народної фантастики романських народів, до їхніх пісень, казок і вірувань. Він передбачав щось таємниче, непідвладне розумові. Романтизм як художній напрям буревієм перейшов Європу, збудив до життя потужні творчі таланти, знайшов своє блискуче вивершення у творах Байрона і Ґердера, Ґете і Шиллера, Міцкевича й Шевченка, Жуковського, Пушкіна, Лермонтова, Гоголя...

А що ви вкладаєте в поняття «романтизм», «романтичний»?

ПАМ'ЯТАЙМО! Основні ***риси романтизму*** як творчого напряму такі:

1. Протиставлення буденному життю високих ідеалів; втеча від жорстокої реальності у вимріяні, екзотичні, ірреальні місця.
2. У центрі уваги письменників – сильна, непересічна, виняткова особистість, наділена надзвичайними можливостями, духовно багата.
3. Романтичний герой схильний до бурхливих почувань, пристрастей, емоцій.

4. Романтизм заперечував культ розуму, протиставляючи йому культ пізнання через інтуїцію, почуття, переживання.

5. Письменники-романтики заглиблювалися в психологію своїх героїв.

6. Романтизм черпав сюжети, художні засоби з фольклорних джерел, міфології, характеризувався елементами фантастики.

7. Цей напрям вплинув на формування національних літератур, оскільки надавав виняткового значення проблемі розвитку національних мов, відтворенню духовних орієнтирів нації.

8. Зацікавлення національною історією визначило такий складник романтичного письма, як історизм.

9. Провідною концепцією романтизму став індивідуалізм як прояв протистояння високих духовних злетів сильної особистості й недосконалого суспільства.

10. Близькість до природи, співзвучність бунтарства в душі людини з буянням природних стихій стало одним з основних джерел формування поетики романтизму: персоніфікації, символіки, антитези, поглибленого трагізму, мотивів світової скорботи.

Романтизм приніс у європейську літературу (відповідно і в українську) особливі жанрові різновиди: романтичну баладу та поему, посвяти та послання, елегію та ідилію, романсову лірику, поезії на теми громадського життя, інтимну лірику.

Романтизм – явище світового літературного процесу. Виникнувши наприкінці XVIII століття майже одночасно в Німеччині, Англії, Франції, він на початку XIX століття поширився в мистецтві Польщі, Росії, Італії, Австрії, Грузії, України, охопив і країни Америки. Для самоствердження націй, що формувалися в цей час, велике значення мали антифеодальні рухи й особливо Французька буржуазна революція, а згодом – подібні революції в інших країнах Європи. У романтизмі поєдналися ідеї національно-визвольних рухів і невдоволення аристократії новими буржуазними відносинами. А відтак конфлікт з дійсністю, пошук іншого, кращого життя, ідеал, створений палкою уявою, лягли в основу творчої програми письменників-романтиків.

Неможливість поєднання бажаного з дійсним призводила до глибоких розчарувань, до світової скорботи, байронізму, наслідком чого ставало роздвоєння душі, поява так званої зайвої людини.

Підтвердьте висловлену тезу прикладами з творчості Байрона, Лермонтова.

Пафос самовизначення й утвердження особистості поєднувався в романтизмі з усвідомленням самобутності всіх народів та їхніх національно-культурних традицій, з фаховим поцінуванням фольклору, в якому, на думку романтиків, панував дух природної культури, втраченої цивілізацією. Тому романтизм як світоглядна система засвідчував зміну культурно-історичних епох у Європі, виконував особливі соціально-історичні, культурні функції.

У слов'янських країнах романтизм став ідеологічним опертям національно-визвольного руху, сприяв осмисленню взаємин особистості з національною спільнотою.

Становленню романтизму в українській літературі сприяла діяльність ***Харківської школи романтиків***, до якої входили Ізмаїл Срезневський, Левко Боровиковський, Афанасій Метлинський, Микола Костомаров,

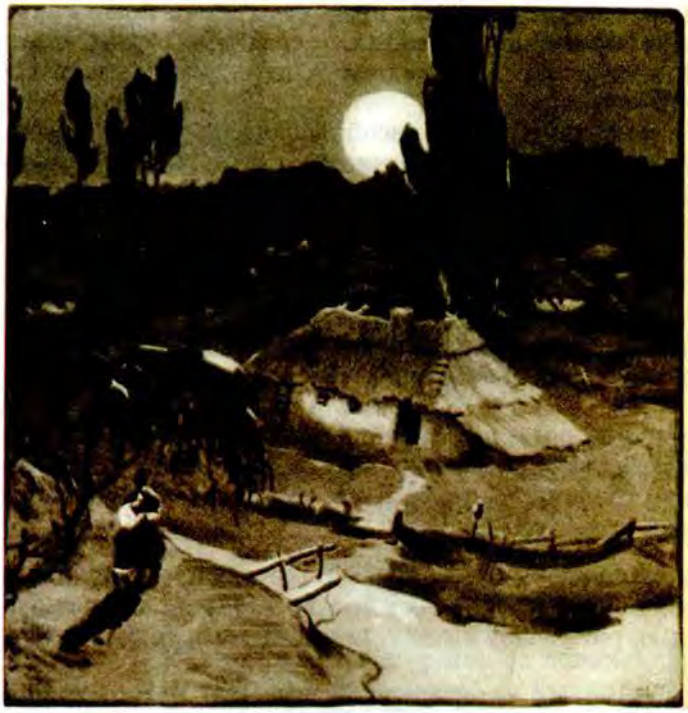

Михайло Попов.
Українська ніч

Петро Гулак-Артемовський, Михайло Петренко. Значну роль відігравали й підготовлені ними видання: «Український альманах» (1831), «Запорожская старина» (1833–1838).

Одночасно в Галичині стала широковідомою «Руська трійця», що об'єднала прекрасних поетів – Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького.

На межі 30–40-х років з'явилося нове покоління романтиків, очільниками якого стали Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш. Ідеї, які вони пропагували, мали виразне національно-політичне забарвлення, сприяли появі Кирило-Мефодіївського братства з його романтично-християнською програмою. У літературі цей етап засвідчений появою першого історичного роману Куліша «Чорна рада», історичних драм «Сава Чалий» та «Переяславська ніч» Миколи Костомарова, розвитком інтимної, пейзажної, релігійної, громадянської лірики, представленої у творчості Євгена Гребінки, Михайла Петренка, Віктора Забіли, Тараса Шевченка. Окрім того, Микола Костомаров започаткував українську літературну критику – «Огляд творів, писаних малоросійською мовою» (1848).

Провідна роль в утвердженні українського романтизму як цілісної художньої системи й літературного напряму належить, поза сумнівом, Тарасові Шевченку та Пантелеймонові Кулішу.

У другій половині XIX століття риси романтизму поряд з реалізмом спостерігаємо у творчості Олекси Стороженка, Івана Манжури, Юрія Федьковича та інших. Наприкінці XIX століття відбувся процес оновлення певних естетичних канонів романтизму, що дало підстави говорити про розвиток такої ідейно-стильової течії, як неоромантизм. Її яскравою представницею стала в українській літературі Леся Українка.

Проте на цьому розвиток романтизму не завершився. Він продовжував впливати на літературу XX століття загалом і на творчість окремих письменників зокрема. Вплив романтичної традиції відчули на собі й письменники-шістдесятники – Василь Симоненко, Микола Вінграновський та інші. Але розмова про XX століття в нас ще попереду.

Пригадайте вже вивчені твори названих письменників. Визначте в них риси романтичного письма.

ХАРКІВСЬКА ШКОЛА РОМАНТИКІВ

Це літературне угруповання виникло в 20–30-ті роки XIX століття при Харківському університеті. Погляди і діяльність його учасників, студентів і викладачів, сприяли теоретичному осмисленню та практичному застосуванню засад романтизму в українській літературі. У діяльності членів Харківської школи помітний вплив німецького й англійського романтизму, орієнтованих на невичерпне багатство фольклору, а також польського та чеського, метою яких було відродження історичної пам'яті народу й вивчення його «таємничої душі».

ПЕТРО ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ

(1790–1865)

ПАМ'ЯТАЙМО! Саме з творчості Петра Гулака-Артемовського розпочалася доба романтичного письменства в Україні. 1827 року в часопису «Вестник Европы» було опубліковано його балади «Твардовський» і «Рибалка».

Професор, ректор Харківського університету (1841–1849), він чимало доклав зусиль до виховання талановитої української молоді. Але поступово в душі Гулака-Артемовського поет поступився високопосадовцеві, якого влада щедро обдаровувала чинами й орденами. Творчість його втрачала ті яскраві й самобутні риси, які свого часу так захопили молодого Шевченка: «Гулак-Артемовський хоч чув (народну мову. – *О.М.*), так забув, бо в пани постригся». Але без його творів барвисте й соковите полотно українського романтизму було б неповним, а відтак, повернімося до його **«Рибалки»**.

Петро Гулак-Артемовський

У листі до редактора журналу, де було опубліковано цей твір, Гулак-Артемовський писав про те, що стало поштовхом до написання переспіву балади Ґете. Редактор у передмові пояснив таємницю творчого задуму: «...між іншим і заради цікавості захотів він *спробувати*, чи не

можна малоросійською мовою передати почуття ніжні, благородні, піднесені, не змушуючи читача або слухача сміятися, як від "Енеїди" Котляревського і від інших, з тією ж метою писаних віршів».

У баладі Ґете юнак, зачарований русалкою, поринає в привабливе підводне царство. Цей сюжет можна знайти в казках багатьох народів, зокрема й українських. А тому Гулак-Артемовський, дотримуючись у своєму переспіві сюжету оригіналу, свій сюжет будує цілком у дусі української фольклорної традиції.

Використання засобів народної пісенності дає змогу авторові створити неповторні образи мрійливого Рибалки і русалки, позначені виразним національним колоритом.

За буденним заняттям – риболовлею – застає героя водяна красуня і зваблює його нерозгаданою таїною підводного світу. Але звільнення від пут буденщини виявилося для юнака трагічним:

Рибалка хлюп!.. За ним шубовсть вона!..
І більше вже нігде не бачили Рибалки!

Юний Рибалка в переспіві українського автора постає українським парубком, а русалка нагадує українську красуню-дівчину, що «косу зчісує і брівками моргає». Пестливі слова цій баладі надають романтично-ліричного звучання, творять особливу мелодику, емоційну наснаженість.

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

(1817–1885)

Це багатогранна творча особистість, визначний громадський діяч, один з організаторів Кирило-Мефодіївського братства, в літературі відомий також під псевдонімом *Ієремії Галки*. Саме він був автором програмного документа братства – «Книги буття українського народу», основною ідеєю якого було скасування кріпацтва й утворення федерації слов'янських народів.

Микола Костомаров

Син поміщика і кріпачки, студент Харківського, а згодом – професор Київського і Петербурзького університетів, великий гуманіст, видатний історик, письменник, літературний критик – таким увійшов він в українську історію і літературу.

Саме Костомарову Кобзар присвятив одну з кращих поезій циклу «В казематі» «Веселе сонечко ховалось...». У некролозі один з його учнів написав: «Полум'яна любов до батьківщини і прагнення служити народу були пафосом усієї діяльності Костомарова». Поховано Миколу Костомарова в Петербурзі.

Значне місце у творчості цього поета займає романтична побутова й інтимна лірика. Вірш **«Соловейко»** малює, на перший погляд, звичну картину, коли оксамитова українська ніч повниться неперевершеним

співом солов'я. Але поступово за поетичним описом солов'їного співу постає трагічна картина – самотня могила, на яку щоночі приходить дівчина – напевно, сумує за втраченим коханням (зверніть увагу, образ могили надзвичайно популярний у романтичній поезії).

Автор тонко підмічає: у співі солов'я кожен може почути відгомін власних почувань – хто радість кохання, хто смуток розчарувань, хто пекуче до сліз горе. Але не всі розуміють пісенний подвиг малесенької пташини, що розуміє порухи людської душі й переливає їх у неповторні звуки.

Проаналізуйте художні засоби цієї поезії.

МИХАЙЛО ПЕТРЕНКО

(1817 – р. см. невід.)

Нам, на жаль, украй мало відомо про цього талановитого поета, що народився у Слов'янську, на Донеччині. Скупі крихти інформації віднаходяться в його творах – вірш «Батькова могила», наприклад, розповідає про раннє сирітство, а «Слов'янськ» – про короткі миті щасливого дитинства.

Навчаючись у Харківському університеті, почав писати вірші. Є ще згадка про те, що він працював «по цивільних відомствах». Точна дата смерті невідома.

Творча спадщина Михайла Петренка – усього 19 творів. Але навіть якби він написав тільки поезію **«Небо»** («Дивлюсь я на небо...»), то й тоді посів би почесне місце в історії української літератури. Цей твір став народною піснею, яка й досі лунає в різних куточках України.

Авторський оригінал вірша значно різниться від невеликого уривка, що навіки закріпився в національному фольклорі. Поезія пройнята непереборним бажанням ліричного героя втекти, заховатися від самоти й гіркого сирітства. Нас мимоволі захоплює романтичний порив у небесне безмежжя, мрія покинути землю й полинути в захмарну далечінь, де можна віднайти інший, кращий світ. Там немає рутини й буденності, але є незрівнянно прекрасна сила, що дає прихисток зболеній душі ліричного героя:

А тільки кохає небесна музика,
І легко колише вона його стиха.

Містична картина прикутої до неба душі набуває символічного звучання. Але не завжди небесний полон виявляється легким і принадним:

Неначе небо все і хмари ті
Мені схилилися на груди.

Так закінчується цей своєрідний поетичний триптих. Тлумачити його ми можемо по-різному: як бажання поета зблизити височінь неба і високості поетичного слова, знайти натхнення саме в тих захмарних далях, дорівняти муки поетичної творчості до громів і хмар, що час від часу тривожать небеса.

В українській літературі це був один з перших зразків нового поетичного жанру – медитативно-елегійного вірша, який належить до філософської лірики. В основі такої лірики – роздуми про вічні проблеми життя і смерті, сенс людського буття.

Як ви тлумачите символічний образ неба в цьому творі?

ЄВГЕН ГРЕБІНКА

(1812–1848)

Євген Гребінка

Серед зачинателів нової української літератури почесне місце посідає поет, прозаїк, байкар Євген Павлович Гребінка. Він народився в грізний рік нашестя Наполеона, а помер, коли в Європі вирували революції. Він одним з перших відкрив світові талант Шевченка і намагався своєю творчістю звеличити простого українського трудівника, до якого почував щире співчуття і глибоку повагу.

Його дитинство минуло на мальовничій Полтавщині, нянька оповідала йому українські казки, співала, «як ляхи спалили Наливайка». А тому потяг до творчості в юнака виявився вже в гімназії, де трьома класами вище вчився і Микола Гоголь.

30-ті роки XIX століття ознаменувалися першими серйозними публікаціями, серед яких – байки, поезії. Затхла атмосфера провінції змусила Гребінку їхати в Петербург – він прагнув діяльного, активного життя. Дуже цікаві його спогади про тогочасну столицю: «Петербург є колонія освічених малоросіян. Усі установи, всі академії, всі університети переповнені земляками, і при призначенні людини на службу малорос звертає особливу увагу як розумна людина». Оточення Гребінки в Петербурзі – Шевченко, Григорович, Сошенко, Штернберг, Пушкін, Тургенєв. Шевченком захоплювався надзвичайно, називаючи «людиною дивовижною».

Про кого з названих друзів Гребінки і що саме вам уже відомо?

Шевченко був щиро вдячний Гребінці за допомогу. 1837 року намалював акварельний портрет поета (його й уміщено в підручнику), а в травні 1843-го вони разом їздили в Україну, відвідали й Убєжище, родовий маєток Гребінки. Твори Кобзаря Гребінка зберігав навіть тоді, коли Шевченко був на засланні.

Творча спадщина письменника – «пречудові» (за оцінкою Івана Франка) байки, кращі з яких – «Рибалка», «Ведмежий суд», «Будяк та Коноплиночка», «Ячмінь», «Пшениця». Відомий він і як автор ліричної поезії, російськомовної поеми «Богдан», повісті «Чайковський», перекладів з Пушкіна тощо.

Помер Євген Гребінка 15 грудня 1848 року в Петербурзі, похований у селі Мар'янівці неподалік Пирятина.

«Українська мелодія» була написана 1840 року за мотивами народних пісень, які оповідають про гірку жіночу долю, про те, як лягають у сиру землю українські дівчата, бо несила з нелюбом вік вікувати.

Побудована у формі діалогу, ця поезія (за жанром її можна визначити і як баладу) розкриває світ душевних мук матері й доньки. Матір, хоч і розуміє, що важко жити з нелюбом, прагне віддати дочку заміж, бо доля самотньої сироти видається їй ще страшнішою. Дівчина, сповнена поваги,

любові й співчуття до материних сліз, погоджується, та, як у більшості романтичних творів, фінал цієї історії трагічний. Двома короткими монологічними рядками передає автор горе матері, що ридає на доньчиній могилі.

Елегійний настрій поезії, переважання окличних і питальних речень, що посилюють емоційну й інтонаційну насиченість твору, глибоке проникнення в збурений світ почуттів двох згорьованих жінок – усе це й забезпечило славу поезії як взірця української романтичної поезії.

Сюжети яких творів нагадала вам ця поезія?

ВІКТОР ЗАБІЛА
(1808–1869)

Син Чернігівської землі, Віктор Миколайович Забіла народився в родині дрібного поміщика. Був певний час військовим, та згодом полишив службу. Сподівання на особисте щастя теж не справдилося – кохану віддали за іншого, заможнішого. На згадку про особисту драму лишилася поетична збірка «Співи крізь сльози».

Віктор Забіла

Проте щастило з друзями, серед яких – Тарас Шевченко, Михайло Глінка. Видатний російський композитор, зачарований мелодикою поезій Забіли, поклав на музику його твори **«Гуде вітер вельми в полі»** та **«Не щебечи, соловейку»**, що стали популярними романсами. А до вірша **«Човник»** музику склав сам Шевченко. Відомо й те, що, будучи талановитим кобзарем, Забіла й сам писав музику до своїх поезій.

Віктор Забіла так і не одружився, залишався вірним незгасному почуттю. Щедра і щира людина, він на схилі літ залишився без засобів до існування, а тому доживав віку в сестри в Борзні (Чернігівська область), де й помер.

До останнього подиху тужив він за втраченим щастям, за коханою Любою Білозерською, донькою сусіда-поміщика, виливав на папір гіркі роздуми про несправедливість суспільного устрою, що нівечить людські долі. Сам ніколи не дбав про друкування своїх творів, а тому чимало з них дослідники вважають втраченими. Але й ті, що, на щастя, збереглися, забезпечили їхньому авторові довічну славу талановитого українського лірика.

Поезія **«Соловей»**, елегія за жанром, яскраво демонструє душевну муку безнадійно закоханого ліричного героя. Це про своє горе розповідає він соловейкові, заздрячи цій милій пташині, що може сама звити собі кубельце, і ніхто не стане на заваді. Йому несила слухати щасливий спів соловейка, бо пісня «роздирає душу».

Ця поезія – відвертий, щирий, емоційний монолог людини, що багато пережила, перестраждала. У самій основі твору закладено романтичний конфлікт – неможливість примирити мрію і буденність, досягти ідеалу.

Відчувається й потужне фольклорне підґрунтя – епітети, сталі порівняння, метафори, символіка органічно «перетікають» з народної поезії. Пестливі суфікси, висока інтонаційна насиченість, романтична скорбота, чисте й світле почуття, яким ущерть сповнений твір, – усе це стало запорукою його широкої популярності.

Які твори про трагічне, нерозділене кохання ви вже читали?

«РУСЬКА ТРІЙЦЯ»

На західноукраїнських землях розвиток національної культури відбувався в специфічних історичних і суспільно-політичних умовах. Давалося взнаки довготривале польське, а згодом (від 1772 року) австрійське панування. Династія Габсбургів намагалася провадити на теренах імперії прогресивну на той час політику. Про це свідчить і скасування кріпосного права (1848), проведене значно раніше, ніж в Російській імперії, і визнання повноправності греко-католицької церкви, і відкриття університету у Львові (1748) тощо.

Але Західна Україна, залишаючись провінцією величезної імперії, потерпала від поступового наступу на національну мову, культуру. Тож дух просвітительства, національно-культурного відродження, що дедалі більше ширився європейськими країнами, не оминув і Західної України. Львів як осередок духовного життя краю приваблював молодих талановитих українців, поляків, учасників знаменитого повстання. Поступово з'являлися ґрунтовні українознавчі та фольклористичні праці, граматики. Тоді серед прогресивних кіл інтелігенції зародилася ідея «європеїзації» Західної України, а відтак – необхідність застосування латинського алфавіту.

Тож головна заслуга засновників «Руської трійці» – Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького – у тому, що вони відстояли право використовувати народну мову як літературну й застосовували фонетичне письмо.

ПАМ'ЯТАЙМО! **«Руська трійця»** – гурток талановитої української інтелігенції, який діяв упродовж 1833–1837 років. Його фундаторами стали три студенти Львівської семінарії – ***Маркіян Шашкевич***, ***Іван Вагилевич*** і ***Яків Головацький***.

Цей гурт прагнув відродити духовне життя краю, був об'єднаний спільною ідеєю праці на користь української культури, перейнятий потребою відродження національної свідомості, боротьби за возз'єднання українських земель, розвитку письменства на основі народної мови.

Девізом «Руської трійці» стали слова зі збірки народних пісень Максимовича «Світи, зоре, на все поле, закіль місяць зійде».

Який зміст вкладали учасники гурту в цей девіз?

Етапним у розвитку національного письменства на Західній Україні стало видання альманаху **«Русалка Дністровая»** 1837 року. *Франко* сказав, що ця книжка була «немов один неясний порив чуття людського серед загального затупіння та здичіння».

В альманасі вміщено фольклористичні матеріали, оригінальна творчість учасників «Руської трійці», переклади сербського епосу, історичні та бібліографічні матеріали.

Центральною постаттю «Руської трійці», її організатором, душею прогресивної патріотичної галицької молоді був Маркіян Шашкевич.

МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ

(1811–1843)

Маркіян Шашкевич

Доля відміряла цій надзвичайно обдарованій людині вкрай короткий вік. Завжди задумливий, голубоокий, з ніжною душею, але сталевою волею, самовідданий і працьовитий – таким він був. Франко називав його людиною наскрізь симпатичною, щирою і простою, огрітою любов'ю до рідного народу і непохитною, певною своєї дороги.

Маркіян Семенович народився 6 листопада 1811 року в селі Підліссі Золочівського повіту на Львівщині. Бунтівлива вдача, загострене почуття справедливості, непоказний та діяльний патріотизм, активна життєва позиція – ось причини його життєвих драм і ранньої смерті. Виключення із семінарії «за вільнодумство», розрив з батьком, який не пробачив і не зрозумів сина, матеріальна скрута і принизливі підробітки, як наслідок – підірване здоров'я і туберкульоз, що дочасно урвав життя талановитої людини.

Його творча спадщина – невелика збірочка поезій, блискучі полемічні статті, упорядковані альманахи. Він писав епічні історичні твори, персонажами яких були національні герої («О Наливайку», «Хмельницького обступленіє Львова»), громадянська лірика («Побратимові», «Відкинь той камінь, що те серце тисне»), інтимна та пейзажна («Туга», «Розлука», «Веснівка»).

У творчості кожного великого поета є твори, написані у хвилини великого душевного сум'яття, глибокого несподіваного зворушення, коли приходить якесь особливе натхнення. Саме так зродився і вірш **«Веснівка»** – перлина пейзажної лірики Шашкевича. Хтось зі знайомих надіслав йому лист-вимогу повернути позичені гроші, яких на той час у нього не було. Хто знає, які гіркі думки полонили тоді поета?

Пригадайте, поцікавтеся, які світові шедеври були написані під впливом драматичних або навіть трагічних обставин. Підготуйте короткі повідомлення.

Напевно, довго сидів він над цим листом, а потім перевернув картку і написав на звороті вірш, який Михайло Максимович назвав кращим у «Русалці Дністровій». Навіть найвибагливіший читач, поза сумнівом, буде вражений мелодійністю, романтичною піднесеністю, довершеністю поетичної форми цього чудового твору.

Образ проліска як символ прийдешньої весни був доволі популярним у світовій та українській романтичній поезії. Тож, на перший погляд, він видається традиційним. Але разом з тим веснівка несподівано постає в

образі щирої, сердечної дівчинки, яка звертається до матері-весни. І між ними триває живий, надзвичайно ліричний діалог.

Контраст, антитеза, закладена в основу твору, може прочитуватися як алегорія: не завжди кращі душевні поривання знаходять вдячних послідовників. Часто високі устремління розбиваються об мури байдужої буденності. Цілком імовірно, що автор замислювався над майбутнім рідної культури. Поет прагне, щоб та культура чаром та красою здивувала світ. Цю мрію він і висловлює у веснівці. Але водночас голос холодної рефлексії (голос весни) остерігає його, що ще можуть прийти вихори й морози, які занапастять ніжну квітку української культури. Дехто з дослідників бачив у образі квітки-веснівки молоду галицьку літературу, яка ще тільки розправляла крила, бажаючи принести радість людям, окрилити їх. За рядками, сповненими експресії, можна побачити й долю самого митця, його таланту. Немає зневіри і розгубленості – є чітка мета:

Щоби-м згорнула
Весь світ до себе!

Як ще можна тлумачити цю алегорію?

У відповіді весни вчувається життєвий досвід, традиційний для романтизму драматичний елемент, а діалог, побудований на принципі персоніфікації, додає щирості, задушевності спілкуванню.

Унікальною є і ритмомелодика вірша. Автор застосував різні системи римування, дактилічну та жіночу риму, використав традиційну для фольклору пестливу лексику, повноголосі епітети-означення («гарная», «рідная», «дрібная»).

Вірш одразу став популярним: Максимович повністю надрукував його в часопису «Киевлянин» (1841), Франко взяв повний текст твору за епіграф до однієї зі своїх програмових праць «Критичні письма о галицькій інтелігенції». Увійшла «Веснівка» до шкільних хрестоматій і читанок. До цього твору неодноразово зверталися композитори, проте найкращу музику написав Анатолій Кос-Анатольський.

Пригадайте інші авторські поетичні твори, які стали народними піснями.

Тож український романтизм – явище яскраве, самобутнє, непересічне. Він відкрив світові українську душу, і це, за словами класика польського романтизму Адама Міцкевича, зробило Україну обітованою землею слов'янської романтичної поезії. Романтизм став не лише естетичним відкриттям. Це було історично закономірне явище, важливий крок у розвитку духовного життя українського суспільства. Окрім того, саме український романтизм став складником загальнослов'янського національно-культурного відродження, подальшим кроком у сходженні національного письменства до вершин світової слави.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Назвіть визначних поетів-романтиків XIX століття.
2. Коли і де виник романтизм? Коли він поширився в Україні?
3. Які провідні образи романтичних поезій можна виокремити? Процитуйте.
4. Що вам відомо про «Руську трійцю»?

II рівень – *середній*

1 Назвіть художні настанови романтизму.
2. Схарактеризуйте романтичного героя.
3. Порівняйте особливості розвитку літературного процесу першої третини XIX століття в різних регіонах України.
4. Розкажіть про літературно-мистецькі угруповання романтиків XIX століття.

III рівень – *достатній*

1. Визначте провідні мотиви прочитаних вами романтичних поезій. Що їх об'єднує, а що різнить?
2. Прокоментуйте слова українського поета і літературознавця XX століття Павла Филиповича про твір Гулака-Артемовського: «Перша спроба пересадити романтику в українську поезію була тому успішною, що знайдений був свій ґрунт, на який можна було пересаджувати, і на цьому ґрунті народної поезії, народної творчості виросла квітка, відмінна від німецької – простіша, живіша, ніжніша, навіть інше тут слово можна вжити – сентиментальніша».
3. Визначте види рим у поезії Михайла Шашкевича «Веснівка».
4. Порівняйте образ солов'я в поезіях Миколи Костомарова і Віктора Забіли.

IV рівень – *високий*

1. Скориставшись знаннями із зарубіжної літератури, спробуйте знайти спільне та відмінне у становленні й розвитку романтизму в Україні та інших країнах Європи.
2. Простежте взаємозв'язок українського романтизму з фольклором, аргументуйте свою відповідь цитатами.
3. Визначте провідні художні засоби, особливості римування прочитаних поезій. Порівняйте їх.
4. Яка роль романтизму як художнього напряму в розвитку національної літератури, культури?

РОБОТА В ГРУПАХ

Підготуйте додаткове повідомлення про творчий доробок поетів-романтиків. Доповніть фактичний матеріал ілюстраціями, музичним супроводом (покладені на музику твори зазначених авторів).

ДИСКУТУЄМО

Чи потрібна романтична література в наш час? Чи цікавий нині романтичний герой у літературі, живописі, музиці, кіномистецтві?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Укладіть літературну карту під назвою «Романтизм». На контурну карту нанесіть ті країни, з літературами яких ви хоч побіжно ознайомлені, міста, в яких народилися видатні письменники-романтики, указавши їхні імена. Захист проекту має відбутися у формі презентації окремим учнем (групою) кожної з країн: час виникнення на її теренах романтизму, його найвидатніші представники, їхні твори, герої цих творів, екранізації, інсценізації, музика та живопис романтичної епохи.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Напишіть твір-роздум на тему «Мій романтичний герой». Це не обов'язково має бути персонаж літературного твору, але ви маєте скористатися знаннями про те, який він – романтичний характер.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Романти́зм – художній напрям, який виник у літературі та мистецтві Європи наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Романтичний герой – людина великих пристрастей, видатних можливостей, сильного характеру, здатна на незвичайні вчинки. Діють такі герої в надзвичайних, часто екстремальних обставинах. Романтизм заперечив суворі правила й канони класицизму, підніс значення народної творчості. Романтизм проголошував непересічність і духовну неповторність кожної особистості.

Романтики досягли великих успіхів у створенні жанру роману (Вальтер Скотт, Жорж Занд, Віктор Гюґо), поеми (Джордж Гордон Байрон, Генріх Гейне, Адам Міцкевич), ліричної поезії (Генріх Гейне, Шандор Петефі). Важливе місце у творчості романтиків посіла історико-героїчна поема.

Пригадайте вивчені раніше твори Тараса Шевченка. Які з них є романтичними? Доведіть свою думку.

Еле́гія (грец. *журлива пісня*) – жанр лірики, в якому висловлюються настрої суму, журби, смутку, туги, гірких роздумів. Особливого поширення цей жанр набув у творчості сентименталістів і романтиків.

Поясніть, чим це зумовлено.

Рома́нс – невелика лірична пісня про кохання, призначена для сольного виконання. Найвірогідніше, виникла в Іспанії, звідки поширилася в інших країнах. Спершу романсами називали пісні, які виконували народною мовою, і лише в XIX столітті цей жанр набув канонічної форми: так стали називати ліричні пісні переважно про кохання з музичним супроводом.

Прослухайте в класі кілька романсів. Чим особливі ці твори? Чому вони досі не втратили своєї популярності?

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Чи знаєте ви, що один з найпопулярніших романсів, «Очі чорні», прославлений свого часу на весь світ геніальним співаком Федором Шаляпіним, написав Євген Гребінка?!

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Помандруймо сторінками польського романтизму. Вашій увазі запропонована одна з блискучих поезій Адама Міцкевича в бездоганному перекладі Максима Рильського:

Мій рідний Німане! Куди спливли ті води,
Що я в дитячі їх зачерпував долоні,
Що ними плавав я по дикому затоні,
Для серця буйного шукавши охолоди?

Лаура, з власної милуючися вроди,
Колись любила там свої квітчасті скроні,
І відбиток її у хвиль сріблястім лоні
Мутив сльозами я, не знаючи негоди.

Мій Німане! А де ж і горе те безкрає,
І щастя разом з ним, і золоті надії?
Малечих днів моїх де радощі яснії?
Де ще любіший нам юнацький шал літає?
Лаура де моя? Де друзі молодії?
Минуло все... Чому ж сльоза лиш не минає?

Знайдіть спільні мотиви й образи з творами українських авторів. Прокоментуйте романтичні ознаки цієї поезії.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Напевно, вам буде цікаво знати, що дотепний Гребінка одного разу, цитуючи Біблію, розсмішив навіть священика. У дружньому колі він звернувся до служителя церкви із запитанням: «Чому до Ісуса Христа завжди родили тільки чоловіки, а від народження Ісуса почали родити тільки жінки?».

Священик не на жарт розхвилювався, не знаючи, як йому реагувати на зухвалість молодого письменника. Тож дорікнув Гребінці, що той вигадує нісенітниці.

Натомість Євген Павлович повторив історію з Біблії: Авраам народив Ісаака, Ісаак народив Іакова, Іаков народив Іуду і братів його, і так усі чоловіки народжували чотирнадцять поколінь до Давида і двадцять вісім – до Христа.

Усі вже давно гучно реготали, довелося розреготатися навіть священикові, який, за свідченнями очевидців, сказав тоді: «Йому в пеклі мало буде місця, ну і язичок!».

Євген Гребінка, Микола Гоголь та інші гімназисти придумали доволі цікаву розвагу, щоб посміятися над обмеженими, консервативними професорами. Вони підсовували таким викладачам, зокрема знаменитому своїм невіглаством Никольському, вірші Пушкіна, Язикова та інших відомих на той час поетів, видаючи їх за власні. Професор «черкав їх безжально» і мстився гімназистам, читаючи власну довжелезну та неоковирну дидактичну поему «Ум і Рок», яку дотепні гімназисти перехрестили на «Ум за Розум».

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Українські поети-романтики. Поетичні твори. – К., 1987.
2. Яценко М.Т. Романтизм як художній напрям в українській літературі // Укр. мова і літ. в школі. – 1989. – № 2.
3. Русалка Дністровая. – К., 1987.
4. Шашкевич М. Твори. – К., 1973.
5. Вінок Маркіянові Шашкевичу. Поезії, статті, виступи, хроніка. – К., 1972.

МИКОЛА ГОГОЛЬ

(1809–1852)

«ВІН ДО СМЕРТІ НЕ ЛЮБИВ ПЕРЕПОВІДАТИ ОДНЕ Й ТЕ Ж САМЕ...»

І сум,
і жаль,
і висновки повчальні.
І слово непосильне для пера.
Душа пройшла всі стадії печалі.
Тепер уже сміятися пора.

Ліна Костенко

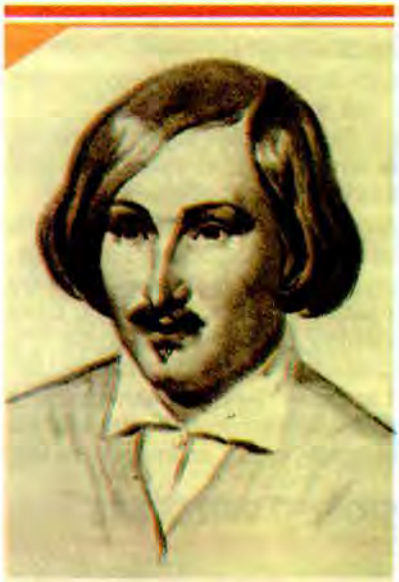

Микола Гоголь

Микола Васильович Гоголь – класик світової культури. Його твори читають та екранізують в Америці й Росії, у Німеччині й Білорусії, і, звісно, в Україні. Про нього розповідають містичні легенди, таємницею оповита навіть смерть Миколи Васильовича. Російський письменник Дмитро Мережковський написав унікальне літературознавче дослідження, яке називалось «Гоголь і чорт». То хто ж він, Микола Гоголь, уродженець Полтавщини, закоханий в Італію митець, який, живучи в холодному Петербурзі, все життя серцем рвався в Україну?

Що вам уже відомо про Миколу Гоголя?

Народився майбутній письменник 20 березня 1809 року в містечку Великі Сорочинці Миргородського повіту. Походив з українського роду, хоча в офіційних паперах значилося, що його предки на прізвище Гоголь польської нації.

Прадід, Ян Гоголь, випускник Києво-Могилянської академії, оселився на Полтавщині, саме він дав початок родові Гоголів-Яновських. Микола Васильович жартома казав, що «додаток» до прізвища – Яновські – «вигадали поляки». Батько майбутнього класика помер, коли хлопчикові виповнилося 15 років. Сценічна діяльність батька, веселої, доброзичливої людини і блискучого оповідача, вплинула на розвиток таланту майбутнього письменника, у якого досить рано виявилися театральні здібності.

Життя в українській провінції, в атмосфері поетичного й мальовничого українського побуту, незабутні дитячі враження – усе це згодом лягло в основу неповторних «Вечорів на хуторі біля Диканьки», «Миргорода», історичних та етнографічних творів. Відомо також і те, що пізніше, вже мешкаючи в Петербурзі, Гоголь просив матір описати побутові деталі для його творів про Україну. Матері також приписують глибоку релігійність, що згодом практично поглинула душу й серце геніального митця.

Смерть батька стала важким випробуванням для родини. Піклуватися про матір і сімейні справи довелося юному Миколі. Він мріяв зробити кар'єру державного службовця, хоч і не мав особливого хисту до цього. Та Гоголь уже тоді був переконаний: перед ним – велике і славне майбутнє.

Тож амбітний хлопець вирушає до Петербурга. Однак розчарування не забарилося. В актори його не прийняли, служба виявилася беззмістовною і викликала відразу, натомість його дедалі більше приваблювала література. Саме тоді в Гоголя виник задум написати «Вечори на хуторі біля Диканьки».

ПАМ'ЯТАЙМО! Гоголь писав російською, бо розумів, що широку читацьку аудиторію, письменницьку славу й визнання можна здобути в Російській імперії лише за умови повної або часткової асиміляції.

Уже 1829 року в журналі «Отечественные записки» був надрукований твір «Вечір проти Івана Купала», написані «Сорочинський ярмарок» та «Майська ніч».

1831 року відбулася доленосна зустріч з Пушкіним, склалися дружні стосунки з Жуковським. Вишукане літературне товариство відразу поцінувало молодий талант, тож Гоголь невдовзі став «своїм» у цьому колі.

На той час Микола Васильович викладав в інституті, мав приватні уроки. Але служіння мистецтву вважав за свій найвищий обов'язок, якому віддавався з усією пристрастю молодого таланту. Ця пора була найдіяльнішою в його житті: зав'язувалися цікаві знайомства, формувався характер, який згодом назвуть загадковим, закладалися основи тих несподіваних і дивних учинків, які будуть зроблені пізніше і яких ніхто так і не зможе пояснити...

Справжню славу і визнання принесла йому збірка **«Вечори на хуторі біля Диканьки. Повісті, видані пасічником Рудим Паньком»**, що вийшла в Петербурзі в 1831 та 1832 роках двома частинами. До першої увійшли «Сорочинський ярмарок», «Ніч проти Івана Купала», «Майська ніч, або Утоплена», «Пропала грамота»; до другої – «Ніч перед Різдвом», «Страшна помста» та інші. Літературна слава тепер була беззаперечною, молоде покоління бачило в ньому ту величезну силу, якій судилося здійснити переворот в історії літератури.

Іван Крупський. Вечірній мотив

Поїздка додому розчарувала Гоголя. Тепер він бачив інші картини українського життя, домашні справи були вкрай кепські. Проте він хотів залишатися в Україні, мріяв очолити в Київському університеті кафедру історії, вивчати українську старовину, написати щось величне з історії України. Та кафедру запропонували іншому, а йому був відкритий лише Петербурзький університет. Проте після кількох лекцій до

наукової діяльності збайдужів і 1835 року сам відмовився від посади професора.

1835 рік став роком нових літературних перемог Миколи Гоголя: у книжці повістей «Миргород» були вміщені «Старосвітські поміщики» і «Тарас Бульба», «Вій» та інші твори, що ввійшли до світової літературної класики.

1836 року Гоголь здійснив справжній переворот і в царині театру: на сцені з'явився його «Ревізор». Ця комедія стала одкровенням для російського суспільства, яке побачило себе в дзеркалі геніальної сатири.

Того ж року він виїхав за кордон, де, лише зрідка повертаючись у Росію, перебував упродовж доволі довгого часу. Саме за кордоном він завершив твір усього свого життя – «Мертві душі», написав «Шинель». Мешкав у Німеччині, Швейцарії, Франції, але по-справжньому був закоханий в Італію, у Рим.

«Мертві душі» було надруковано 1842 року після тривалих перипетій з цензурою. Тоді ж Гоголь востаннє поїхав за кордон. Це був складний період у житті письменника. Наприкінці 1840-х років Гоголь назавжди повернувся в Росію. Мешкав у Москві й Одесі, побував удома. Поступово стало слабнути здоров'я. Письменником оволодів страх смерті, він облишив заняття літературою, почав вести глибоко аскетичний спосіб життя. Внаслідок психічного зриву він спалив другу частину «Мертвих душ»...

Помер Микола Васильович Гоголь 21 лютого (4 березня) 1852 року, похований у Москві, на кладовищі Данилового монастиря. На пам'ятнику геніальному письменнику скромний напис – слова з книги пророка Ієремії: «Гірким моїм словом посміюся».

«ЖИТТЯ КИПИТЬ В МЕНІ. ПРАЦІ МОЇ БУДУТЬ НАТХНЕННИМИ»

Твори Гоголя по-справжньому українські – за темою, за духом, за змістом, за суттю, за стилем автора. І одним з перших таких творів, які свого часу «відкрили» Росії неповторні принади української фантастики, етнографії, було оповідання **«Ніч проти Івана Купала»**.

Яка легенда побутує про купальську ніч? Які обряди супроводжують це свято і що воно символізує? Відколи його відзначають в Україні?

Саме в цю загадкову й містичну ніч відбуваються події у творі Гоголя.

Оповідач – дотепний ***Хома Григорович***. Його мова неповторна, пересипана дотепами й афоризмами, насичена унікальними образними висловами, метафорами. Вона заворожує читача, нагадуючи любі з дитинства казки, відірватися від яких не можна й на мить. У цьому творі відчутне зацікавлення автора українською історією, адже перекази старших людей доповнені легендами, що передавалися народними оповідачами з покоління в покоління: «Та ні дивні розповіді про давню старовину, про наїзди запорожців, про ляхів, про молодецькі діла Підкови, Півтора-Кожуха і Сагайдачного не захоплювали нас так, як розповіді про якунебудь старовинну дивну пригоду, від яких завжди дрож проходив по тілу і волосся ворушилося на голові».

Історія, розказана у творі, – казкова й водночас традиційна для українського фольклору. У ній переплелося кілька сюжетів з казок, легенд, фантастичних переказів. Тут є оповідь про закоханого в заможну дівчину бідного парубка, про пошук скарбів, нечисту силу, продаж душі дияволові

за скарби, убивство невинної дитини. І все це завдяки таланту Гоголя майстерно сплетено в чудернацький вузол оповіді.

У якому творі української літератури вже йшлося про пошук скарбу? Що спільного в цих творах і чим вони різняться?

Найколоритніші в оповіданні персонажі, що репрезентують нечисту силу, – ***Басаврюк*** і ***Яга***. Образ старої злої чаклунки, поза сумнівом, відомий вам з дитинства – такий персонаж є в казках усіх народів світу. А хто такий Басаврюк? У слов'янській міфології такого персонажа немає, немає його ні в тлумачному словнику Володимира Даля, ні в українських етимологічних словниках. У Гоголя Басаврюк – це «бісівська людина», диявол у людській подобі, сатана, який втілився в людину, щоб відшукувати скарби. Та не можна віднайти скарби нечистими руками, тому й мусить він приманювати молодих, охочих до багатства хлопців.

«Нечиста сила» в інтерпретації Гоголя цілком відповідає тим морально-етичним засадам, які склалися в українському суспільстві. Зв'язок з «нечистою силою» був для релігійних українців символом гріхопадіння, злочину. Звісно, автор уміло балансує на межі іронічної посмішки та моторошних картин: «Смійтеся; одначе не до сміху було нашим дідам. І дарма що отець Афанасій ходив по всьому селу зі святою водою і ганяв чорта кропилом по всіх вулицях, а все ще тітка покійного діда довго скаржилася, що хтось, як тільки вечір, стукає в дах і шкрябає в стіну».

Світ українського села постав під пером Гоголя надзвичайно поетичним і яскравим. Романтичний характер оповіді позначився на портретних характеристиках: «...повненькі щоки в козачки були свіжі й яскраві, як мак найніжнішої рожевої барви, коли, вмившися божою росою, палає він, розправляє листочки і чепуриться перед сонечком вранці; що брови, мов чорні шнурочки...». Так само в романтичному ключі описано страждання закоханих ***Пидорки*** й ***Петруся***, спричинене бажанням старого Коржа віддати доньку за заможного ляха. Сильні пристрасті, непересічні характери і вчинки, драматична розв'язка – свідчення бездоганного володіння автором прийомами романтичного письма.

Пригадайте риси романтизму. Як вони представлені у творі «Вечір проти Івана Купала»?

Динамічна оповідь подекуди, мов потужна ріка, утворює заплави-відступи, що додають невимушеності спілкуванню з мудрим і досвідченим оповідачем, що має неабияку пам'ять і чималий життєвий досвід.

Цікаво, що Гоголь, ще навчаючись у гімназії, завів «Книгу всякої всячини, або Допоміжну енциклопедію». До цього товстого зошита в брунатній шкіряній палітурці він записував різноманітну інформацію: були тут і словничок українських слів з перекладом російською, і опис «ігор та розваг малоросіян», їх обрядів, звичаїв, записи пісень, загадок, приказок, прислів'їв, назви українських страв. Все це Гоголь збирав у рідній Василівці та в околицях, а також у Ніжині. І ця ретельна праця таки дала результат!

У цій та інших своїх українських повістях Микола Гоголь звернувся до українського народу як до літературного героя, причому героя позитивного. Такої виняткової уваги до народних характерів і народного побуту російська література на той час ще не знала.

В оповіданні «Вечір проти Івана Купала» та інших творах, що увійшли до «Вечорів на хуторі біля Диканьки», Гоголь зосередився на тих проблемах, які не полишали його творчості й надалі: втручання демонічних сил

Федір Манайло.
На Івана Купала

в людське життя, безпорадність людини перед власною долею, її вразливість, марнославство як причини нещасть. Щоправда, все це письменник підсолоджує іскрометним гумором, крізь який проступає вдумливий і тривожний погляд філософа, який уміє зазирнути в людську душу і за лаштунки буденного життя.

Завершимо нашу нетривалу розмову про творчість Миколи Гоголя словами *Юрія Луцького*, одного з найавторитетніших західних україністів: «Основа мистецтва та філософії Гоголя була українська. Гумор і моральність Гоголя зародилися на його національному ґрунті. Він просто пересадив їх у російську літературу. Як художник, він досяг виняткового успіху... не стосунки людини з історією та суспільством, але стосунки її з Богом цікавили Гоголя як мислителя, і в цьому він був близький до Сковороди... Він не добачив ні у фольклорі, ні в історії нічого такого, що допомогло б йому повірити в окремішність України від Росії. Навпаки, він показував, що розбіжності між цими двома культурами можна згармонізувати. Але іронією долі було, що ледве встиг Гоголь категорично приписати Україну до Росії, як прозвучав голос одного з його співвітчизників, який піддав сумніву цю концепцію».

Прокоментуйте цю думку вченого. Якого співвітчизника Гоголя мав на увазі Юрій Луцький?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Назвіть найвизначніші дати життя і творчості Миколи Гоголя.
2. До якої книжки ввійшло оповідання «Вечір проти Івана Купала»?
3. Визначте головних і другорядних героїв оповідання. Які з героїв фантастичні, а які – реальні?

II рівень – *середній*

1. Які особливості світогляду і характеру Гоголя ви спостерегли?
2. Докладно проаналізуйте, чому в основі сюжету оповідання лежить свято Івана Купала.
3. Спробуйте переказати цю фантастичну історію від імені її учасників. Чим різнитимуться такі оповіді?

III рівень – *достатній*

1. Що, на вашу думку, вплинуло на формування світогляду Миколи Гоголя?
2. Проаналізуйте мову оповідання. Зверніть увагу на художні засоби, стилістичні фігури, особливості синтаксису.
3. Як письменник користується романтичною умовністю в оповіданні?

IV рівень – *високий*

1. Оцініть роль фольклору у творчості Миколи Гоголя.
2. Визначте провідну ідею твору й особливості морально-етичного конфлікту. Як поєднано у творі християнські погляди автора та містичний сюжет?
3. Виберіть з тексту оповідання «Вечір проти Івана Купала» прислів'я та приказки і напишіть твори-мініатюри (10–15 речень), використовуючи їх.

РОБОТА В ГРУПАХ

Відшукайте твори українських і зарубіжних поетів, присвячені Миколі Гоголю. Проаналізуйте їх і визначте, що в особистості Гоголя відзначали його шанувальники.

ДИСКУТУЄМО

«Він заклав основи великої літератури, і в традиційному переліку – Гоголь, Достоєвський і Толстой – ім'я Гоголя є джерельним і залишається найзагадковішим», – сказав *Євген Сверстюк*. Тут ідеться про те, що Гоголь став основоположником російської літератури. А ми вивчаємо його творчість в курсі літератури української. То він російський письменник чи український?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Багато творів Гоголя екранізовано й інсценізовано. Зокрема, видатний кінорежисер Юрій Іллєнко зняв фільм за мотивами оповідання «Вечір проти Івана Купала». Назва проекту – «Екранізації та інсценізації творів Миколи Гоголя». Влаштуйте конкурс на кращий сюжет літературно-мистецького вечора «Твори Миколи Гоголя на кіноекрані». Доберіть уривки з фільмів, прокоментуйте їх, самостійно інсценізуйте будь-який уривок з твору Гоголя. Використайте оперу «Різдвяна ніч» і музичну драму «Тарас Бульба» (автори – Микола Лисенко та Михайло Старицький).

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Напишіть творчу роботу на тему «Любов Гоголя до світла, до життя, до людини однаково близька всім народам світу».

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Мотив запродання душі дияволові за певну винагороду є доволі поширеним у світовій літературі. Найвідоміший твір – «Фауст» Йоганна Вольфґанґа Ґете. Спробуйте знайти інші твори з подібними сюжетами. Порівняйте, як цю проблему вирішують різні автори. За консультацією зверніться до викладача зарубіжної літератури.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Узимку 2006 року з-під пера працівників студії Step Creative Group вийшов квест за творами Миколи Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки». Нещодавно вийшла й друга частина гри під назвою «Вечір проти Івана Купала». Гра побудована на сюжеті щойно прочитаного вами твору. Проте розробники не обмежилися рамками лише цього оповідання, а розширили сюжет за рахунок інших творів зі збірки. Тож аби грати в цю гру, самостійно прочитайте всі твори «Вечорів...».

Сюжет гри захопливий. Селище Диканька готується до свята Івана Купала. За легендою, цієї ночі розцвітає квітка папороті. Той, кому вдасться її знайти, отримає надзвичайні можливості, зокрема зможе відшукати скарби й казкові багатства. Петрусь мріє розбагатіти й приймає пропозицію дивного незнайомця, який нещодавно прибув до Диканьки. А головному героєві гри Вакулі (коваль з повісті «Ніч перед Різдвом») доведеться розплутувати складну інтригу, щоб порятувати Петруся. Щасти вам у грі!

Інтернет-адреса гри: http: // www.igray.ru/reviews.php? rid=138

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. – К., 1998.
2. Куліш П. Гоголь перед судом викривальної літератури // Куліш П. Твори у 2 т. – К., 1989. – Т. 2.
3. Василашко В. Чи України ти син? – К., 1994.
4. Вересаєв В. Гоголь в житті. – Х., 1990.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(1814–1861)

СЛОВО ГЕНІЯ

Тарас Шевченко.
Автопортрет зі свічкою

Благословенна най буде година,
І тая хата, і село,
Що Україні принесло
З великих найбільшого сина.
Благословенна!

Богдан Лепкий

В альманасі «Ластівка» *Євген Гребінка* писав: «Полюбіте, земляки, нашу "Ластівочку", читайте її швидше, бо незабаром, може, прилетять солов'ї, тоді хто стане слухати "Ластівочку"?». І справді, у той час уже розпочинав свою безсмертну пісню соловей, велетень українського слова, що затьмарив незабаром усіх своїх попередників. Це був Тарас Шевченко.

Його геній порвав пута усталених літературних норм, і поезія Кобзаря не лише ввібрала в себе всі грані українського національного життя, а й навернула це життя на новий шлях. Трагічна та яскрава доля Тараса Шевченка, як і доля його народу, а творча спадщина геніального поета, художника й мислителя стала національною святинею.

Він є для нас і Батьком Тарасом, натхненним голосом цілого народу, і будителем нації, і її Пророком. Кожне нове покоління покликане заново відкривати себе і свою духовну спадщину – тобто відкривати Шевченка. Немає й не було на світі українця, у серці якого Шевченко не залишив би сліду – сліду самоусвідомлення себе як сина чи доньки великого українського народу.

Шевченко став предтечею нашої державності. Та чи зрозуміли ми його заповіти? Чи прийняли їх у душу свою? Чи розгладяться зморшки на скам'янілім Тарасовім чолі? На ці питання ми зобов'язані дати відповідь – і собі, і нащадкам.

Коли ви вперше почули про Тараса Шевченка? Чи одразу зрозуміли, яка його роль у долі нашого народу? Пригадайте, які його твори ви вже прочитали.

«МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ, ЩО СЕ Я, ЩО СЕ Ж ТА МОЛОДІСТЬ МОЯ»

РАННЯ ТВОРЧІСТЬ

Коло року 1840 в європейській літературі сталася важна і характерна подія. В літературу вступив простий мужик з села... І як тільки вірші цього молодого селянина, що недавно ще був кріпаком, з'являються в друку – його земляки вітають його як духовного провідника і найбільшу окрасу української літератури.
Він, що ще кілька літ тому мусив дрижати перед гнівним поглядом свого пана... і був проданий, по довгих торгах, як расовий кінь, за 2500 рублів, тепер стає провідником цілого народу.

Іван Франко

Ми вже проходили стежками Тарасового дитинства, скуштували разом з ним гіркого сирітського хліба і панських канчуків, бачили його тріумф поета й художника, мандрували знедоленою Україною і лічили дні осоружного заслання в далеких казахських степах. Поволі входячи до храму Шевченкової Поезії, ми пізнавали цього велетня духу, щоб узяти до свого серця іскру викресаного ним великого вогню любові й боротьби. І лише тепер маємо нагоду в тому величному поетичному храмі уважно розглянути кожен шедевр, збагнути силу молитовних полум'яних рядків, пізнати свого Шевченка – назавжди.

Пригадайте найзначущіші події його життя, видатних друзів поета, його однодумців. Спробуйте продекламувати вивчені напам'ять твори поета.

Багато джерел живили Шевченків талант: світлі та гіркі дитячі враження, народні пісні, краєвиди рідної землі, творче єднання з друзями. І поезія його була такою щирою, глибокою, що одразу «відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої, холодної води, заясніла невідомою досі в українськім письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову» (*Іван Франко*).

Рання творчість Тараса Шевченка – це високий романтичний порив. Поет одразу визначив коло провідних мотивів, які щораз оновленими поставали в його творчості. Це значення митця і мистецтва в суспільному житті, важливі питання громадської, політичної, естетичної ролі літератури, істинне покликання поета, мотив пошуку щастя. Рання творчість (1837–1843) явила світові поета-романтика, який сягнув справжніх творчих високостей, увібравши всі найяскравіші здобутки вітчизняного письменства.

У творчості яких поетів є подібні мотиви?

ПАМ'ЯТАЙМО! До першого видання «Кобзаря» ввійшло вісім творів: «Думи мої, думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч».

Деякі з них уже стали надбанням вашого духовного простору. Тож звернімося до тих, глибини яких ви ще не мали змоги пізнати.

У «Кобзарі» недаремно з'явився вірш **«До Основ'яненка»**. Саме Шевченко чи не першим усвідомив, що українці вже мають потужну національну культуру, літературу, а нащадки зобов'язані берегти традиції, боротися за піднесення українського слова до нових висот. Ця неперервність історичного часу й закодована в динамічних рядках твору.

Поезія особлива інтонаційним оформленням: спершу це тужливі, меланхолійні, гіркі нарікання («не вернуться, навіки пропали», «отаке-то лихо тяжке»), далі – карбовані, сповнені віри та палкого переконання заклики до свого старшого сучасника і побратима по перу («Утни, батьку, орле сизий!» або «Утни, батьку, щоб нехотя на ввесь світ почули, Що діялось в Україні...»).

Автор закликає в художній творчості звертатися до історичного минулого, розробляти насамперед героїко-патріотичну тематику. Мудрий Кобзар накреслив грандіозну програму перед усією національною літературою: героїка минулого має розбудити в зневірених чи збайдужілих сучасників енергію для боротьби за соціальне й національне розкріпачення своєї країни, яка «обідрана, сиротою понад Дніпром плаче». Шевченко розумів: настав час дати відсіч «ворогові лютому», що презирливо насміхається зі страждань і приниження України.

Проте, на думку автора, нащадки мають пам'ятати не лише сторінки славної історії, а й трагедії, помилки минулого, які не повинні повторитися: «...все гине, Слава не поляже: Не поляже. А розкаже, Що діялось в світі, Чия правда, чия кривда, І чиї ми діти».

А в чому вбачаєте значущість уроків історії ви?

ПАМ'ЯТАЙМО! Григорій Квітка-Основ'яненко одним з перших захоплено привітав вихід Шевченкового «Кобзаря», зазначивши, що думки, висловлені в ньому, «кріпко лягають на душу». Однак поезію «До Основ'яненка» було написано ще до особистого знайомства митців.

У своєму поетичному звертанні-посланні автор визначає духовні пріоритети: наймилішу в світі народну пісню – «Ой, не шуми, луже», найважливіші святині-символи – Січ, Дніпро, запорожці. Недвозначно називає він і одвічних ворогів («...кров ляха, татарина Морем червоніла») і тих, хто змушує поета лити сльози («А до того – Московщина, Кругом чужі люди... Тяжко, батьку, Жити з ворогами!»).

Ця поезія поповнила скарбницю крилатих висловів. Віднайдіть їх.

Поезію **«На вічну пам'ять Котляревському»** було написано невдовзі після смерті «батька української літератури». Шевченко віддає належну шану великому мудрецю і майстрові українського гумору й сатири.

Цікава побудова поезії: зміна ритму позначає певну внутрішню «межу» між смисловими картинами, змальованими поетом. Шевченко засуджує

трагічну українську сучасність, протиставляючи їй героїчне минуле. Він відчуває органічну спорідненість з українським козацтвом, тими славними героями, які навіки стали взірцем лицарства, патріотизму.

Романтичне бачення минулого, притаманне ранній Шевченковій творчості, яскраво виявилося в цьому творі. Образ соловейка сповнює радістю людське буття, символізуючи величну гармонію української землі: «І світ божий, як Великдень, І люди, як люди!». Тож зникнення пташки, яка зігрівала душу народу, символізує трагізм сучасності. Із соловейком, який щез із калини, порівнює Шевченко Котляревського, якого змусила замовкнути невблаганна смерть. І втрата ця, на думку поета, аж надто відчутна для української культури.

Пригадайте, що символізують соловей і червона калина у фольклорі.

Прочитуються в цьому творі й елементи автобіографізму: Шевченко гірко скаржиться на самотність, на свою сирітську долю, тож чи не єдиною радістю були твори Котляревського. Автор проводить паралель між образом самотнього сироти на чужині (себе самого) й осиротілої національної літератури, яка, безперечно, потребувала полум'яного таланту великого майстра слова.

Високо підносячи ідею громадянського покликання поета, Тарас Шевченко прагнув глибоко й усебічно осмислити значущість для національного письменства одного з найвидатніших своїх літературних попередників. І низько хилить голову великий Кобзар перед Іваном Котляревським насамперед за те, що той «всю славу козацьку за словом єдиним переніс в убогу хату сироти» і тим здобув безсмертя в пам'яті нащадків.

Які сюжетні елементи «Енеїди» пригадує Шевченко?

Кожен рядок поезій наснажений невгамовною енергією, патріотичним запалом і водночас тонким і глибоким ліризмом.

Свої ранні поезії Шевченко називає «думками», що споріднює їх з народною епічною поезією. Сумна тональність поезії **«Думка»** («Нащо мені чорні брови...») відтворює стан душі самого поета. За жанром думка фактично є елегією, причому має специфічні для Шевченкової творчості художні особливості.

Пригадайте, який твір цього жанру ви вивчали раніше. Які його особливості?

Це один з перших творів, у якому геній Шевченка схилився перед святим образом жінки. Цій темі великий поет залишиться вірним на все життя, своєю творчістю піднявши українську Мадонну на п'єдестал чистоти, краси, любові.

Надія Лопухова.
«А серденько відпочине, поки сльози ллються...»
(із серії «Доля жінок у творах Тараса Шевченка»)

Уважно розглянувши ілюстрацію, проаналізуйте передній і задній плани зображення.

Унікальний внутрішній монолог, написаний від імені дівчини-сироти, вражає глибиною почуттів, щирістю сповідальних інтонацій, глибоким ліризмом, погамованою, але такою яскравою пристрастю! Поезія складається з риторичних запитань та емоційних стверджень. Адже саме так нуртують у душі людській почуття. Як ніхто інший, відчував поет біль, що навіки оселяється в душі сироти, як ніхто інший, міг зрозуміти, яка гірка доля чекає беззахисну самотню дівчину. Тому такими пронизливими й «стали на папері» рядки цієї поезії.

Шевченко використовує в елегії народнопісенні художні засоби: символіку («голубка», «вітри»), паралелізми («серце в'яне» – «як пташка без волі»), постійні епітети («чорні брови, карі очі, лютеє горе»), антитези («свої» – «чужії»).

Елегія «Нащо мені чорні брови...» написана коломийковим віршем, що споріднює її з фольклором. Цим розміром створено більшу частину ліричних творів Шевченка раннього періоду. Водночас саме завдяки цьому вони стали популярними народними піснями-романсами.

Які ще твори Шевченка, що стали народними піснями, ви пригадуєте?

Жіноча доля стала центральною темою і ранніх романтичних балад Шевченка. Балада **«Причинна»** – перший відомий твір молодого поета. Жанр твору спонукав автора звернутися до етнографічного, фольклорного матеріалу. А відтак твір (і насамперед вступ – «Реве та стогне Дніпр широкий...») став народною піснею, адже він побудований на питомо національній системі образів: «Дніпр широкий», «сердитий вітер», «верби високі», «соловейко», «треті півні»...

Продовжте цей перелік.

Потужна стихія природи, змальована в зачині, втілює втаємничену могутність української землі, її нескореного народу. Персоніфікація, олюднення природи створює неповторний ефект «живої» картини, пейзажу. Це поетичний гімн величним стихіям, що символізують Україну – землю високих пристрастей і величних героїв. На цьому грандіозному тлі постала історія трагічного кохання. Вступ до балади нині сприймається як самостійний, самодостатній твір. Покладений на музику Данилом Крижанівським, він і досі є неофіційним гімном України.

Іван Марчук.
Тарас Шевченко.
«Причинна»

В історії, яку оповідає автор, відчутний відгомін магічного світу української міфології, фольклору. Таємнича ворожка, через чари якої дівчина стала причинною, дивні русалки, що «залоскотали» змучену довгою розлукою героїню, мотив дівочого, сирітського безталання – усе це силою Шевченкового генія заграло новими барвами в баладі.

Твір уперше було надруковано в альманасі «Ластівка», і він одразу привернув увагу. У цій баладі Шевченко майстерно переплів світ реальний і казковий, звернувшись до народної фантастики і вірувань, творчо їх переосмисливши.

Глибині почуттів героїні та тривожним роздумам автора відповідає ритмічне розмаїття баладних строф твору. Вступ повниться потужними звуками буряної ночі завдяки чотирчстопному ямбові, чотирнадцятискладовий коломийковий вірш допомагає поетові створити нову картину: «В таку добу під горою, біля того гаю...». Асонанси та алітерації надають творові неповторної мелодійності.

Важливим елементом Шевченкових балад є молитва: «О Боже мій милий! За що ти караєш її молоду? За те, що так щиро вона полюбила Козацькії очі? Прости сироту!». Щире звертання до Творця надає творові виняткової психологічної достовірності, адже йдеться про ті часи, коли глибока релігійність була невід'ємною частиною морального канону життя людини. А Шевченкова молитва завжди була за Україну, за українську жінку, за народ, талановитий і працьовитий, за майбутнє рідної землі...

А до кого звертається в тяжку хвилину сучасна людина?

У романтичній баладі **«Лілея»** з новою силою прозвучала поетова тривога за жіночу долю. Написана вона значно пізніше – 1845 року. Це діалог прекрасної білої квітки з королевим цвітом, якому виповідає лілея свою гірку страдницьку долю.

На нещасну сироту «впала» ненависть людей до жорстокого й розпусного пана. У цій баладі, окрім потужного романтичного струменя почуттів, відчутний і соціальний мотив: причиною трагедії, що трапилася, стало соціальне протистояння, помста уярмлених людей, що чинили зло, не замислюючись, кому вони мстяться. Надто трагічним було їхнє безпросвітне підневільне життя...

Королевий цвіт має лиш одну репліку, але його образ сповнений надзвичайної ніжності, трепетного почуття до прекрасної квітки, що опинилася поряд. Шевченко майстерно відтворив це в єдиному реченні: «І цвіт королевий Схилив свою головоньку Червоно-рожеву До білого, пониклого Личенька лілеї».

Лілея розповіла типову на той час історію панського байстряти. Жорстокі картини знущань над беззахисною дівчиною, її смерть під тином у холодну зиму провокують запитання: хто винен у цій трагедії? Жінці, святій істоті в очах Шевченка, слід вклонятися, натомість тисячі українських дівчат слізно прощалися зі своєю молодістю та вродою, часто навіть із життям.

Кого, на вашу думку, поет звинувачує в трагедії, що сталася з лілеєю?

І в цій баладі є молитовні звертання до Бога, творчо «переплавлена» поетом фольклорна образність, унікальні метафори, персоніфікації, антитези. Доречно згадати слова знаного російського письменника *Корнія Чуковського*: «В Бога Шевченко вірив міцно, але з усіх Божих властивостей він помітив і втримав у своєму серці лише одну – милосердя».

Чи згодні ви з такою думкою?

ПАМ'ЯТАЙМО! Рання творчість Тараса Шевченка генетично пов'язана з творчістю його попередників – поетів-романтиків. Твори проникнуті усвідомленням високої місії поета в суспільному житті й суспільного призначення поезії, мотиви й образи почерпнуті з фольклорних джерел.

Один з духовних лідерів українства XX століття поет *Євген Маланюк* писав: «Романтизм його завжди проектується на реальну Україну, він має сталий контакт з дійсністю, з пейзажем, з історією, з долею народу... Романтизм Шевченка – завдяки національній повнокровності поета – був завжди доведений до кінця, опуклий, яскравий, живий і реальний».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Назвіть прочитані вами твори і провідний мотив кожного з них.
2. У яких поезіях Кобзар звертається до героїчного історичного минулого народу? Процитуйте відповідні уривки та прокоментуйте їх.
3. Пригадайте, які події життя Шевченка припали на ранній період його творчості. Укажіть автобіографічні мотиви в прочитаних поезіях.

II рівень – *середній*

1. До якого жанру належить кожен з прочитаних вами творів Шевченка?
2. Визначте провідні мотиви балад Кобзаря.
3. Доповніть розпочате твердження: «Серед улюблених фольклорних образів, які використовує Шевченко у своїх творах, – червона калина...».

III рівень – *достатній*

1. Поясніть, чому Шевченко звертається саме до Основ'яненка й Котляревського. Як він ставиться до своїх попередників?
2. Спробуйте дослідити символіку ранніх творів Кобзаря. Що єднає їх з фольклором?
3. Які особливості мови Шевченкових творів? Чим вона різниться від мови його попередників?

IV рівень – *високий*

1. Яке значення для розуміння Шевченкової поезії має форма його творів? Порівняйте форму поезій Кобзаря з творами його попередників і зробіть висновки.
2. Які події першого періоду життя Кобзаря важливо пам'ятати для аналізу його творчості?
3. Прокоментуйте ідейно-художній зміст кожного з вивчених творів Шевченка.

РОБОТА В ГРУПАХ

Докладно проаналізуйте художні засоби вивчених творів Шевченка. Визначте, що на рівні поетики об'єднує ці твори і які особливості вирізняють кожен з них.

ДИСКУТУЄМО

Чи справедливим є твердження, що в жодній літературі світу немає поета, який відіграв би таку роль в історії свого народу, у становленні своєї нації, як Шевченко.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Еле́гія (грец. *журлива пісня*) – жанр медитативної лірики, в якому переважають настрої журби, смутку, туги, меланхолійні роздуми. Особливого поширення набув у творчості сентименталістів і романтиків.

Лі́рика (від грец. *ліра* – струнний музичний інструмент, під акомпанемент якого виконували пісні та декламували поезії) – один з трьох літературних родів, який відображає життя через відтворення почуттів, думок, переживань, емоційних станів людини. Предметом змалювання в ліричному творі є внутрішній світ людини. Характерними ознаками лірики є висока емоційність творів, широке використання художніх засобів, безсюжетність у традиційному розумінні, здебільшого віршова (рідше – прозова) форма.

До ліричних жанрів належать: пісня, елегія, медитація, гімн, ідилія, ода, сатира тощо.

Ліричні твори залежно від їхнього основного змісту об'єднують у такі жанрові групи: пейзажна, громадянська, філософська, інтимна лірика тощо.

Лі́ро-епі́чний твір – віршований художній твір, у якому розповідається про події, вчинки персонажів (є сюжет) і разом з тим висловлене авторське ставлення до вчинків героїв, оцінка зображуваних подій і явищ (ліричні відступи). Так, в одному творі поєднуються елементи епічного твору (сюжетно-оповідні елементи) і стихія ліричних почуттів, емоцій, віршована форма.

До провідних ліро-епічних жанрів належать поема, роман у віршах, байка, балада.

Які з вивчених творів Шевченка є суто ліричними, а які – ліро-епічними? Аргументуйте свою думку, спираючись на теоретичні визначення.

Поема «Гайдамаки»

> Ніяка інша поема не зрівняється з «Гайдамаками». І 1768 рік встає перед нами у незрівнянній внутрішній правді і красі, у безкомпромісній боротьбі; краще смерть, безоглядна помста, аніж тяжка і безвихідна неволя.
>
> *Леонід Білецький*

Вершиною раннього періоду творчості стала історична поема «Гайдамаки». Монументальні образи цього безсмертного твору відкривають перед нами славні сторінки визвольної боротьби українського народу. Романтичний світогляд Шевченка спонукав шукати сюжети з героїчного минулого своєї країни. Доба розквіту та славної боротьби українського козацтва проти поневолювачів України, часи бурхливого політичного життя, історія найдемократичнішої з усіх відомих республік – Запорожжя, часи Гайдамаччини, напевно, останнього настільки могутнього й грізного протесту українського народу проти національного, релігійного, феодального гноблення – все це непереборно вабило молодого Шевченка.

ПАМ'ЯТАЙМО! Історична основа поеми – події 1768 року, відомі в історії під назвою Коліївщина. Це літопис повстання проти утисків польського панства. Повстанці, переважно селяни, звалися гайдамаками. Під проводом запорожців на чолі з Максимом Залізняком вони протягом двох місяців винищували польську шляхту, допоки російське військо за наказом Катерини II, що таємно змовилася з поляками, хитрощами придушило цей страшний для шляхти рух. Коли гайдамаки

Опанас Сластіон. Ілюстрація до поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки»

Прокоментуйте картину, відшукавши відповідні рядки з поеми.

підступили до Умані, до них приєднався уманський полковник Іван Гонта зі своїми козаками, покинувши службу в польського магната Потоцького. Гайдамаки захопили Умань, але невдовзі зазнали поразки й були покарані.

Романтична гіперболізація подій та образів позначилася насамперед на історичній основі поеми: автор не скрізь дотримався історичної правди, бо й не ставив перед собою такого завдання. Коліївщина, власне, тривала два місяці, а в поемі події тягнуться майже рік; титаря було вбито не у Вільшаній, а у Млієві; Гонта синів не вбивав (мав лише одного сина і доньок, з родиною жив у повній злагоді); у захопленому місті саме Гонта поводився досить розважливо й шляхетно.

Чи всі історичні твори, прочитані вами, мають такі різночитання з власне історичними джерелами? Які причини такого явища і чи важливо це для читача?

Повстання гайдамаків було антифеодальним за суттю, проте це була також боротьба проти національного й релігійного гніту. Видатний літописець запорозького козацтва *Дмитро Яворницький* писав, що гайдамаки «мстили своїм ворогам, полякам, за економічний, релігійний і моральний гніт».

Джерелами поеми була «Історія русів», праця Михайла Максимовича «Оповідь про Коліївщину», «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського, праці польських істориків, які Шевченко ретельно вивчав.

Сюжет і композиція. Композиційно поема складається зі вступу, 11 основних розділів, епілогу, прозової передмови і «приписів»-приміток. Сюжет розгортається двома взаємопов'язаними сюжетними лініями: перша – зародження, вибух і подальший розвиток гайдамацького повстання, друга – кохання головного героя Яреми Галайди й доньки заможного титаря Оксани. Кожна з цих ліній має свої закони композиційної побудови і розвитку – зав'язку, перипетії, кульмінаційні вершини. Більше того, сюжет, розпочавшись з історії взаємин Яреми й Оксани, поступово розгалужується, щоб утворити другу сюжетну лінію: велику соціальну й національну драму народу, який єдиним могутнім рухом рве на собі віковічні пута, щоб хоч на мить відчути себе вільним і незалежним.

Визначте кульмінаційні вершини кожної із сюжетних ліній.

Сюжетна лінія Ярема – Оксана розвивається в розділах «Треті півні», «Червоний бенкет», «Гупалівщина», «Бенкет у Лисянці», «Лебедин». Починаючи з розділу «Свято в Чигирині», на перший план виходять картини потужного загальнонаціонального повстання. Уже в розділі «Гонта в Умані» велична драма гайдамацького повстання «поглинає» історію драми особистої. У цьому й полягає виразна двоєдиність композиції, коли дві сюжетні лінії спершу розвиваються паралельно, поєднані спільними героями, історичним простором, ідеями, а потім одна повністю поглинає іншу.

Необхідно зазначити й те, що потужні епічні картини кривавого повстання поєднуються в цій поемі з глибоким ліризмом, що проймає твір від початку до кінця. Про це свідчать лірична посвята, численні ліричні відступи, ліризовані постаті героїв (насамперед Оксани) тощо.

Опанас Сластіон.
Ілюстрація до поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки»

Процитуйте рядки з поеми «Гайдамаки», що ілюструють цей епізод.

Провідні художні образи твору – Ярема Галайда, Максим Залізняк, Іван Гонта і, поза сумнівом, сам повсталий народ. Сигнал до початку повстання сприймається людьми як велике свято – свято звільнення від польського рабства, свято волі й надії. Поет наголошує на загальнонаціональному характері повстання, що часто заперечували зарубіжні історики: «Зібралися старий, малий, Убогий, багатий поєднались, – дожидають Великого свята».

За задумом автора, головну увагу в творі приділено ***Яремі Галайді*** – типовому представнику повстанців, «громади в сіряках». Автор змалював цього героя з великою любов'ю, адже відчував глибоку спорідненість з ним. Зверніть увагу: «Отакий то мій Ярема, Сирота багатий. Таким і я колись то був...», характерним є і вибір імені для коханої дівчини головного героя.

Ярема – наймит і попихач, що терпів найдошкульнішу кривду. Історія цього героя – це історія рядового учасника грандіозної Коліївщини. Тільки в борні за волю могли «вирости крила» в цього «сіромахи», який «гнувся, бо не знав», що «неба достане, коли полетить». Захоплений могутньою хвилею повстання, він прагне бути в перших лавах месників. Герой виявляє надзвичайну завзятість і силу, його лють до гнобителів рідної землі посилюється особистими мотивами (конфедерати[1] викрали його кохану ***Оксану***, вбили її батька – титаря).

Поет майстерно застосовує ліричний авторський монолог як засіб характеристики образу Яреми, за допомогою якого ніби «зливається» зі своїм героєм. Змалюванню внутрішньої краси героя підпорядкований і

[1] Конфедера́ти – члени організацій місцевої шляхти, яка була незадоволена політикою центрального польського уряду.

Іван Марчук.
Тарас Шевченко.
«Гайдамаки»

пейзаж. Природа так само багата на барви, звуки, так само сповнена внутрішньою затамованою силою, як і душа Яреми.

Пристрасно-романтичний, емоційно насичений діалог Яреми й Оксани поглиблює образ закоханого юнака, відображаючи його внутрішнє благородство, здатність тонко відчувати: «Аж верби нагинались слухать тую мову...». Саме під час зустрічі героя з коханою в юнака «виростають крила». Він уже відчув смак волі, а тому, вирвавши кохану з лабет ворогів, повінчавшись із нею в Лебедині, одразу повертається назад до повстанців: обов'язок здобути волю для себе і свого народу – понад усе.

Чи траплялися вам схожі на Галайду образи в інших художніх творах?

Ідейними проводирями повстання були ***Максим Залізняк*** та ***Іван Гонта***. Вони набирають нових вояків, навчають їх, налаштовують на перемогу. Роль Залізняка Шевченко змальовує надзвичайно образно: «Ой літає орел сизий, А за ним орлята; Гуля Максим, гуля батько, А за ним хлоп'ята».

Проте ці герої не вивищуються над простими гайдамаками – і в бою, і на бенкеті вони разом. Ненависть до польського панства – внутрішній «нерв» гайдамацького руху. У їхніх серцях немає жалю чи співчуття до тих, хто роками списував канчуками їхні спини, знущався над матерями, сестрами, коханими, зводив зі світу старих і немічних батьків.

З огляду на це уманська драма, коли Гонта зарізав своїх дітей-католиків (хоча це вигадка), психологічно цілком відповідає духові тих жорстоких і кривавих часів. Важливо, що таке справді могло статися.

Образ Гонти дещо різниться від Залізняка, хоч обоє вони змальовані щирими патріотами, відданими синами України, людьми мужніми й відданими своїм ідеалам, як «отамани... кривавого діла».

Чим різняться в творі Залізняк і Гонта? Процитуйте відповідні уривки на підтвердження своїх спостережень.

Серцем гайдамацького повстання, звісно, є кобзар ***Волох***. Своїми піснями він прагне підняти бойовий дух гайдамаків, тому й зміст пісень відповідний: уславлення гайдамацького батька – Максима Залізняка, осуд українців, що живуть рабами. У розпалі повстання пісні кобзаря інші: вони покликані розважити душі вояків, допомогти відпочити після кривавих сутичок. Гонта добре розуміє значення цього співу, а тому й просить кобзаря у хвилини перепочинку утнути «веселої», «щоб земля ломилась».

Одним із чільних героїв поеми є сам повсталий народ. Шевченко довів, що повстання було всенародним, адже в ньому брали участь представники різних соціальних верств, які прагнули позбутися принизливого національного й релігійного гніту. Повсталих змалював автор в образах благородних птахів – «На ґвалт України орли прилетіли».

У чому, на ваш погляд, символічність цього образу?

Художні особливості поеми. Це романтична поема героїко-патріотичного змісту. У ній Шевченко традиційно для романтичного твору ідеалізує своїх героїв, позбавляючи їх іноді звичайних буденних рис на користь гіперболізації рис героїчних. І народні месники стають романтичними велетнями, національними героями.

Барвистість і образність мови, яскраві персоніфікації («заридають чорні гори»), гіперболізація («розлилося крові широкеє море», «де проїдуть – земля горить») надають творові неповторного звучання. Широке використання фольклорних джерел надало поемі винятково яскравого національного колориту.

Значення поеми влучно оцінив один з найавторитетніших американських літературознавців *Григорій Грабович*: Шевченко прагнув «відродити, вилікувати народ, стати істинним творцем його духовного відродження». Справді, автор намагався розбудити приспане сумління сучасників, розгорнувши перед ними широке полотно славного минулого їхніх предків: «А онуки? Їм байдуже, Панам жито сіють. Багато їх, а хто скаже, Де Гонти могила, – Мученика праведного Де похоронили? Де Залізняк, душа щира, Де опочиває? Тяжко! важко! Кат панує, А їх не згадають».

Шевченко в «Передмові» пояснив, як слід перегорнути трагічну сторінку нашої спільної слов'янської історії: «"Слава Богу, що минуло", – а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слов'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря слов'янськая земля».

Ці слова свідчать про істинну мудрість Шевченка – мислителя, пророка. Він засуджував сам факт гноблення і панування над вільним народом, уславлював дух свободи й прагнення до волі. Але розумів і те, що настануть нові часи й Україна мусить сильною увійти в коло братніх слов'янських народів. І криваві сторінки історії потрібно таки перегортати, але так, щоб не повторити помилки минулого.

А як ви зрозуміли слова Шевченка?

«Гайдамаки» стали подією не лише в українській, а й у всій європейській літературі. Поему перекладено англійською, німецькою, російською, польською, чеською, хорватською та багатьма іншими мовами.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Чому поема називається «Гайдамаки»? Коли відбувалися події, описані в ній?
2. Які дві сюжетні лінії простежуються в поемі?
3. Опишіть головних героїв твору. Прочитайте уривки, де їх схарактеризовано.

II рівень – *середній*

1. Перекажіть історію виникнення й розвитку гайдамацького повстання (чи будь-який розділ) від імені кожного з героїв поеми.
2. Поясніть, у чому особливість композиції поеми «Гайдамаки».
3. Підготуйте історичну довідку про Коліївщину. Укажіть, де Шевченко дотримався історичної правди, а де домислив події. Поясніть, чим це зумовлено.

III рівень – *достатній*

1. Визначте провідну ідею твору та засоби її художнього втілення.
2. У чому полягає драматизм поеми «Гайдамаки»?
3. Якою є роль кобзаря в розвитку сюжету поеми?

IV рівень – *високий*

1. Проаналізуйте образ повсталого народу. Які художні засоби застосовує поет для його характеристики?
2. Чому ми не можемо погодитися з думками сучасників Шевченка, представників польської шовіністичної критики, що він є співцем «кривавого вбивства» і «рік крові». Як насправді ставився поет до «кривавого бенкету»?
3. Поясніть, чому «Гайдамаки» – твір ліро-епічний.

РОБОТА В ГРУПАХ

Завдання учасників груп – протягом визначеного часу віднайти і записати якомога більшу кількість приказок і прислів'їв, ужитих автором у поемі «Гайдамаки».

ДИСКУТУЄМО

Як, на ваш погляд, слід «перегорнути» сторінку історії, описану в поемі Шевченка «Гайдамаки»?

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

Створіть аудіогазету під назвою «Жива поема Тараса Шевченка». До неї можуть увійти виразно прочитані вами уривки з поеми, музичні композиції з творів за мотивами «Гайдамаків», інтерв'ю з учителями-словесниками про значення цієї поеми для сучасних читачів-школярів, короткі діалоги-інсценізації, запропоновані шкільним драмгуртком. Якщо в школі є паралельні класи, об'єднайте свої зусилля.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Ще хлопчаком Тарас Шевченко часто бував у Мотронинському монастирі, де, за народними переказами, гайдамаки «освятили» ножі. Поруч з монастирем на цвинтарі він бачив могили гайдамаків, того червінця, який подарував гайдамаці-підліткові Максим Залізняк. Відомо також, що розглядав він і зруйновані льохи в урочищі Гупалівщина. З «Автобіографії» Кобзаря довідуємося, що в дитинстві, будучи козачком, «наспівував гайдамацькі пісні». Отже, задум цієї грандіозної поеми зрів у душі поета доволі довго.

Поема спонукала до співтворчості багатьох митців. За інсценізацію твору бралися видатні українські режисери: Марко Кропивницький, Лесь Курбас, Гнат Юра. Десятки музичних творів написані за мотивами «Гайдамаків». Це мелодії Миколи Лисенка, опера «Гайдамаки» Юлія Мейтуса, Всеволода Рибальченка та Михайла Тіца. Ілюстрацій до поеми теж багато: одні з перших належать пензлю Шевченкового друга Якову де Бальмену, згодом долучилися Костянтин Трутовський, Ілля Рєпін, Опанас Сластіон, Василь Касіян та ін.

Відомий також народний «Марш гайдамаків», танок «Гонта». За мотивами поеми знято два кінофільми: «Злива» та «Коліївщина».

Що, на вашу думку, приваблювало митців у цій поемі?

НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ПЕРІОДУ «ТРЬОХ ЛІТ»

«Я ПРОЗРІВАТИ СТАВ ПОТРОХУ...»

Тарас Григорович увесь час живе мріями про Україну. Він лагодиться в дорогу і, нарешті, виїжджає на Україну. Україна стала перед поетом з усіма злиднями і гнітом, під тягарем яких стогнала закріпачена селянська маса, брати, родичі Шевченкові, весь його народ. І, буваючи в селах, серед покріпаченого народу, поет своїм палким словом кличе його до волі, до боротьби проти гнобителів.

Микола Бурачек

ПАМ'ЯТАЙМО! Новий період творчості поета пов'язаний з поїздками в Україну. Його іменують періодом «Трьох літ» – так Шевченко назвав рукописну збірку, до якої увійшли твори, написані протягом 1843–1845 років. Цей рукописний альбом вилучили під час арешту, він пролежав у департаменті поліції до 1906 року.

Тож що побачив на Батьківщині Кобзар протягом цих трьох літ, що докорінно змінило тональність, зміст, пафос, внутрішнє наповнення його творів? А побачив він страшне життя покріпаченого українського люду. Вражений поет закарбував на папері трагічні картини: «Село неначе погоріло, Неначе люди подуріли: Німі на панщину ідуть І діточок своїх ведуть».

Пригадайте, чим ознаменувалися ці роки в житті Шевченка. Де він бував в Україні, де працював, з ким спілкувався?

Кобзар писав, що «прозрівати став потроху», побачивши не романтично-казкову Україну в ореолі козацької слави, а реальну, потоптану імперським чоботом і своїми-таки панами. Гіркі враження вилилися в полум'яні рядки політичних поем, де промовисто задекларована проблема національного визволення. *Микола Костомаров* писав: «То була пора найвищого розвитку поетичного таланту Шевченка, апогей його обдаровань і діяльності. Сам поет був тоді у повнім розквіті віку (близько 35), палко любив малоруську народність, але понад усе співчував долі простого народу, і його улюбленою мрією було звільнення цього народу від поміщицького гніту».

Шевченко підтвердив свій пророчий дар, проголосивши, що неодмінно «повіє огонь новий з Холодного Яру», де колись стояли табором гайдамаки...

Поема «Кавказ»

Прекрасні гори Кавказу, мальовнича й щедра земля, на якій живе гордий і волелюбний народ, завжди принаджували завойовників. Загарбницькі походи російських царських військ проти кавказьких народів тривали протягом 1840–1845 років.

Там, на Кавказі, загинув товариш Шевченка – Яків де Бальмен...

Збентежений трагічною новиною, вражений мужністю горців, Кобзар почував справжню ненависть до неситих колонізаторів. Він прагнув ви-

крити тих, хто проливав «не ріки, море» крові на Кавказі, висміяти лицемірну політику Росії.

Жанр. «Один-єдиний вибух чуття» – так назвав цю поему Іван Франко. «Кавказ» не має традиційних ознак поеми, епічного твору. Немає традиційного сюжету, характерів персонажів, епічних картин. Цей твір натомість можна назвати пронизливо ліричним. Але проблеми, задекларовані автором, значущість висловлених Шевченком ідей та узагальнень, широта погляду на тогочасну дійсність, зокрема на загарбницьку політику Російської імперії, дають підстави вважати цей твір епічним, а точніше – політичною, сатиричною поемою.

Як бачимо, етнічні симпатії Шевченка були не лише на боці слов'ян. Нескорені кавказькі народи він змалював в образі титана – Прометея, якого «що день божий» мордує неситий орел.

Як ви тлумачите цей символ?

«Не вмирає душа наша, не вмирає воля» – головне узагальнення Шевченка, яким він заперечує російську «теорію» кавказької війни. Імперське гасло «просвіти», «культури», «прогресу» («До нас в науку!») виявилося облудним – за ним приховане хижацтво ненаситної імперії. Чого може навчити імперська культура, якщо в її межах «од молдованина до фіна На всіх язиках все мовчить...»? Напевно, головна імперська наука, яку мусять засвоїти нескорені, – носити мовчки вічні кайдани.

Твір розпочинається яскравою пейзажною картиною, що навіки закарбовується в пам'яті кожного, хто хоча б раз гортав сторінки «Кобзаря».

Після заспіву розгортається звернений до Бога монолог. Поет намагається збагнути, як Божі заповіді поєднати зі страшною дійсністю. Автор бачить, що загарбницькі війни розпочинаються злою волею можновладців, а гинуть там прості люди: «Лягло костьми людей муштрованих чимало».

Образ ***Прометея*** в цьому творі символічний. Він уособлює незламність поневолених народів, уярмлених у в'язниці-імперії. Орел, символ монархічної Росії, щодень «добрі ребра й серце розбиває». Але Прометей нездоланний, його кров «живуща», і тому не можна скути його «душі живої». З міфу про титана Шевченко запозичив найголовніше – ідею нескореності й безсмертя. Його образ символізує непохитне прагнення народів до свободи.

Страждання простолюду породжують в душі поета-борця лиш один порив: «Встане правда! Встане воля!». Кобзар бачить, як святий хліб кріпаки замішують «кривавим потом і сльозами». Коли цар Микола I позірно засудив работоргівлю в Іспанії, Шевченко з убивчим сарказмом пише: «Продаєм або у карти програєм людей... не негрів... а таких... хрещених... но простих. Ми не гішпани». Кобзар продовжує зривати маски.

У поемі багато потужних образів-символів. Один з найяскравіших – «Сибір неісходима». Чи не найбільша в історії людства тюрма народів – ось якою бачив Росію Тарас Шевченко. Промовиста й символіка війни як царського полювання. Сарказм автора сягає вершин, коли він проголошує «славу» «хортам, і гончим, і псарям, і нашим батюшкам – царям».

А волелюбних горців Шевченко порівнює із запорожцями, назвавши так само «лицарями великими». Саме до них він звертається з безсмертним закликом: «Борітеся – поборете!».

Поет використовує всі можливі відтінки сатиричного зображення. Поема «Кавказ», цей невеликий твір (усього 178 рядків), став потужним джерелом афоризмів, які не втратили актуальності донині.

Мабуть, не виникає сумніву, що палке слово Кобзаря відгукнулося луною в серцях митців усього світу. І відомий поет з далекого Гаїті *Рене Депестра* колись сказав: «Шевченко з його сонячним темпераментом – це такий вогонь, який кидає свої відблиски на всі народи, що борються за справедливість і красу... Хай вітер Шевченкової поезії надимає і наші паруси».

Які слова Шевченка з поеми «Кавказ» цілком суголосні нинішнім подіям і чому вони досі настільки актуальні?

«Чигрине, Чигрине...»

Цією поезією відкривається рукописна збірка Тараса Шевченка **«Три літа»**. Вона присвячена другові Шевченка, видатному акторові, також колишньому кріпакові *Михайлові Щепкіну*.

Годі шукати моторошнішої картини тогочасної України! Поетова душа краялася, йому здавалося, що «все на світі гине», а від наруги над народом і «Дніпро висихає».

Чигирин, місто козацької слави, що розкинулося над мальовничим Тясмином, довгий час був центром політичного життя України. Там мешкали Богдан і Юрко Хмельницькі, Іван Виговський, Петро Дорошенко. Зажив слави Чигирин і за часів Коліївщини.

Тепер Шевченко на руїнах колишньої слави аналізує, за що ж боролися славні сини України. Чому «заснула Вкраїна, бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла, в калюжі, в болоті серце прогноїла, і в дупло холодне гадюк напустила»? Важко поетові. Тяжкі думи можуть «серце розірвати». Свою місію Шевченко вбачає в тому, щоб словом пробудити приспану волю, спонукати своїх земляків до боротьби. Адже поет – це вічний плугатар, що засіває ниву – душу народну – зерном правди і сумління. Він виковує «новий леміш і чересло» і «в тяжких упругах» виорює переліг рабської покори народу. Його щирі сльози – то великий засів, бо з нього можуть прорости «ножі обоюдні», зброя в боротьбі за волю. Отже, лише на власне слово покладає надію поет, на Слово, що пробудить націю.

«Кобзар» став справжньою поетичною святинею для українців, адже слова ***воля***, ***доля***, ***Україна*** є чи не на кожній сторінці книжки. Тому й став Шевченко національним пророком, а його «Кобзар» – Біблією для нашого народу.

Пригадайте, хто з українських письменників, подібно до Шевченка, надавав такого великого значення поетичному слову.

«Великий льох»

Ця політична поема-містерія (дивіться ваш літературознавчий словник) – унікальне явище не лише в українській, а й у світовій літературі. Написана вона 1845 року. Алегорично-фантастична форма твору давала можливість гостро засудити трагічні події минувшини.

Образ великого льоху виник не випадково. Саме в час написання поеми російські вчені проводили археологічні розкопки могил з дозволу царської

Тарас Шевченко. Богданові руїни в Суботові

влади і під наглядом поліції. Народ же вважав ці заходи глумлінням над національними святинями. Один з розкопів проводили в селі Суботові поблизу Чигирина, де колись мешкав Богдан Хмельницький.

ПАМ'ЯТАЙМО! За жанром цей твір є драматизованою поемою-містерією. Елементи драматичного твору – три окремі дії з діалогами, монологами й полілогами, у кожній дії – три образи-персонажі.

Містичності поемі надають насамперед незвичайні персонажі. Спершу це ***білі птахи*** – душі померлих людей, які не можуть потрапити до раю. Надто тяжка їхня провина: вони допомогли ворогам України. Перша – молода красуня, улюблениця Хмельницького – не може потрапити до раю через те, що з повними відрами перейшла дорогу гетьманові зі старшиною, коли ті прямували підписувати Переяславську угоду.

Яку народну прикмету мав на увазі поет?

Другу дівчину не пускають до раю тому, що «цареві московському (Петру І. – *О.М.*) коня напоїла» в Батурині, коли той їхав до Москви з Полтави. Немає прощення їй, хоч і горя зазнала лютого, коли московські війська палили Батурин – гетьманське обійстя Мазепи. Збезчещена москалями, дівчина навіть не розуміла, за що її було так тяжко покарано.

Третя ж душа згрішила ще немовлям, усміхнувшись імператриці Катерині II. От і стала душа маляти неприкаяною. Катерина, «голодна вовчиця», наказала спалити одну з найбільших козацьких святинь – монастир Межигірського Спаса, сама ж спостерігала за пожежею з Дніпра. Як бачимо, Шевченко, палкий патріот своєї згорьованої Батьківщини, долучив гріх приязні й допомоги ворогові до тих смертних гріхів, які давно знає людство.

Чому він так учинив? Які смертні гріхи визначає Біблія?

ПАМ'ЯТАЙМО! У містерії «Великий льох» автор засуджує Переяславську угоду, що спричинила поневолення України Російською імперією, та її виконавця – Богдана Хмельницького; підтримує державницьку позицію гетьмана Івана Мазепи та його антимосковську орієнтацію; обурюється жорстокою політикою Катерини II, що наказала зруйнувати Запорозьку Січ.

Окрім того, Шевченко викриває кріпаччину, висміює представників колишньої козацької старшини, які перетворилися на слухняних московських підпанків, та антиукраїнську політику в усіх сферах життя.

У другій сцені містерії триває полілог між ***трьома воронами***, що символізують злих демонів трьох народів – польського, російського й українського. Ворони чваняться своїми жахливими «подвигами». Найбільше зла заподіяла українська пташка. Її злочинів не злічити. Навіть польська, що потопила в крові польське повстання, і московська, послідовниця політики Петра I, не завдали Україні стільки лиха. Справді, багато заможних і освічених українських родин ставали «стовпами» ворожої імперії. А тому саме на совісті українського демона криваве знищення Батурина, жорстока смерть Полуботка, тисяч козаків, на чиїх кістках постала північна столиця імперії – Петербург. Саме в уста української ворони вкладає Шевченко попередження про народження двох близнят – Іванів, патріота і зрадника: «Один буде, як той Гонта, Катів катувати! Другий буде... оце вже наш! Катам помагати...»

Чому Шевченко проблему національної зради виводить як центральну в творі? Чому для України найгірший не чужий, а її власний демон?

Остання тріада – ***лірники*** – сліпий, кривий та горбатий. Ця частина містерії позбавлена фантастики. Лірники прямують у Суботів на розкопки, щоб «про Богдана мирянам співати». Але «начальство мордате», розгніване невдачею, їх вилаяло і побило. Це пряма паралель з реальними подіями, що стали поштовхом до написання твору. А образи лірників по-своєму символічні. Шевченко свідомо не говорить про кобзарів чи бандуристів, які були свідками визвольних змагань. Ліра – інструмент, на якому грали виключно старці попідтинню...

Яка ідейна роль лірників у цьому творі?

Великий льох – центральний образ-символ поеми. Царські служаки розкопали малий льох, тож і не знайшли нічого. А справжній скарб – могутні життєдайні сили нації, її волелюбний дух – захований у великому льосі. Та його на той час «ще й не зашукались».

«Стоїть в селі Суботові...»

Один з найвизначніших біографів Шевченка *Павло Зайцев* зазначив: «...це не окрема поезія, а епілог "Великого льоху"». «Символічний образ "великого льоху" розшифрований поетом в епілозі поеми. Скарби "великого льоху"... – це безсмертна сила народу... яка вселяє в поета тверезу віру, що "встане Україна і розвіє тьму неволі", подолає і царизм, і його прислужників...», – писав літературознавець *Олександр Білецький*.

Фрагмент «Стоїть в селі Суботові...» починається докорами Богданові Хмельницькому. Розмірковуючи над його історичним учинком – підписанням Переяславської угоди, Шевченко визнає добрі наміри гетьмана,

Тарас Шевченко. Богданова церква в Суботові

але дорікає йому тим, що Росія підступно зневажила саму ідею угоди й «москалики... то все очухрали».

Шевченко, повторюючи вже висловлене негативне ставлення до вчинку Богдана Хмельницького, в цьому своєрідному епілозі насичує осуд новими образами. Центральний тут образ-символ Богданової церкви – «домовина України». Враховуючи три попередні сцени містерії, цей образ став остаточним вироком Шевченка Переяславській угоді.

Великий Кобзар мав чітку концепцію національної історії: оспівана в народному епосі Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького вивільнила Україну від польського панування, але той самий Хмельницький віддав її на поталу «байстрюкам Єкатерини», як презирливо іменував автор фаворитів «голодної вовчиці».

Докір за докором звучить з уст Шевченка – і всі вони перегукуються з текстом «Великого льоху», як-от: «Могили вже розривають Та грошей шукають, Льохи твої розкопують...»

Зачитайте епізод містерії, з яким перегукуються ці рядки.

Цікаво, що й епіграф до «Великого льоху» фактично розшифровується лише в епілозі – в поезії «Стоїть в селі Суботові...»: «Так сміються ж з України Сторонні люди!». Важливо, що й останні оптимістичні слова – емоційна вершина поезії – є, поза сумнівом, і підсумковим оптимістичним акордом усієї містерії, авторськими висновками широкого суспільно-політичного звучання.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Пригадайте подорожі Шевченка в Україну. Процитуйте уривки з поезій, у яких поет описує враження від побаченого на Батьківщині.
2. Про яку війну йдеться в поемі «Кавказ»?
3. Що об'єднує твори «Великий льох» і «Стоїть в селі Суботові...»?
4. Якою є роль міста Чигирина в історії України?

II рівень – *середній*

1. Доповніть реальними відомостями з історії картини, створені Шевченком у творах «Чигрине, Чигрине...», «Великий льох», «Стоїть в селі Суботові...». Відтак чи можемо ми назвати твори Шевченка історичними?

2. Прочитайте пейзажні картини в поемі «Кавказ». Яку роль вони відіграють у творі?
3. Поясніть, у чому Шевченко звинувачує Богдана Хмельницького.
4. Прокоментуйте ставлення автора до розкопок російських учених в Україні.

III рівень – *достатній*

1. Пригадайте міф про Прометея. Що Шевченко безпосередньо запозичив з нього, а що переосмислив?
2. Визначте роль епіграфа до поеми «Кавказ».
3. Якою провідною ідеєю об'єднані твори «Чигрине, Чигрине...», «Великий льох» і «Стоїть в селі Суботові...»? Наскільки вона є актуальною нині?
4. Прокоментуйте особливості жанру містерії на прикладі поеми Шевченка «Великий льох».

IV рівень – *високий*

1. Прослідкуйте, як змінювалася у творчості Шевченка художня реалізація теми визвольної боротьби (від ранньої творчості до поеми «Кавказ»).
2. Проаналізуйте, яким бачив Шевченко майбутнє України. Чи справдилися його передбачення?
3. Визначте взаємодію лірико-романтичного, алегорично-сатиричного і реалістичного планів у «Великому льосі».
4. Які проблеми національного буття порушує Шевченко у своїх творах і які шляхи їх розв'язання пропонує?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Напишіть творчу роботу, обравши темою будь-який крилатий вислів з поеми «Кавказ».

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Містéрія (грец. *таїнство*) – ритуальні релігійні дійства в країнах античного світу та Стародавнього Сходу, які проводили на честь певних богів. Містерія поділялася на дві частини – загальнодоступну «процесію» та таємну «оргію». Під час оргії відбувалися вистави на міфічні сюжети, ритуальні танці, жертвоприношення. Елементи містерій наявні і в християнських культах (хрещення, причастя тощо).

У XIII–XVI століттях містеріями називали популярний театральний жанр. Це були масові вистави за релігійними сюжетами, що демонстрували на майданах міст у свята, на ярмарках. Жанр містерії не набув широкої популярності в Україні.

Чому, на ваш погляд, для свого твору Тарас Шевченко обрав саме жанр містерії? Як це пов'язано з темою, ідеєю «Великого льоху»?

Поема «Сон»

Чи довго ще на цім світі
Катам панувати?

Тарас Шевченко

Отже, поет побував в Україні, побачив свою розіп'яту Вітчизну, змучених братів і сестер. І страшним вибухом стала написана невдовзі після повернення в Петербург поема «Сон», яка дістала саркастичне жанрове

визначення – «комедія». Сучасник і біограф Шевченка *Василь Маслов* писав ще 1859 року в одному з листів до Кобзаря: «"Сон"... геніальна сатира, що відбила в собі так влучно пороки петербурзьких придворних вельмож, яка так грізно карає наших мучителів, яка розкриває рани нашої України».

Важливе значення має епіграф до твору, який вказує на головне завдання поеми: показати людям істину, відкрити очі тим, хто не бачить, і змусити дивитися тих, хто не хоче бачити. Адже автор знає: люди не можуть прийняти істину, доки не побачать і не пізнають її.

Це перший сатиричний твір Шевченка, який поставив поета в один ряд з найвизначнішими сатириками світової літератури. Видатний український митець XX століття Максим Рильський довів, що «комедією» «Сон» названо за аналогією до «Божественної комедії» Данте і за художньою довершеністю ці твори рівнозначні.

Які сатиричні твори ви вже читали?

Сюжет і композиція твору оригінальні, новаторські. Поет описує фантастичну подорож із Києва до Петербурга, яка відбувається вві сні. Автор летить за совою понад землею, прощається з Україною, милуючись прекрасним образом світанку на батьківщині.

Та на тлі цих чудових краєвидів бачить поет страшні картини горя та насильства: як з каліки знімають «латану свитину», як удову розпинають за подушне, як її сина, «останню надію», віддають до війська. Його серце обкипає кров'ю, коли він бачить матір, яка «пшеницю на панщині жне», а її дитина помирає вдома від голоду. Поет летить далі, понад землею, вкритою білими снігами, понад борами й болотами, й чує брязкіт кайданів. Це каторжники працюють на тяжких роботах у золотих копальнях Сибіру, «щоб пельку залити неситому» цареві. Між каторжниками «в кайдани убраний цар всесвітній, цар волі» – поет, борець за правду. Перелітає ліричний герой над Москвою й затримується в Петербурзі. Бачить плюгавих перевертнів, спостерігає гидкі сцени плазування, немилосердно висміює царя з царицею. Потім оглядає місто й пригадує, скільки козаків полягло кістьми, будуючи царську столицю. Найвищого напруження сягає гнів поета, коли він дивиться на пам'ятник Петрові I, який поставила «Первому Вторая» – Катерина II:

Це той Перший, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову-сиротину.
Кати, кати, людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися!..

Які історичні події дали підстави Шевченкові так відгукуватися про цих правителів Російської імперії?

Поетові вчувається голос гетьмана Полуботка, якого цар Петро заморив у тюрмі за те, що той прагнув відновити давні вольності козацькі. Чує Кобзар і спів пташат – то душі тисяч безіменних козаків, на чиїх кістках постала північна столиця Російської імперії. Ідучи до царських палат, поет зустрічається з земляками, що «так і ріжуть по-московському», і його серце крається. Наприкінці, після глузливої картини перетворення царя з ведмедя на кошеня, ліричний герой прокидається.

Козацька минувшина, яку оспівував Шевченко романтично й захоплено в період ранньої творчості, зблякла на тлі картин реального життя, які побачив він в Україні. Через цю поему й засудили поета до такого жорстокого покарання.

Композиційно поема не поділена на розділи, хоча фактично має вступ і три частини.

Визначте межі цих умовних частин.

Автор скористався надзвичайно цікавим ***композиційним прийомом сну***. Швидкі часопросторові зміни, здатність незримо проникати в найпотаємніші та найвіддаленіші куточки імперії, миттєві перетворення – все видається можливим, коли шукати «рай» у величезній імперії.

Шевченко майстерно зобразив художню панораму державно-політичного та соціального життя Російської імперії. Він малює картини страждань кріпаків, рекрутчини, солдатчини, політичного терору, тиранічної монархії. Вістря сатири та гніву поета скероване насамперед проти «землячків», тих, хто вчинив найжахливіший злочин – зрадив Україну, став вірним попихачем її катів.

Поетика твору теж оригінальна. Потужна сатира – спосіб художнього відображення дійсності. Шевченко гостро висміює те, що змальовує, застосовуючи всі можливі засоби комічного – іронію, гротеск, сарказм. Автор іноді яскраво гіперболізує зображене, наголошуючи на абсурдності системи, яка нищить цілі народи, культури, країни.

Сцени в палаці дослідники творчості Шевченка називають «високою карикатурою», а гротескову картину «генерального мордобитія» – сатиричним символом устрою всієї імперії. «Грізний» цар насправді – смішний і жалюгідний, і цариця «мов опеньок засушена», і царські попихачі не викликають нічого, крім огиди та презирства. Прийоми контрасту, майстерно застосовані Шевченком, «пекло в раю» надають творові особливої викривальної сили.

Поема «Сон» – відкритий протест проти жахливого національного та соціального поневолення. Вона піднесла українську літературу на не бачений досі рівень. І слова *Івана Франка* доводять це: «Я не знаю ні в одній європейській літературі подібної поезії, написаної в подібних обстановках...».

Підтвердьте слова Франка, спираючись на текст поеми.

Посланіє «І мертвим, і живим, і ненарожденним...»

Цей твір став кодексом честі й совісті української нації. Шевченко в невеликому вірші зумів вибудувати концепцію життя нації, об'єднавши минуле, сучасне і майбутнє.

Ключовою для розуміння глибинного змісту твору є його повна назва «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє». Поет знову звертається до земляків, продовжуючи умовний діалог, розпочатий ще в поемі «Сон».

За що картав Шевченко «земляків» у комедії «Сон»?

Насамперед Кобзар говорить про те, що Україна – це славна історія, неповторна мова, могутня культура, невмирущий фольклор. І ті, до кого поет звертається, повинні це усвідомлювати. Вони мають почуватися

дітьми, а не байстрюками на своїй землі, національна ідея – ось те, навколо чого повинні об'єднатися українці в боротьбі за вільне майбутнє.

Дата написання твору – 14 грудня 1845 року – досить промовиста. Це були двадцяті роковини повстання декабристів. Напевно, і цим Шевченко прагнув підкреслити необхідність остаточного прозріння й боротьби свідомих українців за свободу своєї Вітчизни.

Провідні ідеї, висловлені Шевченком у «Посланії...», – протест проти соціального та національного гноблення, заклик любити рідний край і народ, возз'єднатися різним суспільним верствам в Україні.

«Посланіє...» адресоване передовсім «землякам» – українській дворянській інтелігенції та ліберальному панству. Поет закликає їх припинити «запрягати людей у тяжкі ярма», «дерти шкуру з братів незрячих, гречкосіїв», бо настане колись суд, і тоді «сторіками» потече «кров у синє море». Шевченко радить розвивати національну культуру, а не сліпо запозичати чужі гасла й чужі ідеї на національний ґрунт.

Як ви вважаєте, ці ідеї актуальні для сьогодення?

Поет не лише порушує нагальні проблеми, він накреслює і шляхи їх розв'язання. Насамперед потрібно ліквідувати гніт соціальний – і він закликає: «Розкуйтеся»! Неодмінною умовою подальшого поступу є любов до рідного краю і народу: «Полюбіте щирим серцем велику руїну», бо «нема на світі України, немає другого Дніпра». Нарешті слід знати свою мову і свою історію, бо тільки так можна побудувати національну культуру: «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля». І тільки тоді, коли «земляки» втілять усі поетові мрії та бажання, коли вони «обіймуть найменшого брата», настануть для України кращі часи «і світ ясний, не вечірній тихенько засяє».

Діалогічне мовлення, що створює ефект полеміки, довершеність ораторських інтонацій, яскраві сатиричні варіації лише поглиблюють провідні ідеї твору, надають їм виразності та переконливості.

Доведіть, що «Посланіє...» – дороговказ на шляху національного відродження українського народу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Про що розповідає Тарас Шевченко в поемі «Сон»?
2. Від чийого імені ведеться розповідь у цьому творі?
3. До кого звертається Шевченко в «Посланії...»?
4. Що і кого засуджує в цих двох творах Кобзар?

II рівень – *середній*

1. Як поет ставиться до тих, кого називає «землячками»?
2. Що в поемі «Сон» вразило вас найбільше? Прочитайте відповідні уривки, дотримуючись правильної інтонації.
3. У яких фрагментах поеми автор використовує прийом контрасту?
4. Поміркуйте, яку роль відіграють у поемі «Сон» пейзажні картини.

III рівень – *достатній*

1. З якою метою Шевченко застосував у «комедії» художній прийом сну?
2. Чи весь твір побудований на змалюванні дійсності через сновидіння? Чому?

3. Докладно проаналізуйте засоби комічного, використані поетом у «Сні» та «Посланії...».
4. Віднайдіть і запишіть у зошит усі афоризми з творів «Сон» та «Посланіє...». Обов'язково прокоментуйте (усно чи письмово) зміст і значення кожного з них, їхню викривальну силу.

IV рівень – *високий*

1. На якій підставі ми називаємо поему «Сон» політичною? Аргументуйте.
2. Які містичні картини є в поемі «Сон»? Яка їхня ідейно-художня роль?
3. Доведіть, що «Посланіє...» Шевченка не втратило актуальності й нині.
4. Яка нова іпостась поетового таланту відкрилася, коли ви прочитали ці два твори?

РОБОТА В ГРУПАХ

Об'єднавшись у групи, підготуйте коротке повідомлення на одну з тем:

1. «Образ сови в поемі "Сон", його роль і значення».
2. «Образ "темного царства" (*Іван Франко*) в поемі "Сон"».
3. «Образ України в поемі "Сон"».

Виконуючи завдання, врахуйте особливості використання художніх засобів, специфіку лексики, інтонацій.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

Назва проекту – «Образи українських гетьманів у творчості Шевченка». Для виконання проекту скористайтеся довідковою літературою з історії і з'ясуйте, об'єктивну чи суб'єктивну оцінку дає своїм героям Кобзар. Також скористайтеся альбомами живопису, довідковою літературою про українське малярство, Інтернетом.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Алего́рія (від грец. *інший* і *кажу*; *інакомовлення*) – це троп, у якому абстрактне поняття втілюється в конкретному образі. Наприклад, в образах тварин, рослин, явищ природи змальовано людські риси і характери. Такі образи називають алегоричними. Алегорія притаманна байкам, притчам, прислів'ям тощо.

Грте́ск (франц. *смішний*, *химерний*, *незвичайний*) – художній прийом у літературі й мистецтві, що ґрунтується на свідомому перебільшенні, несподіваних поєднаннях нереального й химерного, трагічного й комічного. Гротеск – вищий ступінь комічного. Особливо яскраво виявляються сатиричні форми гротеску.

Контра́ст (франц. *протилежність*) – художній прийом, що передбачає змалювання різко окреслених протилежностей у властивостях предметів і явищ, рис характеру тощо. Іван Франко називав його «одним з наймогутніших способів поетичного малювання». Використовувався ще у фольклорі (казка «Правда і Кривда»).

Умо́вність – нетотожність образу відповідному об'єкту зображення в художньому творі.

Віднайдіть у вивчених творах Шевченка приклади алегорії, гротеску, контрасту, умовності. Заповніть таблицю відповідними цитатами.

Алегорія	Гротеск	Прийом контрасту	Умовність зображення

ТЕМА ЖІНОЧОЇ ДОЛІ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

«НАЙКРАЩИЙ ДОКАЗ ВЕЛИКОЇ ГЕНІАЛЬНОСТІ ШЕВЧЕНКА»

Такого полум'яного культу материнства,
такого апофеозу жіночого кохання
і жіночої муки не знайти, мабуть,
ні в одного з поетів світу.

Максим Рильський

Тарас Шевченко все життя низько схиляв голову перед українською жінкою. Біль і гнів за скалічені жіночі долі виливався в пекучі рядки звинувачень, трепетні слова любові, гіркі сльози співчуття. Усьому світові прагнув він розповісти про страждання, яких, здається, не здатна витримати тендітна жіноча душа. Це відображено і в назвах його творів: «Відьма», «Слепая», «Сова», «Мар'яна-черниця», «Наймичка»... Божевільні від горя, блукали попідтинню українські красуні, тяглися до неба тужливими тополями, сивими совами вили над загубленими долями дітей. І виривалося з глибин Шевченкової душі: «...моя се мати і сестра, моя се відьма, щоб ви знали»!

Великий Кобзар став на захист українського жіноцтва. Образи його творів – вічна й незагоєна рана. Це був його біль, його страждання, його бажання помститися тим, хто в сліпих, наймичок і відьом перетворив українських матерів. Він уславив жінку за чистоту й любов, вірність і велич.

«Катерина»

Поема присвячена Василю Жуковському в пам'ять про 22 квітня 1838 року – день викупу з кріпацтва. Цей твір, на думку визначного літературознавця *Дмитра Чижевського*, – «байронічна» поема, в якій образ матері-покритки символізує долю України, «підманеної та обдуреної "москалем", який кидає сина; син – сучасне Шевченкові покоління, що має помститися за матір».

Тарас Григорович написав прекрасне художнє полотно під назвою «Катерина» як ілюстрацію до поеми. Він прагнув розтлумачити свій художній задум: шляхетна красуня – Україна – вигнанка, зневажена і чужа на власній землі.

Пригадайте поезію Леоніда Кисельова «Катерина». Яка ідея його твору?

Шевченко оплакував недолю своєї матері, яку «ще молодою у могилу нужда та праця положила», своїх сестер, «голубок молодих», що не бачили справжнього жіночого щастя, бо «у наймах коси побіліли». Щемно оповідаючи про Катерину, напевно, пригадував своє перше кохання, красуню Оксану Коваленко, так само збезчещену примхливим паном.

Поема «Катерина» – емоційна розповідь про долю простої селянки, яка стала черговою забавкою офіцера-москаля. Розповідь переривається численними ліричними відступами, в яких поет висловлює свої думки й почуття з приводу трагедії дівчини. Він живе її болями, журиться разом зі своєю героїнею, коли вона стала покриткою: «Катерино, серце моє!

Лишенько з тобою! Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?»

Поет пройшов з Катериною весь страдницький шлях – від порога батьківської хати, з якої вигнали її, до холодних доріг Московщини, на яких зустріла дівчина свого москаля.

Високим емоційним напруженням переповнені ліричні рядки, де автор оповідає про сина героїні – сироту-безбатченка Івася.

Романтичний характер поеми «Катерина» виявився в загостреному драматизмі подій: Катерина стає покриткою, батьки виганяють її з дому, вона прощається з рідним селом і вирушає в Московщину, іде від оселі до оселі, живучи з милостині, зрештою, зустрічає свого милого, та він нехтує нею. Романтична картина зимових сутінків закономірно підводить читача до трагічної смерті Катерини.

Карпо Трохименко. Катерина

Як художник відтворив душевний стан героїв поеми «Катерина»?

Пейзаж у поемі цілком суголосний переживанням і стражданням героїні. Зверніть увагу: «кричать сови, спить діброва», коли вирушає Катерина у свою страдницьку путь; «свище полем завірюха», «реве, стогне хуртовина», «крізь хмару сонце зайнялось, надувся вітер, та тільки лісом загуло».

Відомий український поет-дисидент *Іван Світличний* відзначив ще один важливий аспект поеми: «Шевченко мужньо дивився правді в вічі і бачив, як підневільне життя здеморалізувало найширші верстви простих, покріпачених людей, як здичавіли вони в своєму тваринному бутті, здеградували до страшного в своїй реальності людожерства. Моральна деградація народу була для Шевченка доконаним фактом, і він не пробував її зменшити... Люди гірші від собак – отакий остаточний присуд знедоленої героїні, і такий же підтекст усієї поеми Шевченка».

Що мав на увазі критик? Аргументуйте свою відповідь цитатами.

«Наймичка»

Цей твір називають невмирущим гімном материнській любові. На відміну від поеми «Катерина», «Наймичку» Тарас Шевченко пише в реалістичному ключі, повернувшись з України і трагічно прозрівши.

Іван Франко зауважив: «Наймичка – натура безмірно глибша, чуттє у неї... сильне, високе, любов до дитини така могуча, що перемагає все інше, заслонює перед нею весь світ, заставляє забути про себе саму. Віддати все своє життя не для хвилинної покути, а для довгої жертви на користь своєї дитини».

Прокоментуйте слова Франка про поему «Наймичка».

Героїня твору ***Ганна*** – Матір. Щоб бути нею, жінка пережила довгі роки невимовних страждань. Її драма в тому, що вона змушена була підкинути свою дитину бездітним заможним селянам, а сама стала в них наймичкою,

Михайло Дерегус.
Наймичка з Марком.
Ілюстрація до поеми Тараса Шевченка «Наймичка»

аби щодня бачити свого сина і доглядати за ним. Усе життя носила вона у своєму серці велику таємницю – таємницю материнської любові. Тільки перед смертю зізналася своєму ***Маркові***, що вона – його мати.

Образ наймички Ганни став найзворушливішим не лише у вітчизняній – у світовій літературі:

Щовечір, небога,
Свою долю проклинає,
Тяжко-важко плаче;
І ніхто того не чує,
Не знає й не бачить.

Про цю поему захоплено відгукувалися польський письменник і перекладач поеми польською Леонард Совінський, французький критик Еміль Дюран, російські письменники Микола Некрасов та Лев Толстой.

Сюжет твору Шевченко згодом поклав в основу однойменної повісті, яку написав на засланні російською мовою. За сюжетом поеми написав оперу видатний український композитор Михайло Вериківський.

Цей твір – зразок психологічного реалізму. Автор створює ефект виняткової достовірності прийомами різних планів оповіді й зведеної до мінімуму авторської мови.

Шевченко своєю поемою «Наймичка» вкотре довів: тогочасне «темне царство», в якому жили його герої, не давало їм змоги спізнати щастя, стати господарями власної долі. Справедливо стверджував *Іван Франко*, що ця поема належить «до найбільших тріумфів правдивої штуки і мусить уважатися за найкращий доказ великої геніальності Шевченка».

Поміркуйте, який епізод поеми схвилював вас найбільше і чому.

Тема материнської любові стала наскрізною у творчості Шевченка, набуваючи нових рис, нових барв і відтінків. На далекому Кос-Аралі, в засланні, знову і знову обкипало кров'ю поетове серце, коли згадував він нещасних дівчат, жінок, матерів...

«У нашім раї, на землі...»

Саме там, у безмежних казахських степах, народилися безсмертні рядки цієї поезії. Це концентрована історія жіночої недолі, яку розповідав Шевченко впродовж усього свого життя. Щораз змінюючи спосіб римування, поет згадує написані ним твори про жінок-страдниць.

Цей твір має кілька кульмінаційних вершин: коли автор звертається «Великомученице!», «Безталанная»; коли душею мовить «Слово "мамо". – Великеє, Найкращеє слово!».

І знову бачимо знайомі образи: земний рай-Україна – і пекельне життя її мешканців, смерть під тином зневаженої покритки, безталанне байстря, з якого збиткуються люди, лукавий панич тощо.

ПАМ'ЯТАЙМО! Поезія «У нашім раї, на землі...» є вершиною роздумів поета про високе і благородне покликання матері, її долю в тогочасному суспільстві.

Поміркуйте, з якими творами перегукується ця поезія. Процитуйте відповідні уривки.

«На панщині пшеницю жала...»

Цю поезію, написану в останні роки життя, Шевченко присвятив Марку Вовчку. Друг Шевченка *Федір Лазаревський* згадував, що, коли одного разу в товаристві Кобзар «...почав читати "Сон" ("На панщині пшеницю жала..."), всі розплакалися, а Щепкін просто ридав».

Чим були викликані такі емоції слухачів?

Це був перший твір, написаний після заслання. Форма сну, вже одного разу використана Шевченком у поемі, знову вдало реалізувала творчий задум. Автор прагнув розповісти про найзаповітніші мрії українського народу – мрії про волю, про краще майбутнє, про гідне життя. Втомленій на панщині матері, яка «пішла в степи, пошкандибала Івана сина годувать», сниться, що її син і «уродливий, і багатий, не одинокий, а жонатий». Але найголовніше те, що вона бачить його вільним: «уже не панський, а на волі».

Тоді поетові здавалася недосяжною проста людська мрія – вільно працювати на вільній, власній землі! Поетична форма сну жорстоко нагадує: про все це лише вві сні можуть мріяти уярмлені українські селяни.

Художні засоби надзвичайно сконденсовані. Одне дієслово «пошкандибала» максимально повно й глибоко характеризує стан нещасної жінки: змучена щоденною працею, вона ледве пересуває ноги. Та де й беруться сили («розповила, нагодувала, попестила»), коли вона бачить рідного сина. Нездоланна сила материнської любові змушує забути про втому – і ось жінка ніжно пригортає до грудей своє дитя...

Поясніть, чому цей твір було присвячено саме Марку Вовчку.

Поема «Марія»

«Не знаю в літературі всесвітній поета, – писав *Іван Франко*, – котрий би так витривало, так гаряче і з цілою свідомістю промовляв в обороні жінок. В обороні їх права на повне, чисто людське життя, котрий би таким могучим словом бичував усе те, що в'яже, деморалізує і тисне женщину. Не знаю в літературі всесвітній поета, котрий би представив так високо і так щиро людський ідеал жінки-матері, як се вчинив Шевченко. І вершиною створеного Кобзарем ідеалу жінки-матері стала поема "Марія"».

Задум цього твору виник у поета задовго до написання. Ще 1850 року в листі до Варвари Рєпніної, свого щирого й вірного друга, він писав про майбутню поему. Але почав писати цей твір лише 1859 року, під час перебування в Україні, а завершив уже в Петербурзі.

Християнські ідеали поета знайшли в поемі своє довершене втілення. Поет позбавив біблійну легенду всіх елементів містики, але цим не при-

низив Марію, а, навпаки, возвеличив просту українську жінку-покритку. В основі поеми – традиційний біблійний сюжет про жінку, яка народила Ісуса Христа. Поетова Марія – найбільший скарб «в душі невольничій, малій, В душі скорбящей і убогій».

Мати й син, вірні християнським ідеалам добра, справедливості, правди й всесвітньої любові, присвятили своє життя служінню людям, ідеям гуманізму.

Поясніть, чому саме ця історія з Біблії зацікавила Шевченка.

Просто і щиро, з винятковою ліричною задушевністю і ніжністю розповідає поет про життя бідної дівчини, сироти Марії, наймички бідного тесляра Йосипа. Автор шанує велике таїнство зародження нового життя, тож мовить: «Марія встала та й пішла З глеком по воду до криниці. І гость за нею, і в ярочку Догнав Марію...».

Як бачимо, поет пропонує «земне» трактування біблійних подій. Проте мати Марія, вічний символ любові й жертовності, благочестя і віри, святості й чистоти, виховала свого сина справжнім борцем за права людей, за правду, захисником пригноблених. Вона разом з ним вирушила на боротьбу, підтримуючи сина, щоб він «поніс лукавим правди слово». З ним вона дійшла й до Голгофи. І навіть коли побачила сина розіп'ятим на хресті, не скорилася горю, не спопеліла душею. Марія зібрала синових учнів і надихнула їх «своїм святим огненним словом» на подальшу боротьбу. А вони «любов і правду рознесли по всьому світу».

Автор майстерно підвів до традиційного трагічного фіналу: матір «у бур'яні умерла з голоду». Її страдницьке життя-подвиг і після смерті намагалися спаплюжити, принизити: «...Розп'яли Й тебе, як сина. Наплювали На тебе, чистую, кати...».

Тарас Шевченко в найгеніальнішій за силою та щирістю поемі змалював жінку-покритку як Богоматір. Поезію непорочної дівочої чистоти й материнства, безмірно сумну поезію страченої любові й жертви матері, що сама схилила голову перед величним подвижництвом сина, сконцентрував він у своїй співучій, прозорій, монументальній поемі.

Євген Сверстюк, визначний літературознавець і письменник, надзвичайно влучно сказав: «"Марія" – поема-міф про святу любов, яка в людській душі возобновилась і досі світить "в душі скорбящей і убогій"».

Що, на вашу думку, вирізняє цю поему з-поміж інших творів Шевченка на тему долі жінки-матері?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Хто є головним героєм творів «Наймичка», «Катерина», «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), «Марія», «У нашім раї, на землі...»?
2. Про які події в жіночому житті згадує автор майже в усіх цих творах?
3. Порівняйте долі Катерини й Ганни.
4. Про що мріяли Шевченкові героїні? Зачитайте відповідні рядки.

II рівень – *середній*

1. Чому батьки вигнали з дому Катерину з немовлям? Чи засуджує їх автор?
2. Чому Ганна не могла сама ростити й виховувати сина?

3. Знайдіть у прочитаних творах про жіночу долю узагальнювальні картини. Прочитайте та прокоментуйте їх.
4. Чим різниться біблійний сюжет про Богоматір від сюжету поеми «Марія»?

III рівень – *достатній*

1. У чому поет убачає трагедію Катерини? Обґрунтуйте свою думку.
2. Чому Ганна тільки перед смертю відкрила Маркові трагічну таємницю?
3. Доведіть, що Шевченко глибоко шанував і уславлював жінку-матір, жінку-покритку.
4. Визначте роль і значення епіграфа до поеми «Марія».

IV рівень – *високий*

1. Чому тема жіночої долі стала наскрізною у творчості Тараса Шевченка? У яких вивчених раніше творах він звертався до образу жінки?
2. Пригадайте події Шевченкового життя, пов'язані з творами цієї тематики. Як вони позначилися на конкретних творах?
3. Поясніть, що мав на увазі Іван Франко, коли писав про поему «Марія»: «Основний помисел сеї поеми незвичайно смілий».
4. Виокремте крилаті вислови з творів про жіночу долю і напишіть творчу роботу, обравши за тему один з них.

РОБОТА В ГРУПАХ

Учасники трьох груп отримують завдання розповісти історію Ганни та Катерини від імені місцевого пана, іноземця, що вперше приїхав в Україну, і нашого сучасника. План оповіді може бути таким: 1) історія життя героїні; б) причини трагедії, що з нею трапилася; в) винуватці трагедії; г) авторська позиція.

Порівняйте підготовлені аналітичні оповіді. У яких позиціях вони збігатимуться, а в яких різнитимуться і чому?

ДИСКУТУЄМО

Що написав би Шевченко про долю сучасної української жінки?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Образ матері у творчості Шевченка й у світовій літературі». Тож з'ясуйте, що нового, неординарного і неповторного додав у змалювання цього образу Кобзар.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Напишіть творчу роботу на тему «Втілення образу матері на картині Шевченка...». Картину оберіть ту, яка вам найбільше припаде до душі. Пишучи твір, обов'язково використовуйте цитати з поетових творів.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Доберіть записи українських пісень про матір і прослухайте їх на уроці. Що єднає ці твори? Доберіть музику для декламації творів «Сон» («На панщині пшеницю жала...») й «У нашім раї, на землі...».

ЛІРИКА ПЕРІОДУ АРЕШТУ ТА ЗАСЛАННЯ Й ПІСЛЯ ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАСЛАННЯ

«О ДОЛЕ МОЯ! МОЯ КРАЇНО! КОЛИ Я ВИРВУСЬ З ЦІЇ ПУСТИНІ?»

Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо...

Тарас Шевченко

Заповзято мріяли змінити життя в Україні на краще учасники Кирило-Мефодіївського товариства. Тож і раділи вони Шевченковим полум'яним рядкам, які принесли в стократ більше користі, ніж тисячі революціонерів і десятки повстань. Але трагічно урвалися всі ці починання. Учасників товариства було заарештовано, заслано, позбавлено можливості мешкати на батьківщині. Найбільше постраждав Шевченко: каземат, десятиліття принизливої муштри, заборона творити – найстрашніша кара для Генія...

Пригадайте, хто з українських письменників, культурних і громадських діячів входив до Кирило-Мефодіївського товариства. Як склалися їхні долі?

Подорож Україною перед арештом просто травмувала Шевченка. Здавалося б, межу болю перейдено. Але випробування тільки починалися. У похмурих стінах петербурзького каземату, з-за яких, мов птахи на волю, вирвалися кращі поезії Кобзаря, Шевченко подумки мандрував Україною...

Цикл поезій **«В казематі»** – беззаперечний доказ незламності й твердості переконань поета. Ліричний герой лунко озвався з-за ґрат каземату, немов насміхався з царської заборони. І ліричний герой циклу «В казематі» є, фактично, «автопортретом, змальованим у всій конкретності індивідуальних рис, переживань і реальних, життєвих обставин» (*Юрій Івакін*). Це повнокровний образ-характер. Душевний, психологічний стан Шевченка, його думки й переживання відображені в тринадцяти поезіях, які навіки ввійшли до скарбниці світової літератури як взірець духовного подвигу.

Іван Марчук. «Садок вишневий коло хати»

Пригадайте обставини перебування поета в казематі. Які твори цього циклу ви вже читали?

«Садок вишневий коло хати...»

Написана за мурами каземату, ця поезія стала взірцем української пейзажної лірики. Уява поета відтворює благодатну красу весняного надвечір'я в Україні, сповненого гармонією почуттів, спокійною радістю буття людей, їхнього родинного щастя. Це мрія поета, втілена в довершених рядках.

«Весь той вірш – це немов моментальна фотографія настрою поетової душі, викликаного образом тихого, весняного українського вечора...

Як бачимо, поет без ніякої особливої прикраси... майже прозаїчними словами малює образ за образом, та, придивившись ближче, бачимо також, що ті слова передають, власне, найлегші асоціації ідей так, що наша уява пливе від одного образу до другого легко, мов той птах... в тій легкості й натуральності асоціювання ідей лежить увесь секрет поетичної принади цього вірша», – писав про вірш «Садок вишневий коло хати...» *Іван Франко.*

Що ви могли б додати до слів Франка?

«Доля»

Цей твір – частина поетичного триптиха «Доля», «Муза», «Слава», написаного 9 лютого 1858 року. Шевченко записав ці поезії до свого «Щоденника» в роки найвищого розквіту поетичного таланту, коли прагнув осмислити свій життєвий шлях і ті провідні орієнтири, які визначали його титанічний поступ.

На долю свою, що символізує життєвий і творчий шлях поета, він не нарікає. Хоч і карала неодноразово, проте була для нього «другом, братом і сестрою», адже вдовольнила його найбільше бажання – відправила «до п'яного дяка в науку». Відтоді і вів геніальний поет відлік своїм життєвим випробуванням. Та незгоди не зламали поета, а лише загартували його. Звертаючись до своєї долі, Шевченко говорить слова, які за ним повторили тисячі патріотів України, стаючи на шлях великої борні за її визволення:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

Усвідомивши, що чесно й гідно пройшов скрутними дорогами нелегкого життя, автор ніби поновлює душевні сили, хоча здоров'я на той час уже остаточно втратив. Поет, що й став ліричним героєм, мріє й далі йти поруч зі своєю «доленькою», своїм «другом вбогим, нелукавим». Адже знає, що лише на цьому шляху його чекає «...слава, А слава – заповідь моя».

Який зміст, на вашу думку, вкладав поет в образ слави?

Цим поетичним триптихом Шевченко вкотре стверджує: його покликання на землі – «неложними устами сказати правду», а поезія є «живущою водою» поетового життя.

Прочитайте та самостійно проаналізуйте дві інші частини триптиха. Чому Шевченко називає славу «задрипанкою, шинкаркою, п'яною перекупкою»?

Ліричні переживання та роздуми поета концентруються в образах, первинно важливих для кожного митця: погодьтеся, хто береться казати правду своєму народові, завжди замислюється і над примхами долі, і над тим, хто й що дає йому сили творити, думає про славу як неодмінний атрибут творчого визнання. Шевченко з християнським смиренням дякує долі, щиро й захоплено схиляється перед музою і з притаманною йому скромністю усвідомлює минущість слави. Про це свідчить і його лист до друга, талановитого українського драматурга Якова Кухаренка: «Нема в мене тепер нічого такого доброго послать тобі прочитать з товариством, хіба оці "Долю", "Музу", "Славу", я оце недавно скомпонував їх, не знаю, як вони тобі сподобаються».

«Росли укупочці, зросли...»

Останні роки життя... Передчуття суспільних змін, підірване на засланні здоров'я, творчі плани, нові твори, яким судилося безсмертя. Але в душі таїлася мрія – нарешті віднайти тихе родинне щастя, збудувати хатину над Дніпром, жити поряд з рідними, на «Україні милій». Примара особистого щастя являлася поетові в образі ***Ликери Полусмакової*** (палкої пристрасті Шевченка), але, на жаль, не судилося йому відпочити від невтомних блукань роздоріжжями долі в тихому родинному гнізді. Його мука від невлаштованого особистого життя відчутна в поезіях останніх років, зокрема у вірші **«Росли укупочці, зросли...»**.

Пригадайте події останніх років життя Шевченка. Що було тоді найважчим для поета, що завдавало найбільших прикрощів?

Ліричний герой поезії – щирий і відвертий. Так про свій внутрішній світ, про свої інтимні переживання може говорити тільки чиста душею, совісна, чесна людина. Молитовне звертання посилює інтимність звучання твору. А в образі ліричного героя ми впізнаємо самого поета, який прагне хоч на схилі літ знайти залюблене серце та душевний спокій. Ось яким був його ідеал: «І тихо, весело прийшли, Душею-серцем неповинні, Аж до самої домовини...».

Ще не написані вірші останні, сповнені трагізму й безнадії, ще душа поетова чинить опір тузі й відчаю. І щоб пізнати справжнього Шевченка – читайте твори останніх років життя, інтимну лірику, де поет відвертий, як ніколи, а його тихе слово пропікає душу наскрізь.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Коли був написаний кожен із щойно прочитаних творів?
2. Про що йдеться в поезії «Садок вишневий коло хати...»?
3. Частиною якого триптиха є вірш «Доля»?

II рівень – *середній*

1. Продовжте розпочату фразу: «Зразок пейзажної лірики Шевченка – це...».
2. Як поет ставиться до своєї долі? На підставі якої поезії можна зробити такі висновки?
3. Який ідеал людського життя Шевченко змалював у поезії «Росли укупочці, зросли...»?

III рівень – *достатній*

1. Чи можна поезію «Садок вишневий коло хати...» назвати «тихою молитвою»? Аргументуйте.
2. Які рядки в поезії «Доля» ви вважаєте найважливішими і чому?
3 Доведіть, що вірш «Росли укупочці, зросли...» є зразком інтимної лірики Шевченка.

IV рівень – *високий*

1. Підтвердьте, що кожен з вивчених щойно ліричних творів пов'язаний з тими подіями, які в цей час відбувалися в житті Шевченка (автобіографізм образу ліричного героя).

2. Узагальніть враження від прочитаних творів і визначте провідні риси лірики Шевченка.
3. Які почуття переповнювали поета, коли він писав твори на засланні й потому? Як ви змогли це з'ясувати?

ДИСКУТУЄМО

Тема дискусії – «Слава в житті творчої особистості».

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Лірúчний герóй – це особа, думки й почуття якої відтворені в ліричній поезії. Ліричний герой не тотожний образу автора, хоча відображає його особисті переживання, думки, пов'язані з тим, що змальовано в творі. Відтак своєрідне світовідчуття поета, його інтереси, риси характеру знаходять відповідне вираження у формі, стилі його творів.

Схарактеризуйте ліричного героя поезій Шевченка.

Психологíзм – відображення за допомогою художніх засобів внутрішнього світу персонажа, його думок, переживань, зумовлених зовнішніми і внутрішніми чинниками. Психологізм орієнтує увагу читача на внутрішній світ людини з найтоншими душевними порухами. Цей прийом передбачає відтворення портрета персонажа: погляду, усмішки, жестів, міміки, характеру, стосунків тощо.

У чому особливість психологізму творів Кобзаря?

Лірúчна медитáція – жанр ліричної поезії, в якому автор у стані глибокої зосередженості, врівноваженості й відстороненості розмірковує над проблемами буття, робить філософські узагальнення. Прийоми медитації запозичені з релігійних практик.

Поміркуйте, які з вивчених ліричних творів Шевченка є зразками ліричної медитації. Аргументуйте.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І БІБЛІЯ

«ГОСПОДЬ, ЛЮБЯ ОТИХ ЛЮДЕЙ, ПОСЛАВ НА ЗЕМЛЮ ЇМ ПРОРОКА...»

І знову іменем Христовим
Возобновим наш тихий рай.

Тарас Шевченко

Шевченко і Біблія... Тема, яка змушує замислитися кожного, хто читав рядки: «Не нарікаю я на Бога...», хто, затамувавши подих, завмирав від грізних слів: «Я так люблю мою Україну убогу, що проклену святого Бога, за неї душу погублю!». Ви вже, напевно, звернули увагу, що Тарас Шевченко вів діалог з Богом упродовж усього життя. З цієї розмови Кобзар черпав духовний потенціал, намагався віднайти відповіді на ті питання, які терзали його змучену душу. У повісті «Княгиня» Шевченко згадував, що в дитинстві знав напам'ять увесь Псалтир. У творах поета ви можете

віднайти щиру молитву і гнівні докори Всевишньому, глибоке філософське переосмислення біблійних сюжетів та мотивів і щире захоплення віковічною мудрістю священної книги.

Пригадайте, в яких творах і в якому контексті Шевченко звертався до Бога. Що особливого ви помітили в цих звертаннях?

Величезна, незбагненна енергетика Святого Письма, поза сумнівом, щедро живила Шевченкову творчість. Біблійними сюжетами і мотивами пронизаний увесь «Кобзар». Слід відзначити прямі переспіви біблійних текстів – псалмів, легенд. Це, зокрема, **«Ісаія. Глава 35»**, **«Осії. Глава XIV»**, **«Давидові псалми»**, **«Подражаніє Ієзекіїлю»**, **«Подражаніє 11 псалму»** та інші. Поет вдається саме до цих біблійних текстів, оскільки пророцтва про загибель світу зла і насильства відповідали його почуттям. Слушно зауважив *Олександр Білецький*: «Біблійні книги допомагали Шевченкові знайти вираз для тієї стихії, яка дедалі виразніше опановувала його творчість: для стихії громадянського пафосу». У біблійних сюжетах Шевченко насамперед віднаходив підґрунтя для звеличення національно-визвольної боротьби, для мрій про світле майбутнє свого народу і країни, для визначних духовних осяянь.

ПАМ'ЯТАЙМО! Біблійні сюжети й образи у творах Тараса Шевченка набувають значення потужних символів та образних узагальнень.

Біблійні мотиви особливо характерні для останнього періоду творчості Шевченка. Так, Шевченко остаточно утвердився в осмисленні ідеалів, до яких повинен прагнути народ, аби запанувало щастя на землі.

Знаменитий вірш **«Ісаія. Глава 35»** був написаний у Петербурзі, надрукований у журналі «Основа». Це «подражаніє» 35-й главі біблійної книги пророка Ісаії. Зміст цієї глави – пророцтво про щасливе життя людства в майбутньому. Шевченко на цій основі створив національний гімн вільним людям на вільній землі: «І пустиню опанують веселії села».

На відміну від інших поезій Шевченка на біблійні теми, у цьому творі переважає не пафос викриття соціального зла, а пафос утвердження світлого майбутнього у свідомості українського народу. У формі біблійного

Тарас Шевченко. Видубицький монастир у Києві

пророцтва автор висловив свої мрії про вільне життя народу після перемоги над «владиками». Порівняно з оригіналом, вірш Шевченка, звісно, має виразніше соціальне забарвлення, що підкреслено яскравими образами: «коліна... кайданами куті», «невольничі утомлені руки», «раби». Потужна символіка твору сконцентрована в образі буяння зціленого «волею» народного життя. Складні, вишукані епітети («золототканий», «вбогодухі»), прямі образні запозичення з Біблії («мов Йорданові святії луги», «і слава Ливанова»), цитовані вислови зі Святого Письма («воздає злодіям за злая»), архаїчна лексика посилюють спорідненість твору з біблійним текстом, що й надає поезії могутнього пророчого звучання.

Віднайдіть у тексті використані автором архаїзми та запишіть їх тлумачення в зошит.

Зачин поезії – метафорична картина-звертання поета до рідної землі, що поступово переростає в пророчу картину оновлення. Окличні інтонації твору також відіграють важливу роль.

Зверніть увагу на те, в яких смислових вузлах поезії Шевченко їх застосовує.

Поет не просто змальовує утопічну картину щасливого майбутнього: нове життя для нього сповнене глибокого змісту, перспективи, воно осяяне Божим благословенням – недаремно він наголошує: ці нові «вольнії, широкії» шляхи – святії!

На слова цієї поезії Микола Лисенко написав урочисту кантату «Радуйся, ниво неполитая».

Унікальним в історії світової літератури є поетичний цикл Тараса Шевченка **«Давидові псалми»**. Це пристрасне звертання до Бога прозвучало 1845 року. Тарас Шевченко вбачав чимало схожого в долі України та біблійного Ізраїлю. І переосмислюючи мотиви псалмів, автором яких, за легендою, вважають царя Давида, Великий Кобзар порушував нагальні національні проблеми, осучаснюючи давні релігійні сюжети. Він обрав зі 150 псалмів усього 10, які, на його думку, містили найглибші паралелі з українським життям.

Шевченко викриває тих, хто «в беззаконії мерзіє», хто їсть людей «замість хліба». Він намагається у свідомості читача утвердити думку, що «царі, раби – однакові сини перед Богом». Рядки циклу пройняті уповнням на Господа, на його милосердя й волю. Однією з найяскравіших сюжетних паралелей циклу є мотив розлуки з рідним краєм. У біблійних псалмах ідеться про тугу вигнанців за батьківщиною, а Шевченко, розвиваючи цей мотив, з болем згадував про гіркі дороги чужини, передчував нову розлуку з Україною, присягався берегти в серці любов до рідної землі: «І коли тебе забуду, Ієрусалиме, Забвен буду покинутий, Рабом на чужині...»

Що вам відомо про Псалтир? Чому до жанру псалмів звернувся Шевченко?

Аби дотриматися природної форми псалмів, автор використовує традиційну релігійну лексику, особливу побудову речень: «І пребудет твоя воля, І труд твій не всує». Окрім того, в основі псалмів антитеза: гріх – праведність, Господь караючий – Господь милосердний.

Подібні мотиви звучать і в інших творах Шевченка, адже саме на Бога покладає надію поет:

Встань же, Боже, поможи нам
Встать на ката знову!

Поет кожного з нас навчив молитися за Україну, розповів страшну й повчальну історію українського народу. І нелегким життям довів право свого народу на вільне і щасливе життя.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Чи цікавився Шевченко Біблією? Які легенди, сюжети лягли в основу його творів?
2. Які біблійні мотиви використав у своїй творчості Тарас Шевченко?
3. Які образи з Біблії є у творах Кобзаря?

II рівень – *середній*

1. Визначте жанри творів «Давидові псалми» та «Ісаія. Глава 35».
2. Яка провідна ідея твору «Ісаія. Глава 35»?
3. Які теми «Давидових псалмів» виявилися найближчими для Шевченка?

III рівень – *достатній*

1. Проаналізуйте лексику біблійних творів Кобзаря. У чому її особливості?
2. Доведіть, що Шевченко у своїх творах доповнює біблійні мотиви соціальними. Процитуйте відповідні уривки з текстів.
3. Проаналізуйте епізоди з творів «Ісаія. Глава 35» і «Давидові псалми», у яких Шевченко малює картини майбутнього життя своїх співвітчизників. Що прагнув бачити поет у майбутньому?

IV рівень – *високий*

1. Пригадайте, у яких вивчених вами творах використані біблійні мотиви. Підсумувавши, визначте, яке значення в житті Шевченка відігравала Біблія.
2. Доведіть, що Кобзар обирав здебільшого ті біблійні сюжети й мотиви, які мали очевидні паралелі з історією України.
3. Чому, на ваш погляд, Біблія впродовж тисячоліть лишається могутнім джерелом сюжетів, мотивів, образів для світового письменства, музики, живопису?

РОБОТА В ГРУПАХ

Одна група готує розширене повідомлення про біблійний текст, яким скористався Шевченко («Давидові псалми», легенда про Марію, відповідні глави з книг пророків тощо). Інша група докладно проаналізує Шевченків твір з погляду використання й переосмислення біблійних сюжетів. Потім групи порівняють результати своїх спостережень. Експерти підготують цікаві запитання за результатами проведених досліджень.

ДИСКУТУЄМО

Михайль Семенко, засновник українського футуризму, на початку XX століття писав: «Я хочу тобі сказати, що, де є культ, там немає мистецтва. А передовсім воно не боїться нападів. Навпаки. В нападах воно гартується. А ти вхопивсь за свого "Кобзаря", від якого тхне дьогтем і салом. І думаєш, що його захистить твоя пошана. Пошана твоя його вбила. Й немає йому воскресіння. Хто ним захоплюється тепер? Чоловік примітивний... Чоловіче! Час титана перевертає в нікчемного ліліпута, і місце Шевченкові в записках наукових товариств».

Чи погоджуєтеся ви з такою думкою?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Біблія у світовій літературі». З'ясуйте, до яких біблійних образів, сюжетів, мотивів найчастіше звертаються письменники, чи точно відтворюють зміст біблійних текстів, чи популярні такі твори серед читачів.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Видатна поетеса Ліна Костенко у своїй творчості також звернулася до Біблії, зокрема до «Давидових псалмів».

Псалом № 1

Блажен той муж, воістину блажен,
котрий не був ні блазнем, ні вужем.

Котрий вовік ні в празники, ні в будні
не піде на збіговиська облудні.

І не схибнеться на дорогу зради,
і у лукавих не спита поради.

І не зміняє совість на харчі, –
душа його у Бога на плечі. (...)

Крилаті з нього вродяться плоди,
і з тих плодів посіються сади.

І вже йому ні слава, ні хула
не зможе вік надборкати крила.

А хто від правди ступить на півметра, –
душа у нього сіра й напівмертва. (...)

І хто всіляким ідолам і владам
ладен кадити херувимський ладан,

той хоч умре з набитим гаманцем, –
душа у нього буде горобцем.

Куди б не йшов він, на землі і далі,
дощі розмиють слід його сандалій.

Бо так воно у Господа ведеться –
дорога ниць – в землю западеться!

Ліна Костенко, як і Шевченко, обрала з «Давидових псалмів» перший. Тож напишіть творчу роботу на тему «"Давидові псалми". Місток інтерпретацій через століття».

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Псалми́ (грец. *оспівую*) – це пісні релігійного змісту, зібрані в Псалтирі. Їхнім автором вважають царя Давида. Псалми мають яскраву поетичну форму, чим привертають увагу письменників усього світу.

Гімн (грец. *похвальна пісня*) – поетичний твір урочистого змісту. Гімни бувають державними, релігійними, революційними, партійними, присвяченими певній видатній особі чи події. Відповідно їх виконують принагідно

до урочистих подій, спортивних перегонів. Гімн є одним із жанрів ліричної поезії.

Поміркуйте, які твори Шевченка мають ознаки гімну.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Спробуйте протягом п'яти хвилин пригадати всі відомі вам гімни – державні (інших країн), релігійні тощо. Пригадайте, коли Україна відзначає День Державного гімну, хто автор слів і музики цієї пісні. Спробуйте створити (якщо його немає) гімн власної школи, класу. Влаштуйте шкільний конкурс проектів гімну.

СВІТОВА ВЕЛИЧ ШЕВЧЕНКА

«ТОГО ВЕЛИКОГО ВОГНЮ І СМЕРТЬ НЕ ПОГАСИЛА»

І заповіт братерства та любові,
Що він нам дав, як стяг, на боротьбу,
Перелетить луною в інші мови
І правдою подужає злобу.

Михайло Старицький

Ось і прочитали ми геніальну молитву у величному храмі поезії, збудованому Тарасом Шевченком. Цей храм – найголовніший собор української духовності, собор, у якому твориться спільна національна молитва, молитва за Україну. *Михайло Грушевський* писав про Шевченка: «З його появою можна було сказати, що українське відродження з літературного боку забезпечене». Саме від грізного Шевченкового «Поховайте та вставайте...» почалося справжнє відродження України.

«Кобзар» для більшості з нас – це буквар, пісенник, підручник з історії, енциклопедія українського життя і духовна Конституція. Це книга всього народу, який за нею вчився боронити свою свободу, будувати майбутнє. І сам Тарас ніколи не був для України просто письменником – він був і залишається духовним лідером, пророком, мірилом правди й совісті нації. Його заповіт актуальний донині:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во врем'я люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Пригадайте основні віхи життєвого і творчого шляху Великого Кобзаря. На які періоди поділяють його творчість?

Тарас Шевченко залишив нам у спадок пісні, які житимуть вічно, і співатимуть їх наші нащадки. Україна житиме доти, доки лунатимуть над її святими просторами могутній «Заповіт» і «Реве та стогне Дніпр широкий». Поет проспівав грандіозний гімн жінці-матері. «Катерина», «Наймичка», «Причинна», «Тополя» – ось ті пристрасні молитви Шевченка за жіночі долі, звернені до Бога. Навіки закарбовані у свідомості

українців його політичні погляди, що й нині є дороговказом для нових поколінь: гнівний «Кавказ», саркастичний «Сон» і «Посланіє...».

Пригадайте всі прочитані твори Шевченка. Процитуйте улюблені уривки. Які почуття вони у вас викликають?

А ще Тарас Шевченко яскравий і оригінальний прозаїк. На засланні він написав низку прекрасних повістей російською мовою. Деякі з них повторили сюжети його поем – «Варнак», «Наймичка». Повість «Художник» розкрила багато таємниць життя самого Кобзаря. У цьому творі він розмірковував над долями талановитих митців минулого. Історія талановитого безіменного художника, вихідця з народу, – багато в чому історія життя самого Шевченка, який не злякався двобою з Російською імперією. Була ще повість «Музыкант» – драматична історія про трагедію талантів у кріпосницькому суспільстві; «Близнецы» – історія байстрят-близнят, підкинутих матір'ю-покриткою заможному хуторянинові.

Українському театрові Шевченко подарував чудову п'єсу «Назар Стодоля». Ця історична соціально-побутова драма стала перлиною репертуару більшості професійних українських театрів, візитною карткою відомого театру корифеїв. Палкі почуття закоханих – славного козака Назара Стодолі й доньки сотника Кичатого Галі – Шевченко змалював зі щирою симпатією. Історичне тло твору – становище України після Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Корифей українського театру XX століття *Гнат Юра* писав: «Нема такого видатного актора українського театру... який не брав би участі в постановках "Назара Стодолі"».

Пригадайте, яку роль відіграла драма «Назар Стодоля» в житті Івана Карпенка-Карого. Хто з акторів театру корифеїв грав ролі в цій п'єсі?

Виняткове значення для пізнання й осмислення Шевченка як титана думки мають його особисті записи, відомі під назвою **«Журнал»**. Це щоденник, який Кобзар почав вести 12 червня 1857 року, за півтора місяця до звільнення із заслання. Писав його Тарас Григорович російською мовою майже рік – останній запис датовано 13 липня 1858 року. Він не здогадувався, що ці записи буде опубліковано, тож писав для себе і для «люблячого друга» – для тих людей, які завжди були поряд, однодумців, соратників.

У цьому щоденнику висловлені суспільно-політичні, філософські, моральні погляди митця. Він розповідав у своїх нотатках про людей, з якими зустрічався, висловлював ставлення до творів мистецтва. Бачимо зацікавлену, небайдужу, вдумливу й мудру людину, яка любила життя. Переказувати ці записи немає сенсу, адже є небезпека порушити інтонацію, глибинний зміст роздумів, ту ауру почуттів, якою сповнений цей найвидатніший твір української мемуарної прози. Один з найвідоміших літературознавців XX століття *Сергій Єфремов* сказав, що тут читач знайде «ключ до його творчості, до того дивного секрету скоряти людські серця, викликати відповідні настрої, що високою мірою посідав наш поет».

ПАМ'ЯТАЙМО! Тарас Шевченко – основоположник української літератури та літературної мови.

Його творчість набула виняткової викривальної та націотворчої сили. Засади реалізму, утверджені Шевченком у літературі, визначили подальший шлях літературного процесу аж до початку XX століття. Як влучно зауважив видатний український новеліст Василь Стефаник (з його творчістю ви ознайомитеся в старших класах), Шевченко перетопив українське слово на чисте золото української поезії.

Життя Тараса Шевченка – це істинний подвиг, подвиг життєвий і мистецький. Він увів українську літературу в коло літератур європейських, остаточно утвердив право творити українською мовою національне красне письменство. Українці, озброєні вогненним словом Кобзаря, усвідомили себе нацією – і це найвищий подвиг Поета.

Шевченко створив цілу літературну школу, яку поважали і на яку зважали класики інших європейських літератур. «Я не можу назвати імені жодного українського поета, який би не відчував на своєму чолі дотику гарячої долоні Тараса Григоровича», – писав *Максим Рильський*.

Як зауважують дослідники, Шевченко належить до числа наймузикальніших поетів світу. У його творах нуртує музика, з них рвуться то тихі мелодії суму, то яскраві, пристрасні акорди звитяжних козацьких пісень.

Створено близько 500 хорових, сольних, оперних, симфонічних та інших творів на тексти чи за мотивами поетичних шедеврів Шевченка. Тільки Микола Лисенко написав 90 творів різних жанрів, а ще були блискучі мелодії Кирила Стеценка, Миколи Аркаса, Якова Степового, Михайла Вериківського.

Пригадайте, які твори Кобзаря покладено на музику. Прослухайте записи і поміркуйте, чи відображає музика творчий задум поета.

Напевно, ви вже звернули увагу на те, що підручник ілюстрований картинами Тараса Шевченка. Його винятковий талант художника був визнаний ще за життя, а створені ним полотна – портрети, акварелі, ілюстрації до біблійних і власних творів – стали класикою українського малярства. Його картини автобіографічні. Він відтворював на своїх полотнах власне життя і виражав у підтексті своє духовне «Я».

Назвіть картини Шевченка, які ви вже бачили.

Життя Шевченка стало прикладом беззастережного служіння ідеї визволення Батьківщини. З його поезіями на устах помирали бійці студентського куреня під Крутами, його вірші друкували фронтові газети під час Другої світової війни, щоб люди розуміли: вони воюють за отой «садок вишневий коло хати», який сплюндрували фашисти. «Кобзар» був святинею для воїнів ОУН-УПА, що не бачили в житті вищої честі, аніж померти за волю України. І ніщо протягом майже двох століть не могло спинити могутньої ходи його творів усією планетою.

Звернімося до представників різних народів і культур: їхні слова звучатимуть переконливіше!

• «Шевченко цілком заслуговує почестей, якими його оточують. Він був більше, ніж українець, – він був державним мужем і громадянином світу. Він був більше, ніж поет, – він був хоробрим борцем за права і волю людей. Він писав вірші, щоб вести рішучий бій за волю... Коло Шевченкових слухачів було таке широке, а вплив був такий великий, що його

слова знаходили читача і любов далеко поза кордонами рідної країни. Видання його поезій були такі вартісні, що кожна родина старалася мати дві книжки – Біблію і Шевченка» *(Ліндон Джонсон, президент США)*.

• «Шевченко – одна з кращих пісень боротьби, яку співають у колоніальних... країнах» *(Назим Хікмет, класик турецької літератури)*.

• «Всюди... як свій, бо на Слов'янщині нема для нього чужої країни» *(Емануїл Вавра, чеський учений)*.

• «Я вчився по його творіннях писати. Геніальна образність, чудова яскравість, зворушливий драматизм творів Шевченка ніколи не вирвеш із серця, вони освітлюють усе життя» *(Олександр Серафимович, російський письменник)*.

• «Тараса Григоровича Шевченка, завдяки його надзвичайній творчій обдарованості та глибокій гуманності, можна назвати поетом світового значення. І якщо він найсильніше промовляє саме до душі українця, то проблеми, порушені в його творах, важливі для всіх народів» *(Шарль Стебел, французький письменник і перекладач)*.

• «Могутність його бунтівного духу, відвага, з якою він атакує найміцніші твердині свого часу, ба навіть нашого часу: чи це божество, чи самодержавство, теократія, нелюдяність, расове упередження, жорстокість, глупота чи невігластво» *(Генрі Маршалл, англійський письменник)*.

Прокоментуйте слова видатних шанувальників Шевченка. Що єднає всі ці висловлювання?

Для кожного нового покоління людей приходить час відкривати для себе неосяжні материки світової культури, і серед них – Шевченка. Приходитимуть завжди на Чернечу гору в Каневі люди вклонитися великому Тарасові, який суворо вдивляється в далечінь із Дніпрової кручі. Він і нині прозирає майбутнє – наше майбутнє.

Твори Шевченка перекладено близько ста мовами світу. Переважна більшість перекладачів спеціально вивчали українську мову, щоб читати твори поета в оригіналі.

Він мріяв про Україну нову, Україну, яка передаватиметься з роду в рід як чисте, нетлінне у віках золото, як найдорожчий духовний прабатьківський скарб. Нам судилося стати виконавцями його заповітів. Як сказано в Євангелії, дерево судять за плодом, а людину – за діла її, так і ми не лише словами, а вчинками, щоденною працею повинні вшановувати пам'ять Великого Кобзаря, нашого пророка. Отже, ми маємо довести всьому світові і передовсім самим собі, що Україна здобула й збереже належне їй гідне місце серед європейських держав.

«Був він немов великий факел з українського воску, що світиться найяснішим і найчистішим вогнем європейського поступу. Факел, що освітлює цілий новітній розвиток української літератури» *(Іван Франко)*. А твори його «належать всій Україні і будуть промовляти за неї вічно» *(Пантелеймон Куліш)*.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Який внесок зробив Шевченко у вітчизняну культуру?
2. Чиї відгуки про творчість Шевченка вам особливо запам'яталися й чому?

II рівень – *середній*

1. На чому наголошують представники інших культур – шанувальники творчості Шевченка?
2. Окресліть здобутки Кобзаря в царині малярства, зв'язок його творчості з музичним мистецтвом. Проілюструйте свою відповідь цитатами з поезій.

III рівень – *достатній*

1. Яку творчу спадщину залишив нам Шевченко в царині прози, драматургії?
2. Чому, на вашу думку, творчість Шевченка відома всьому світові?

IV рівень – *високий*

1. Порівняйте актуальність творів Шевченка в добу їх творення і в наш час. Чи відбулись якісь зміни?
2. Запропонуйте своє бачення ролі Шевченка в історії України, у розвитку української нації та розкажіть про його вплив на сьогодення.

РОБОТА В ГРУПАХ

Групи мають підготувати ілюстровані повідомлення на такі теми: «Вшанування Тараса Шевченка у нашому місті (селі)», «Вшанування Тараса Шевченка в Україні», «Вшанування пам'яті Тараса Шевченка у світі». Для цього дізнайтеся, які пам'ятники Кобзареві поставлено у світі, хто їхні автори; які об'єкти названо на честь Шевченка; які урочисті заходи проводять у дні пам'яті митця тощо. З кращими повідомленнями ви можете виступити перед учнями молодших класів під час проведення традиційних шевченківських днів.

ДИСКУТУЄМО

Чи актуальна творчість Тараса Шевченка в незалежній Україні, за яку він, власне, боровся? З якими словами звернувся б Шевченко до наших сучасників, до керівників нашої країни?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Цього разу кожен матиме індивідуальний проект під назвою «Мій Шевченко». Упорядкуйте альбоми (можна в електронному варіанті), до яких увійдуть улюблені твори Кобзаря, цікаві ілюстрації, факти з життя поета, уривки з музичних творів на слова Шевченка. Умістіть туди також твір-роздум або власні поезії (якщо ви пишете вірші) на одну із запропонованих тем.

1. «Україна в творчості Тараса Шевченка».
2. «Шевченко і наша сучасність».
3. «Християнські ідеали у творчості Тараса Шевченка».
4. «Образи майбутнього життя в поезії Кобзаря».
5. «Шевченко як основоположник української літературної мови».
6. «Образи великих українців у творчості Шевченка».
7. «Шевченко-художник. Що можуть розповісти картини про автора?»

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Про життя Тараса Шевченка й за сюжетами його творів знято багато фільмів. Роль Тараса виконували видатні актори – Амвросій Бучма, Сергій Бондарчук, Іван Миколайчук. Про життя Великого Кобзаря було написано низку п'єс: Олек-

сандра Ільченка «Петербурзька осінь», Івана Кочерги «Пророк», Юрія Костюка «Тарас Шевченко», «Слово правди» та інші. Ваше завдання – створити сценарій для фільму «Тарас Шевченко». Розподіліть обов'язки: визначте групу сценаристів, яка напише тексти сцен; режисерську групу, яка визначить особливості постановки; кастинг-директора, який запропонує акторів – виконавців ролей; костюмера, який докладно опише костюми акторів; художника-декоратора, що стане автором інтер'єрів; музичного редактора, що добере музичний супровід до фільму. Вам також потрібні будуть літературний консультант, який підкаже, які твори й коли були написані Шевченком і в яких епізодах кінокартини їх можна буде використати; історичний консультант (допоможе відтворити історичне тло картини); директор фільму, що координуватиме зусилля учасників проекту. Підготувавшись, влаштуйте обговорення (круглий стіл), куди запросіть учителів української мови та літератури, зарубіжної літератури, учнів інших класів. Якщо у вас є паралельні класи, влаштуйте конкурс таких сценаріїв, уривки зі сценарію-переможця надрукуйте в шкільній стіннівці, надішліть на один з літературних конкурсів, що проходять в Україні. Хай вам таланить!

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Вшанування пам'яті Тараса Шевченка є святим обов'язком кожного українця. На державному рівні з 1918 року щорічно святкують дні Тараса Шевченка, а за рішенням ЮНЕСКО ювілеї поета відзначають у більшості країн світу.

На честь Шевченка названо університети, інститути, школи, наукові установи, театри, вулиці, пароплави тощо. У більшості міст України встановлено пам'ятники чи погруддя Кобзареві, відкрито музеї, а могилу поета на Чернечій горі проголошено національним заповідником.

Від 1962 року щорічно присуджують Державні премії України імені Тараса Шевченка в галузі літератури та мистецтва загалом.

Поцікавтеся, хто з українських письменників, художників, музикантів був удостоєний премії імені Тараса Шевченка. Підготуйте короткі повідомлення про них.

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

До великого українського поета зверталися різними мовами письменники інших країн і народів. Зверталися, щоб висловити своє захоплення і віддати шану.

З часу доранного молодість трудная,
Пристрастей повна, надій і захоплення...
Смілі промови, борня безрозсудная,
Довгі потому часи поневолення...
Все йому знане: тюрма петербурзькая,
Допит, заслання, жандармів люб'язності,
Сині, безкраї степи оренбурзькії,
Грати залізні...

Микола Некрасов, російський поет

На південь, на північ, на схід, захід сонця
На струнах людських душ твій грає «Кобзар».
У хаті, в палаці, в тюрмі, у корчомці
Ти будиш серця, ніби дзвоном дзвонар.

Янка Купала, класик білоруської літератури

Як Прометей, з великою любов'ю,
Долаючи пітьму, ти йшов до нас,
І жовч, і біль, замішані із кров'ю,
Ти випивав до дна в жорстокий час.

Та чорним хмарам сонця не закрити,
Воно промінням хмари пробива,
І хоч твої вірші сльозами змиті,
Але народ в них сили здобува.

Вони палають полум'ям високим,
Вогонь життя в них б'ється і тепер,
Бо твій «Кобзар» – це сизокрилий сокіл,
Що на льоту вражає хижу смерть.

Георгій Леонідзе, грузинський поет

Підготуйте поезії чи висловлювання про творчість Тараса Шевченка. Об'єднайте результати ваших пошуків і створіть альбом під назвою «Світ про Шевченка». Подаруйте цей альбом кабінету української мови та літератури.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Нині ми слухаємо зовсім іншу музику, ніж була за часів Шевченка. Поза сумнівом, ви цікавитеся творчістю сучасних українських музичних груп. Тож спробуйте придумати сценарій музичного кліпу на будь-який з улюблених творів Шевченка, укажіть, хто із сучасних зірок міг би взяти участь у ньому. Влаштуйте вечір караоке, на якому, дібравши сучасні, актуальні музичні композиції, ви покладете на музику твори Шевченка й виконаєте їх. Адже ми переконалися: творчість поета нині актуальна як ніколи!

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – К., 1994.
2. Дзюба І. У всякого своя доля. – К., 1989.
3. Коцюбинська М. Етюди про поетику Шевченка. – К., 1991.
4. Сверстюк Є. Шевченко і час. – К., 1996.
5. Федченко П. Тарас Григорович Шевченко. – К., 1989.
6. Пахаренко В. Незбагненний апостол. Світобачення Шевченка. – Черкаси, 1999.
7. Смілянська В. «Святим огненним словом...». Тарас Шевченко: Поетика. – К., 1990.
8. Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1976–1977.
9. Світова велич Шевченка: У 3 т. – К., 1964.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

(1819–1897)

«НЕХАЙ ЗА НАС НАШЕ ДІЛО ГОВОРИТЬ...»

Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента.

Микола Хвильовий

Пантелеймон Куліш

В історії української літератури небагато таких усебічно обдарованих, талановитих постатей, як «гарячий Панько Куліш» – так він сам підписував свої твори. На жаль, і досі належно не поціновані його етнографічні й мовознавчі, культурологічні та публіцистичні праці. Тож знаний він як письменник, літературний критик, історик, фольклорист, перекладач. Допитливим, палким і запальним був Пантелеймон Куліш з дитинства і таким лишився до кінця життя. Ті, хто поділяв його погляди, і ті, кому незрозумілими були його устремління, не могли заперечити головного – справжньої подвижницької праці цієї людини в ім'я майбутнього України. Пророчими стали слова *Івана Франка* про те, що це «перворядна звізда в нашому письменстві» і в «історії нашого духовного розвою займе він назавсігди дуже високе місце».

Довга й бурхлива життєва дорога Пантелеймона Олександровича Куліша розпочалася 7 серпня (26 липня) 1819 року в містечку Воронежі Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині це Шосткинський район Сумської області). Хлопчик горнувся до красуні-мами, що знала безліч пісень, і сестрички Лесі, що старанно вчила кмітливого братика грамоти. Рідні лише дивувалися, як швидко він осягнув читання, письмо, навчився лічити. Але недовго тривало їхнє родинне щастя: спершу померла сестричка Леся, згодом – мама. Батько, заможний хлібороб Олександр Андрійович, не привів у дім іншу жінку, бо сина любив понад усе, боявся, що мачуха скривдить чутливого й розумного хлопчину.

Тоді й почалася незвичайна дружба Панька із сусідкою Уляною Терентіївною Мужиловською, яка намагалася ласкою та увагою зігріти серце маленького сироти. Вона читала йому поезії, прилучала до книжної мудрості, стала для нього наставницею і «духовною матір'ю». Пізніше Пантелеймон Куліш присвятив їй багато творів, чим і віддячив своєму дорослому щирому другові.

Куліш навчався в Новгород-Сіверській гімназії, згодом став вільним слухачем лекцій на словесному та правничому факультетах Київського університету. Але вступити до цього навчального закладу йому не вдалося – батько не зміг підтвердити свого дворянства, хоч і походив зі знаного ко-

зацько-старшинського роду. Та саме в стінах цього навчального закладу Пантелеймон Олександрович сформувався як інтелігентна, творча й усебічно розвинена особистість.

Які обмеження накладалися в Російській імперії на представників інтелігенції різних національностей? Хто з відомих вам письменників, художників, музикантів постраждав від утисків російського царизму?

Він став викладачем у Луцькому дворянському училищі, почав писати художні твори, спершу – російською мовою. 1845 року від свого друга, ректора Петербурзького університету Петра Плетньова, одержує запрошення на роботу до російської столиці. Талановитого українського інтелігента направили в західнослов'янські країни, аби він вивчав історію, культуру, мову слов'янських народів. Його супроводжувала дружина, Олександра Михайлівна Білозерська. До речі, на їхньому весіллі боярином був веселий, дотепний та щирий друг Пантелеймона Олександровича – Тарас Шевченко. Два митці познайомилися під час першої подорожі Тараса Шевченка в Україну, пізніше Куліш описував це так: «Можна сказати, що це зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком-кармазинником (кармазин – матеріал, з якого шили козацькі кунтуші. – *О.М.*). А були, справді, вони представники двох половин козаччини». Ці слова й пояснюють розбіжності в їхніх поглядах, які згодом переростуть у гостру дискусію між Шевченком і Кулішем. Її підґрунтя очевидне: поміркований культурник Куліш вважав, що змінювати суспільну ситуацію в Україні необхідно шляхом культурного відродження. Шевченко ж був переконаний, що насамперед потрібні політичні зміни і лише українська державність буде запорукою відродження нації.

Недовго тривала щаслива подорож молодого подружжя Європою. У Варшаві Пантелеймона Куліша заарештували за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. Як не прагнули допомогти письменнику друзі й покровителі, двомісячного арешту і трирічного поселення в Тулі уникнути не вдалося. Проте за цей час Пантелеймон Олександрович написав багато творів, удосконалив знання іноземних мов, студіював творчість класиків європейської літератури. Цими ж роками датуються блискучі переклади Вальтера Скотта, Вільяма Шекспіра, Чарльза Діккенса, Джорджа Гордона Байрона, Жана Батіста Мольєра, античних авторів.

Завдяки клопотам друзів і дружини Куліш 1850 року повернувся в Петербург. Цей період життя був надзвичайно плідним. Прийшло заслужене визнання: видано «Записки про Південну Русь», про які один з талановитих сучасників сказав, що це «пам'ятки духу народного». У цій етнографічно-фольклористичній, історіографічній і літературній збірці використано перший український фонетичний правопис, укладений автором і згодом названий «кулішівкою». Він ліг в основу видання «Кобзаря» 1860 року, журналу «Основа», а також сучасного українського фонетичного правопису. 1857 року Куліш видав «Граматику» – перший в Наддніпрянській Україні буквар і читанку для народних шкіл.

Пантелеймон Олександрович скерував усі свої зусилля на видавничу справу, а відтак маємо з того періоду літературний альманах «Хата», чимало видань творів українських письменників, що побачили світ у власній друкарні письменника. Саме в п'ятдесятих роках вийшла двотомна монографія «Записки про життя Миколи Васильовича Гоголя» – перша ґрунтовна біографія геніального письменника. 1857 року був

виданий славнозвісний історичний роман «Чорна рада», який і став найбільшим творчим звершенням Куліша.

Захоплення історичним минулим зумовило романтичний характер художніх шукань письменника. Ось коли дався взнаки вплив Михайла Максимовича, ректора Київського університету, який свого часу ознайомив талановитого юнака із захопливими лицарськими романами Вальтера Скотта.

1861 року Куліш першим починає професійно займатися літературною критикою в журналі «Основа», що видавався в Петербурзі, але мав колосальний вплив на розвиток української культури та літератури. Навколо цього видання гуртувалася національна творча інтелігенція: Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Микола Костомаров, Олександр Кониський, Степан Руданський. Але після сумнозвісного валуєвського циркуляра, який забороняв україномовне книгодрукування (окрім художніх творів), настали часи жорсткої урядової реакції.

Пригадайте, які твори названих письменників ви читали.

Пантелеймон Олександрович з дружиною знову змушений був мандрувати Європою, активно популяризував сюжети з української історії, писав нариси, поезії, статті. Робота високопосадовця у Варшаві не приносила особливого задоволення, тільки поїздки до Львова та участь у тамтешніх культурницьких заходах допомагали реалізуватися творчій особистості митця. На думку *Івана Франка*, «Куліш був головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до половини 70-х років».

А відтак Пантелеймон Олександрович поринув у роботу і почав здійснювати давні творчі задуми. Ще Тарас Шевченко свого часу висловлював ідею перекладу українською мовою Біблії. Цей задум узявся втілити в життя Куліш. Непросту працю він вирішив розділити з однодумцем, студентом Віденського університету, вихідцем з Галичини ***Іваном Пулюєм***, згодом – видатним фізиком, ректором Карлового університету в Празі. На жаль, Куліш не завершив справу свого життя, якою вважав переклад Біблії, тож закінчували її вже Пулюй та ***Іван Нечуй-Левицький***.

Чому саме переклад Біблії Куліш вважав принципово важливим досягненням?

Лише 1873 року родина Кулішів повернулася в Петербург, де Пантелеймон Олександрович певний час працював на державній службі, а весь вільний час віддавав творчості. Розійшлися шляхи з однодумцями: Куліш різко негативно оцінював роль козацьких і селянських повстань у розбудові української державності. Він, по суті, заперечив головні засади української історичної науки. Та чи могла українська інтелігенція погодитися з твердженнями про те, що польське панство, російський царизм виконували позитивну культурницьку місію в Україні?! А цій ідеї Пантелеймон Куліш присвятив наукову працю – «Історія возз'єднання Русі».

Поміркуйте, на чому могла ґрунтуватися така ідейна позиція митця.

Останній період свого життя Пантелеймон Куліш провів на хуторі Мотронівка на Чернігівщині. Дружина Пантелеймона Олександровича була не лише його вірним другом і однодумцем упродовж усього життя. Вона відома як Ганна Барвінок – талановита письменниця, що сказала своє впевнене жіноче слово в українській літературі. Тож і родинний

Ганна Барвінок

хутір перейменував Куліш на честь дружини – Ганнина Пустинь.

Які творчі «дуети» в літературах світу вам відомі?

Перебуваючи в Петербурзі, письменник марив поверненням на хутір, що і стало своєрідною філософією, ґрунтованою на поглядах французького філософа Жан-Жака Руссо. Він писав, що освіченій людині потрібно іноді «повертатися до первісної дикості та суворості душі, тікати хоч на короткий час». Він прагнув, зберігаючи самобутність і національну ідентичність українців, європеїзувати їх, забезпечити умови для засвоєння здобутків світової культури. Це були своєрідні шукання романтика, який у такий спосіб протестував проти міщанської рутини індустріального міста.

Загалом світогляд Куліша надзвичайно оригінальний: це і романтичні устремління, і глибока віра в Бога, і просвітницькі ідеї доцільності будови Всесвіту. Він був прихильником філософії позитивізму, яка стверджувала, що релігія та наукове пізнання можуть гармонійно співіснувати.

Період хуторянського буденного життя дивного «європейця-хуторянина» був насичений перекладацькою діяльністю, довгими й почасти важкими роздумами на самоті. Бо навіть ті, з ким упродовж життя Куліш вів нескінченні дискусії, уже на той час відійшли у вічність...

Пантелеймон Куліш був невгамовний у праці, адже навіть пожежа, що трапилася в Мотронівці, знищила рукописи, частину перекладів Біблії, не розчарувала письменника в усамітненні хутірського буття.

Він ще встиг відсвяткувати золоте весілля з дружиною, а 14 лютого 1897 року Пантелеймон Куліш навіки спочив прямо за роботою з олівцем у руці, несподівано спинившись у творчому леті. Заповіт його такий: «Нехай за нас наше діло говорить, а не наші орації... нехай нашим ворогам буде тяжко від нашої розумної праці...»

«СЛОВО НАМ ВЕРНЕ І СИЛУ ДАВНЕЗНУ, І ВОЛЮ...»

...Не тільки старався зображувати суспільність українську, але силкувався розбурхати її на всіх кінцях до нового, суспільного, духовного і національного життя.

Іван Франко

Пантелеймон Куліш вважав українських письменників «могучими речниками, пророкуючими мирові народну духовну самостійність нашу». Саме письменники, вважав він, зможуть з «приниженої до землі маси» народу українського «утворити націю самочутну, саморозуміючу»,

яка господарюватиме на «предківському займищі». А тому сам докладав чимало зусиль для розвитку багатьох літературних жанрів – поезії, прози, драматургії.

Літературна творчість його розпочалася з опрацювання народних казок і переказів. Першим яскравим здобутком стала романтична ідилія «Орися», створена на матеріалі двох пісень «Одіссеї» Гомера.

Поетична творчість Пантелеймона Куліша є цікавою сторінкою його біографії. 1862 року вийшла перша збірка **«Досвітки. Думи і поеми»**. Ця збірка мала чітко задекларовану в поезії «Братові Тарасові на той світ» мету: «Чи мені по тобі Сумом сумувати, Чи твою роботу Взяти докінчати?». Усуціль пронизана романтичними мотивами, збірка торкалася актуальних проблем національного й соціального гноблення.

Наступна збірка, **«Хуторна поезія»**, вийшла друком 1882 року. У ній Куліш спробував узяти «нові, ще небрані ноти». Саме в цій книзі Куліш-поет запропонував своє переосмислення ролі козаччини. Поезія в цих творах перемежована з публіцистикою – декларацією суспільно-політичних поглядів поета. Куліш поставив запитання, яке хвилювало кожного патріота-українця: чому так сталося, що «в спадку неволя нам одна досталась, А наше надбаннє чужаки взяли?». І відповів: «Не мечем було нам Польщу воювати: Розумом, талантом, словом тим святим», бо «Хто мечем воює, од меча і згине».

Як ви розумієте таку позицію? Чим вона різниться з Шевченковою?

Ці погляди задекларовані також у поезії **«До рідного народу»**. Вірш має підзаголовок: «подаючи йому український переклад Шекспірових творів». Надзвичайно цікаві й епіграфи. Перший – із Шевченка – рядки посланія «І мертвим, і живим...». Проте виокремлені з твору, ці Шевченкові рядки навряд чи співзвучні з текстом Кулішевої поезії. Епіграфи з Біблії дають ще один, додатковий камертон до ідеї, яку прагнув Куліш утілити у своєму творі. Він був переконаний, що Україні потрібні подвижники на ниві національної просвіти та культури, які будуть надихати ідеями гуманізму «панів жорстоких і мужиків мізерних». Як щирий патріот, Куліш у розпачі через трагічне становище рідного народу.

Провідна думка поезії сконцентрована в останній строфі. Це і є суть полеміки Куліша з Шевченком: не боротьби прагне поміркована натура просвітителя Куліша. Він не хотів повторення Руїни, що призведе до сліпої кривавої помсти розлюченої юрби. «Забудь навіки путь хижацтва скверний» – його порада народові. «І до сім'ї культурників вертайся!» – його заклик.

До кого в поезії автор звертається «О варваре!»?

Поетична збірка Пантелеймона Куліша **«Дзвін»** стала справжньою подією в українській літературі, художнім відкриттям у царині інтимної лірики. Вона також має виразний романтичний характер. Поєднанням високих, ніжних почуттів чоловіка до своєї дружини і позиції громадського діяча відзначається поезія **«Троє схотінок»**. Збірка вийшла 1893 року, коли Куліш остаточно розійшовся у поглядах з колишніми сподвижниками і усамітнився на рідному хуторі. І ось ця літня людина ніби веде неквапливу довірливу розмову з жінкою, яка стала обраницею на все життя. Він бачить і почуває духовне опертя і сенс свого існування не лише «серед книжок», а й поряд з тією, кого може назвати Мадонною.

Який зміст, на вашу думку, вкладав поет у слово «Мадонна»?

У цьому коротенькому вірші-звертанні до дружини й однодумиці – весь Куліш: пристрасний, яскравий, категоричний, мудрий і чесний. Він у кількох рядках висловив і своє замилування хутірським життям, і любов до дружини, і життєве кредо невтомного трударя на громадській ниві.

Вірш **«Заворожена криниця»** (до речі, як і попередній) має епіграф з Пушкіна. Романтична таємничість і піднесеність цієї поезії створює унікальний настрій, поетові вдається передати не лише унікальну кольорову гаму мальовничого саду, а навіть буяння неповторних ароматів, серед яких причаїлася таємнича криниця з кришталево чистою, якоюсь ніби казковою, тільки для нього призначеною водою. Романтична піднесеність почуттів людини, ліричного героя, і навколишньої природи, елегійна інтонація, звертання до стихії вітру, яскрава палітра тропів – усе це робить поезію взірцем романтичної лірики.

Визначте особливості римування та їхній вплив на зміст поезії.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Складіть хронологічну таблицю життєвого і творчого шляху Пантелеймона Куліша.
2. Назвіть поезії та поетичні збірки письменника, з якими ви ознайомилися.
3. Виразно прочитайте поезії. Прокоментуйте інтонацію.
4. Які образи поезій вам найбільше запам'яталися й чому?

II рівень – *середній*

1. Розкажіть про оточення Пантелеймона Куліша, його друзів, родину.
2. Визначте жанр прочитаних творів.
3. Які погляди висловив автор у творі «До рідного народу»?
4. З'ясуйте значення епіграфів до поезій.

III рівень – *достатній*

1. Узагальніть відомості про життєвий і творчий шлях Пантелеймона Куліша і спробуйте схарактеризувати цю людину.
2. Виберіть і прокоментуйте найяскравіші риторичні звертання з поезії «До рідного народу».
3. Чи можна вважати поезії «Троє схотінок» та «Заворожена криниця» автобіографічними? Аргументуйте свою думку.
4. Проаналізуйте особливості римування поезій Пантелеймона Куліша.

IV рівень – *високий*

1. Яку роль відіграв Пантелеймон Куліш у процесах національного відродження?
2. Проаналізуйте провідні мотиви поезій письменника.
3. Доведіть, що поетичні твори Куліша написані під впливом романтизму.
4. Визначте провідні художні засоби поетичної палітри автора.

РОБОТА В ГРУПАХ

Перша група представлятиме однодумців Тараса Шевченка, друга – Пантелеймона Куліша, третя буде експертами. Кожна група має відстояти справедливість

поглядів «свого» автора на історичне минуле українського народу. Експерти можуть ставити додаткові запитання й повинні визначити переможця.

ДИСКУТУЄМО

Чи актуальні нині суспільні, політичні, естетичні погляди Пантелеймона Куліша? Чи мають вони прихильників серед наших сучасників?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Пантелеймон Куліш – "українець у Європі, європеєць в Україні"». Підготуйте розгорнуті доповіді на семінар, зібравши якомога більше інформації про світоглядні засади митця, оцінку його культурницької діяльності іншими митцями й дослідниками.

«Чорна рада»

Піднявшись історію України написати, мушу я догодити
землякам, котрі Україну свою кохають і шанують.
Що ж, як не ту вони в мене старовину побачать,
котру звикли в себе по книжках виображати?
Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво
споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати.
Тим часом козацтво було тільки буйним цвітом.
А іноді і колючим бодяком серед нашого дикого степу.

Пантелеймон Куліш

По-справжньому відомим став Пантелеймон Куліш після публікації «Чорної ради» – першого соціально-історичного роману в нашій літературі. «Не можу дальше терпіти, що після повістей Основ'яненка ми, малоросіяни, зовсім заснули зі своєю літературою» – так визначив свій творчий обов'язок невтомний письменник. Це був час, коли літературний романтизм уже пройшов тріумфальною ходою всіма європейськими літературами, сприяючи пробудженню національної свідомості слов'янських народів. На часі постала оновлена ідея культурної самобутності й самостійності, українська тематика полонила зарубіжні літератури, небувалий інтерес до фольклору, історичного минулого зродив потужну хвилю етнографічних, історико-літературних, фольклористичних видань.

Ідея написання історичного роману цілком відповідала часу. Тож Куліш до повного виснаження працює з історичними джерелами, сам готує до видання літописи.

Пригадайте, які саме. Як це йому допомогло в роботі над романом?

Пантелеймон Куліш. «Чорна рада». Перше видання. Петербург. 1857 рік

Свій роман Куліш писав одразу двома мовами – російською та українською. Він прагнув продовжити в літературі традиції романістики Вальтера Скотта – завдяки творчій уяві і якомога докладнішим історичним хронікам створювати конкретно-історичну картину епохи. Натомість це йому вдалося лише частково: у «Чорній раді» значна питома вага власне авторських міркувань, оціночних характеристик, філософських та історичних поглядів і висновків. Це, як зазначив сам автор, роман-хроніка – «Хроніка 1663 року». Щодо назви твору, то, за однією з версій, раду називали чорною, оскільки доленосні рішення козацтво приймало гуртом, навіть за участю найбідніших козаків – «черні». Можливо, раду назвали так тому, що вона потягла за собою чорні дні для України.

Поміркуйте, до чого зобов'язував такий підзаголовок: «Хроніка».

Сюжет роману та його історична основа. У творі йдеться про трагічний період української історії – час після смерті Богдана Хмельницького, коли Україна розпалася на Правобережну й Лівобережну. Правобережна відійшла до Польщі, Лівобережна залишилася під патронатом Московщини. На Правобережній гетьманував Павло Тетеря, на Лівобережній претендували на гетьманську булаву переяславський полковник Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко та запорозький кошовий Іван Брюховецький. Це була пристрасна боротьба за владу, боротьба різних поглядів і особистих амбіцій. Та це не була боротьба за Україну, за волю народу. Недаремно цей час було названо Великою Руїною, час жорстокий, братовбивчий, коли через інтереси окремих соціальних груп і навіть окремих людей було остаточно втрачено українську державність.

На Чорній раді в Ніжині 1663 року зіткнулися насамперед інтереси старшини й городового козацтва, які представляли Сомко й Золотаренко, і низового козацтва, очолюваного кошовим Брюховецьким. Так звана чернь виступала проти соціальних привілеїв, які присвоїла старшина. Запорожці залучили на свій бік широкі верстви населення, зокрема селянство, яке бачило в старшині ненажерливе панство, як і польське, повойоване Хмельницьким. Схиливши на свій бік ще й представника Москви, Брюховецький переміг. Але життя простолюду від цього не змінилося: тільки влада перейшла до інших рук.

У творі дві сюжетні лінії: власне історична (боротьба за гетьманську булаву) і любовна (любовний трикутник «Леся Череванівна – Петро Шраменко – Кирило Тур»). На першому плані, за творчим задумом Куліша, – тогочасна доба. Трагічні події 1663 року – тло повісті, боротьба запорозької голоти проти старшини й городового козацтва – основа сюжету. Загибель Сомка та його прибічників, на боці яких симпатії самого автора, припинення політичного протиборства в старшинському середовищі – ось та катастрофа, яка є логічним фіналом твору.

Особливість композиції твору полягає в тому, що тут немає головних героїв, натомість можна говорити про роман з багатьма рівнозначними героями: це і Сомко, і Брюховецький, і старий Шрам, і Кирило Тур. Навколо кожного з них зав'язується свій сюжетний вузол, і всі ці вузли взаємопов'язані. Так автор мав змогу представити широке художнє полотно, змалювати глибоку суспільно-національну драму, відображену в образах представників різних верств. Навіть другорядна любовна сюжетна лінія розгортається на тлі потужного соціального руху, що надає їй достовірності.

Визначте, що в романі є реальними фактами, а що – художнім домислом.

Олександр Лопухов. Повстання сіроми на Січі 1768 року

Схарактеризуйте повсталу козацьку масу, проаналізувавши деталі картини.

Ідейна основа роману ґрунтується на власних поглядах і переконаннях автора. Думку про необхідність об'єднання з Московщиною він уклав в уста Сомка, який у бесідах зі старим Шрамом доводить: «се ж одна Русь» і «москаль нам рідніший од ляха, і не слід нам од його одриватись».

Також Куліш пропонує власне бачення конфлікту між запорозькою стихією, національно несвідомою масою селян, дрібного міщанства і державотворчим началом, яке в романі уособлюють Сомко і старий Шрам. Розбишацтво низовиків – козацької голоти та «міських личаків» – протиставлене освіченості та високій самосвідомості заможної старшини: «Перевернулись тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи та недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запоріжжя? Або гольтіпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаяннії в Січі, та тілько п'янствують, а очортіє горілку пити, так і іде в городи, та тут і величається, як порося на орчику».

Образна система твору. Кожен герой роману презентує певний соціальний стан, виразно виявляє і певну суспільно-політичну орієнтацію. Логіка творення образів змусила Куліша змінити деякі ідейні настанови. ***Сомко*** і старий ***Шрам*** діють як переконані прихильники створення автономної української держави, але в жодному разі не на основі Переяславської угоди. Шляхетними і самовідданими постають вони у творі, а їхня загибель посилює трагізм роману.

Брюховецький – постать протилежна до ідеалізованого автором Сомка. Підступний і хитрий, він, за задумом Куліша, поступово розкривається в усій своїй зловісній сутності. Остаточне викриття цього «патріота» –

Іван Брюховецький

наказ стратити Сомка. Цей образ один з найдинамічніших у творі, адже Брюховецький змінює маски відповідно до обставин: він обманює, вдається до підступних дій, щоб перетягти запорожців під свої знамена й стати гетьманом. А після ради – це зрадник і лиходій. Автор не приховує свого негативного ставлення до цього героя, наділяючи його недвозначними характеристиками: «безбожний пройдисвіт», «ниций Іванець» тощо.

Знайдіть у творі авторські характеристики героїв. Як вони допомагають розкрити образи?

Байронічний, яскравий і непересічний герой ***Кирило Тур*** – людина, яка живе за законами серця. Свої життєві переконання він висловлює коротко, зате промовисто: «Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, так завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмре, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже». Цей «низовий розбишака» – типовий романтичний герой, благородний і чесний лицар, що шанує закони товариства, абсолютно відданий ідеї, якій служить, не шкодує свого життя заради порятунку іншого.

Важливим є і образ ***божого чоловіка*** в романі. Ось як Куліш розкрив внутрішню логіку цього образу: «Дух нашого плем'я, дух людськості, дух богочоловічності виявив себе поважними і праведними художніми лицями, як-от батько і мати Марусині у Квітки, як-от Катеринині батько і мати в Шевченка, як-от Кирило Тур і божий чоловік у мене...». Отже, божий чоловік – це кобзар, проповідник козацької слави, прибічник боротьби за цілісність України, носій моральної правди.

Романтичними засобами створено образ ***Петра Шраменка*** – меланхолійний сум заважає йому бути таким же переконаним патріотом, як батько. Натомість він увесь свій запал скеровує на вирішення особистих проблем, на підкорення серця ***Лесі Череванівни***. Вона теж змальована автором у дусі романтичних героїнь лицарських романів, тож прихильність красуні прагнуть здобути і Сомко, і Кирило Тур, і Петро Шраменко.

Лесин батько, ***Череванъ***, – образ показовий. Цей «колишній козак» давно втратив інтерес до національних змагань, обравши для себе ситий спокій: «А що нам, брате, до Вкраїни? Хіба нам нічого їсти, або пити, або ні в чому хороше походити?.. Я, бувши б тобою, сидів би лучче дома та їв би хліб-сіль з упокоєм, аніж мені битись на старість по далеких дорогах та сваритись із міщанами». Ця постать типова для кінця XVII століття, коли козацька старшина невідворотно перетворювалася на українське панство, далеке від обстоювання національних інтересів.

Чи траплялися вам в інших історичних творах образи, подібні до Кулішевих героїв?

Поетика роману надзвичайно насичена. Кулішеві вдалося створити етнографічне тло зображуваних подій: хати, садиби, міста, неповторні описи хутора Череванів, світлиці козацьких осель, хутір Гвинтовки, хата

Турової матері. Чимало в романі побутових сцен: перебування Шрамів у господі Череваня, подорож гуртом до Києва і зустріч з міщанами, устрій старої бурси й монастиря, сумнозвісна Чорна рада. Змальовуючи її, автор майстерно відобразив психологію юрби, руху, в якому приховані вороже налаштовані, навіть непримиренні течії. Показова й сцена покарання Кирила Тура, яка демонструє моральні канони тогочасного суспільства.

У романі виразно проступає символічна паралель між Києвом і Єрусалимом. Ідеться про «вічні» міста, осередки духовності. Романтичний мотив дороги символізує майбутнє, вибір шляху для розтерзаної України, і різні герої вибирають різні дороги – і в прямому, і в переносному значенні.

Завдяки майстерності композиції, динамічній оповіді, яскравим образам і багатій мовній палітрі роман відіграв важливу роль у подальшому розвитку українського письменства, а це забезпечило творові Куліша довготривалу популярність серед читачів.

«Чорна рада» – перший в українській літературі зразок художнього історичного роману, в якому всебічно відтворено соціальну боротьбу доби Руїни. «Спасибі тобі, Богу, милий друже мій великий, за твої подарунки і особливо – за "Чорну раду", – писав Кулішеві *Тарас Шевченко*, – я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі».

Чому, на ваш погляд, розходячись із Кулішем у поглядах на національно-визвольні змагання, Шевченко так високо оцінив твір?

Пантелеймон Куліш «Чорною радою» возвеличив самобутність духовного життя народу, його складну, але яскраву історію. «Саме цим романом українська історична проза заявила про необмежену здатність української мови виражати героїчні почуття свого народу; саме цей роман ще раз підтвердив заслужену законність чільного місця української літератури серед літератур європейських» (*Анатолій Гуляк*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Коли було написано роман «Чорна рада» і яким історичним подіям він присвячений?
2. Назвіть героїв роману і вкажіть, які ідеї вони представляють.
3. Які сюжетні лінії є в романі і які герої головні в кожній з них?
4. Які епізоди вам найбільше сподобалися в «Чорній раді»?

II рівень – *середній*

1. Поясніть, чому роман Пантелеймона Куліша називається «Чорна рада».
2. Яку роль відіграє в романі Леся Череванівна? Чи впливає ця героїня на загальний хід історичних подій?
3. Як Куліш змальовує деталі українського побуту XVII століття?
4. Перекажіть епізод, який вас найбільше вразив у романі.

III рівень – *достатній*

1. Чи правдиво відтворив автор добу Руїни в Україні і на якій основі?
2. Що Куліш вважав характерним для життя України того часу?

3. Підготуйте коротку розповідь про події, змальовані в романі, від імені кожного з ключових персонажів твору. Проаналізуйте, чим різнитимуться такі розповіді.
4. Як виявилася тенденційність автора у змалюванні історичних подій? Як це позначилося на провідних образах роману?

IV рівень – *високий*

1. Прокоментуйте слова Івана Пулюя: «Куліш любив щиро Україну і рад був неба для неї прихилити. Прихиляв же він тим, що безкорисно посвятив для неї своє життя і свою працю. Він шукав і корився одній тільки правді. Копаючись в архівах ще недавньої бувальщини нашої, добачив він в гріхах предків наших причину нещасної долі України, і ті гріхи картав він безпощадно, не з пихи, не з погорди, а всім добра бажаючи, жиючому й будучому потомству». Чи погоджуєтеся ви з цим?
2. Яку роль відіграє сюжетна лінія «Петро Шраменко – Леся Череванівна» в загальному розвитку сюжету роману?
3. Чи переконав вас письменник в історичній необхідності союзу України й Росії? Аргументуйте.
4. Які традиції історичної прози Куліша використали його послідовники, твори яких ви читали (Іван Нечуй-Левицький, Андрій Чайковський)?

РОБОТА В ГРУПАХ

Завдання кожної з груп – підготувати запитання для інтерв'ю з одним з героїв роману «Чорна рада». На найцікавіші запитання ви відповісте всі разом, посилаючись на текст роману.

ДИСКУТУЄМО

Чи є серед героїв роману «Чорна рада» справжні патріоти? Чи змінювалося ставлення до них протягом століть?

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

Назва проекту – «Геополітична карта Східної Європи XVII та XIX століть». Користуючись контурною картою, відтворіть кордони європейських держав, які межували з Україною та до складу яких входили землі нашої держави в XVII і в XIX століттях. Розкажіть про розстановку політичних сил, взаємини між цими державами, про видатних політичних і культурних діячів кожної країни.

Як змінилася геополітична карта від доби Руїни в Україні до часу, коли писав свій роман Пантелеймон Куліш?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Спробуйте підготувати короткий сценарій фільму за романом «Чорна рада». Визначте режисера, що розписуватиме ключові сцени фільму; оператора, що визначить, які інтер'єри, пейзажі, портрети і в яких епізодах зніматиме; художника-костюмера, який підготує докладний опис одягу героїв; бутафора, що опише інтер'єри, реманент, зброю, предмети побуту; звукорежисера, що добере музичний супровід. За змоги перегляньте фільм Миколи Засєєва-Руденка «Чорна рада» й обговоріть його. Порівняйте ваші пропозиції з переглянутим серіалом.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Рома́н – значний за обсягом і складний за композицією прозовий (рідше – віршований) епічний твір, у якому змальовано масштабні події, порушено значущі проблеми доби, діє велика кількість персонажів, характери провідних героїв подано в розвитку, в динаміці. Роман практично завжди охоплює тривалий часовий проміжок, у такому творі є кілька взаємопов'язаних сюжетних ліній.

За змістом та особливостями змалювання життєвих явищ і персонажів романи поділяють на декілька різновидів: історичні, соціально-побутові, соціально-психологічні, пригодницькі, детективні, філософські тощо.

Рома́н-хро́ніка – великий за обсягом прозовий твір, у якому послідовно розкривається історія значущих суспільних, історичних, родинних подій протягом тривалого часу.

Істори́чний рома́н – роман, сюжетно побудований на історичному матеріалі, основним предметом зображення якого є історичні події. У такому романі масштабно змальовуються певна епоха та її видатні діячі. Основоположником жанру історичного роману вважають англійського письменника Вальтера Скотта.

Знайдіть ознаки історичного роману-хроніки у творі Куліша «Чорна рада» та прокоментуйте їх.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Серед творчих здобутків Пантелеймона Куліша є чимало поем, найвідоміші з яких – «Маруся Богуславка», «Україна», «Грицько Сковорода», багато оповідань, драматичні твори: «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдачний» та інші; наукові праці, літературно-критичні статті про творчість Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Івана Котляревського та ін.

А ще вам цікаво буде знати, що «гарячим» Пантелеймон Олександрович називав себе недарма. Він часто закохувався до безтями, і однією з палких його пристрастей була Марко Вовчок, перша українська жінка-письменниця, яку називали «українською Жорж Занд». З її творчістю ми ознайомимося згодом.

Надзвичайно цікавий твір про невгамовного Панька Куліша написав знаний український письменник і літературознавець XX століття Віктор Петров (Домонтович), і називається він дуже промовисто – «Романи Куліша» (йдеться, як ви розумієте, не про художні твори).

Як ви вважаєте, чи справді творча особистість постійно знаходиться в стані закоханості, чи це лише поетичне перебільшення?

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Історичні романи – один з найпопулярніших жанрів світової літератури. Серед кращих взірців цього жанру у світовому письменстві, звісно, романи основоположника жанру Вальтера Скотта «Айвенго», «Роб Рой» та інші, «Собор Паризької Богоматері», «Дев'яносто третій рік» Віктора Гюґо, «Війна і мир» Льва Толстого, «Тай Пен» та «Сьогун» Джеймса Клавелла тощо.

В історичного роману є свої закони жанру: обов'язкова любовна сюжетна лінія, характерні герої. Кирило Тур, наприклад, має багато спільного з героями творів «Корсар» Байрона, «Розбійники» Шиллера. Дівчина, подібна до Лесі

Череванівни, є майже в кожному історичному романі: є прекрасна дама, за прихильність якої змагаються могутні й хоробрі лицарі (пригадайте, є така героїня і в «Айвенго» Вальтера Скотта, і у «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича).

Які екранізації історичних творів вам відомі? Наскільки вони відповідають текстам художніх творів і справжнім історичним подіям?

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Протягом п'яти хвилин запишіть у зошит (не користуючись текстом роману) якомога більшу кількість ужитих автором слів – назв старовинного одягу, реманенту, предметів інтер'єру тощо. З'ясуйте (вкажіть), які з цих слів – історизми, які – архаїзми, які слова є власне українськими, які – запозиченими.

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Гуляк А. Становлення українського історичного роману. – К., 1997.
2. Куліш П. Матеріали і дослідження. – Львів, 2000.
3. Гнідан О., Осьмак Н. Світогляд Пантелеймона Куліша // Дивослово. – 1991. – № 10.
4. Гончар О. Роман «Чорна рада» П. Куліша в школі // Слово і час. – 1992. – № 9.
5. Жулинський М. У праці каторжній, в трагічній самоті // Куліш П. Твори у 2 т. – К., 1989. – Т. 1.
6. Слоньовська О. «Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали...»: Аналіз роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада» // Дивослово. – 1994. – № 12.

МАРКО ВОВЧОК

(Марія Олександрівна Вілінська)

(1833–1907)

«КОРОЛІВНА Я»

Серед тих авторів, яких я ковтав десятками, найбільше враження зробив на мене Марко Вовчок.

Михайло Коцюбинський

Марко Вовчок

Коли знана українська письменниця *Оксана Іваненко* створювала художній життєпис своєї посестри по письменницькому ремеслу, Марка Вовчка, вона знайшла безліч спогадів і документів, а тому з певністю писала від її імені: «Згадала, як уперше дівчинкою "Кобзар" читала, і сама собі присягалася, своїм життям, принести якусь користь для народу, не прожити пустотливою панночкою або великорозумною баринею». Так визначила свою мету перша жінка, чиї твори увійшли до скарбниці класики вітчизняної літератури, цієї мети вона досягла.

Народилася Марія Олександрівна 22 грудня 1833 року в маєтку Єкатерининське Єлецького повіту Орловської губернії у збіднілій дворянській родині. Її батьки всіляко сприяли потягу до знань обдарованої дівчинки. Марія вивчила декілька мов, любила і зналася на музиці. Її брат Дмитро згадував: «Ще з юних років сестра прагнула до науки, не мала найменшого бажання модничати, завжди одягалась просто, зачісувалась без вигадок, рівно, або коси короною, і це залишилось у неї на все життя». Проте була Марія Олександрівна однією з найвродливіших, найосвіченіших жінок свого часу, і до ніг її падав розбещений Петербург.

Щасливе дитинство обірвалося рано – батько помер, коли дівчинці ледве виповнилося шість, вітчим, поміщик Дмитрієв, виявився людиною злою, брутальною, жорстокою. Чимало спогадів про його знущання з кріпаків ляже потім в основу оповідань письменниці.

Від дванадцяти років Марія навчалася в приватному пансіоні в Харкові, де одразу здобула славу здібної й ретельної учениці.

Потім доля привела дівчину в Орел, де мешкала її тітка. Там Марія познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком Опанасом Марковичем, який відбував в Орлі заслання за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. Згодом саме він і його друзі спонукатимуть талановиту жінку взятися до фольклористичної та літературної праці. Незабаром зібрані нею матеріали вже друкувалися, а про неї говорили, що вона «широко ерудована в казковому епосі і не тільки в українському». Саме від прізвища чоловіка – «Марковичка» – узяла вона собі псевдонім.

Уже 1857 року в Петербурзі вийшла збірка «Народні оповідання», підписана псевдонімом «Марко Вовчок». Ця невеличка книжечка, видати яку допоміг Пантелеймон Куліш, одразу привернула увагу до її автора. Відтак, коли Марія Олександрівна приїхала в Петербург, її з радістю прийняли в найвишуканіше літературне товариство. Її шанувальниками стали Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Іван Тургенєв, Микола Некрасов та інші. Для декого з них вона могла б стати музою на все життя – але надто безкомпромісною, внутрішньо сильною і світлою особистістю була красуня Марія... І як не захоплювався нею Пантелеймон Куліш, вона категорично вирішила, що він не гідний розділити з нею справжнє почуття. Ображений чоловік знайшов спосіб помститися: припинив опікуватися редагуванням і виданням її творів, а також, що було найдошкульнішим, Куліш поширював вигадку про те, що справжнім автором творів Марка Вовчка є її чоловік, Опанас Маркович. Як-то було їй читати навіть у солідних літературних виданнях: «Коли вмер Опанас Маркович (1867), то й Марія вмерла для літератури української...»! І нині нечисті на руку пошукачі дешевої графоманської слави витягують на загал цю плітку півторастолітньої давнини. А варто прислухатися до думки серйозних дослідників: аналіз усього масиву творчості Марка Вовчка свідчить: «гарячий Панько» негідно, не по-чоловічому мстився...

ПАМ'ЯТАЙМО! 24 січня 1859 року відбулася перша зустріч письменниці з Шевченком, на честь якої Кобзар написав свій відомий вірш «Марку Вовчку». Слова його були дорогого варті – літературною дочкою своєю, молодою «силою», «кротким пророком» назвав її найвидатніший поет України.

А за словами *Тургенєва*, Марко Вовчок стала «окрасою і основним центром невеличкої групи малоросів, що згуртувалася тоді в Петербурзі і захоплювалася її творами: вони вітали в них, – так само, як і у віршах Шевченка, – літературне відродження свого краю». Він також домагався свого часу прихильності талановитої українки, та вона йому не пробачила принизливого висміювання в романах близьких друзів.

1858–1860 роки були періодом напруженої творчої праці. За цей час письменниця написала твори, що увійшли до другої книги «Народних оповідань», а також повість «Інститутка» (1859) – один з найдовершеніших творів, який був присвячений Тарасові Шевченку.

Хвороба, що далася взнаки 1859 року, змусила Марію Олександрівну вирушити за кордон. Та енергійна, спрагла до нових вражень і творчої праці жінка вела й там активний спосіб життя. Її шляхи пролягли через Німеччину, Швейцарію, Італію, Францію, і скрізь вона працювала, спілкувалася, самовдосконалювалася. Саме тоді відбулися її доленосні зустрічі з геніальним хіміком Дмитром Менделєєвим, композитором Олександром Бородіним, автором опери «Князь Ігор» (за сюжетом «Слова про похід Ігорів»), видатним фізіологом Іваном Сєченовим, класиком російської літератури Львом Толстим, одним з кращих поетів Чехії Ярославом Нерудою.

У паризьких салонах Марко Вовчок познайомилася з багатьма французькими письменниками: батьком світової наукової фантастики Жулем

Верном, найпопулярнішими в ті часи Проспером Меріме, Гюставом Флобером, Віктором Гюґо. Багато що єднало її і з Жорж Занд, чи не першою жінкою, що стала класиком французького красного письменства.

Творчість розквітла новими барвами – Марко Вовчок узялася писати психологічну повість «Три долі», історичну прозу – «Кармелюк», «Маруся». Новим для її творчості став і жанр соціально-побутової казки («Дев'ять братів і десята сестриця Галя»).

Марко Вовчок ще в XIX столітті здобула широку популярність за кордоном: низку творів українська письменниця написала французькою мовою, вони були опубліковані в паризькому журналі «Виховання і розваги». Враження від французького життя лягли в основу блискучих нарисів – «Листи з Парижа» та «Уривки листів з Парижа», які друкувалися у львівських і петербурзьких виданнях. Її твори видавалися болгарською, словенською, польською, німецькою, англійською мовами. Винятковий успіх мала у французького читача повість-казка **«Маруся»**, яка з 1875 року витримала понад двадцять перевидань. Ставши однією з улюблених книжок французької дітлашні, вона була відзначена премією Французької академії і рекомендована Міністерством освіти Франції для шкільних бібліотек. Окрім того, цю повість було перекладено іншими європейськими мовами. Сюжет твору надзвичайно драматичний: події відбуваються 1668 року, коли Україна втратила незалежність і була розірвана між Польщею та Московщиною. Над легендою про маленьку героїню, яку застрелив татарин на Дівочій могилі, плакали маленькі читачі в різних куточках Європи...

У 60-х роках XIX століття Марко Вовчок стала відома і як російська письменниця. Твори «Живая душа», «Записки причетника», «В глуши» та інші виявили ще одну грань її таланту. Добре володіючи французькою, вона друкувала у французьких журналах оповідання «Королівна Я», «Мелася», «Подорож на крижині», «Сестра».

До 1866 року письменниця з сином мешкала в Парижі, потерпаючи від матеріальної скрути: грошей за публікації заледве вистачало. Ці роки позначилися також трагічними особистими втратами й розчаруваннями: 1861 року не стало Шевченка, 1863-го з'явився зловісний Валуєвський циркуляр, що знаменував розправу над українською культурою. Це безпосередньо торкнулося письменниці: за таких обставин повернення на батьківщину стало неможливим.

Марко Вовчок напружено працює: з-під її пера з'являється історична повість «Кармелюк», за прикладом Шевченка пише і повість «Гайдамаки», яку, на жаль, так і не закінчила. Була Марія Олександрівна і талановитим перекладачем. Тільки Жуля Верна вона переклала 14 романів! А ще – казки Андерсена, твори англійських, німецьких, французьких письменників.

1867 року Марія Олександрівна повернулася до Петербурга. Вона зблизилася з антимонархічно налаштованою російською інтелігенцією, що гуртувалася навколо часопису «Отечественные записки», зокрема з Дмитром Писаревим. Разом вони переклали епохальні твори природничої науки – «Походження людини» Чарльза Дарвіна та «Життя тварин» Альфреда Брема. На жаль, творча співпраця тривала недовго: за рік Писарев трагічно загинув.

Саме в журналі «Отечественные записки» Марко Вовчок надрукувала свої кращі твори російською мовою, проте сподіваного визнання як російська письменниця вона так і не здобула. Згодом Марко Вовчок очолила журнал, що називався «Переклади кращих іноземних письменників».

Подальші роки були для волелюбної натури Марії Олександрівни доволі складними. Разом зі своїм другим чоловіком, дрібним чиновником Михайлом Лобачем-Жученком, вона змушена була мандрувати місцями його служби. Після Північного Кавказу доля повернула її в Україну, вона мешкала протягом 1885–1893 років у с. Хохітві побіля Богуслава, у Каневі, Стеблеві.

Духовним опертям було спілкування з дорослим сином, що в той час уже редагував газету «Саратовский дневник». Саме там було опубліковано блискучі переклади Марка Вовчка з польської – Болеслава Пруса, Елізи Ожешко.

А потім доля знову повернула її на Північний Кавказ, де довелося прожити решту життя і там навіки спочити. Останнім притулком став невеличкий хутір Нікольський (нині Долинськ) побіля міста Нальчика. Незадовго до смерті Марко Вовчок писала: «Я прожила весь свій вік, ідучи по одній дорозі і не звертаючи в сторону. У мене могли бути помилки, слабкості... як у більшості людей, але в головному я ніколи не опоганила себе відступництвом».

Як ви вважаєте, яке відступництво мала на увазі Марко Вовчок?

Востаннє Марія Олександрівна блукала вулицями улюбленого Києва 1902 року – тоді привезла у видавництво новий твір – «Чортова пригода», та й який твір! *Іван Франко* захоплено писав: «Це справді повість, коли не найважніша, то з психологічного й літературно-історичного боку найцінніша з усього, що приніс нам 1902 рік».

Марко Вовчок працювала до останніх днів свого життя. Часто, знесилена роботою, засинала вона в кріслі-качалці під улюбленою грушею, а на колінах лежали рукописи, олівець... Не стало її 10 серпня 1907 року. Поховали талановиту письменницю неподалік будинку, під улюбленою грушею.

Леся Українка, відгукуючись про Марію Олександрівну, сказала, що вона зуміла відкрити «тайни історичної душі українського народу, великі глибини його життя».

«СЕКРЕТ НЕЗРІВНЯННОЇ МЕЛОДІЙНОСТІ ПРОЗИ»

В оповіданнях Марка Вовчка зображуються не особисті характери, а народні типи.

Дмитро Писарев

Збірка **«Народні оповідання»** Марка Вовчка стала справжньою подією в літературному житті не лише України, а й усієї Російської імперії. Повертаючись із заслання, *Тарас Шевченко* в Нижньому Новгороді прочитав книжечку і записав у щоденнику: «Яке величне, прекрасне створіння ця жінка... Необхідно буде їй написати і дякувати за радість, викликану читанням її натхненної книги». А в одному з листів назвав він ці оповідання «сердечними, щирими».

Серед них романтичними мотивами позначені оповідання «Максим Гримач», «Данило Гурч», «Чари». Ці твори ще називають баладними оповіданнями, що особливо ріднить їх з неповторним українським фольклором. Саме в цих творах, що мають, безперечно, реалістичну основу, переважають риси романтизму. На першому плані – яскраві, непересічні характери, надзвичайні випробування, драматичні колізії.

Михайло Дерегус. Ілюстрація до оповідання Марка Вовчка «Максим Гримач»

Одне з найяскравіших оповідань у творчості Марка Вовчка – **«Максим Гримач»**.

Родинно-побутова тема оповідання поступово переростає в яскраву картину життя тогочасної України. Сильні й вольові люди, здатні на глибокі й ніжні почуття, на самозречення і відважні вчинки, через соціальну нерівність, майнові протиріччя передчасно гинуть.

Сюжет твору нескладний – він має багато спільного з сюжетом «Наталки Полтавки» Івана Котляревського. Дочка ***Максима Гримача***, заможного й шанованого всіма односельцями козака, ***Катря***, покохала бідного наймита ***Семена***. Але її батько не бажав віддавати доньку заміж за нетягу, а відтак його деспотизм став на заваді щастю дівчини, а згодом і причиною її загибелі. Семен вирушив у небезпечну подорож в надії на заробіток, який дасть змогу купити хоч невеликий хутір і засватати доньку заможного Гримача, але лиха доля жбурнула його в піняву води розлюченого Дніпра. І лише буря була свідком того страшного лиха.

А Катря, вірна пам'яті коханого, з доброї волі знайшла свою смерть у холодних обіймах могутньої ріки.

У сюжеті твору виразно прочитується фольклорний мотив: у пісні «Що за слава в світі стала» закохані, Пилип та Ярина, так само невільні самі вирішувати свою долю:

Серце к серцю приложили,
А ручки зчепили,
У лотоках, в бистрій воді
Обоє втопились.

А причина такого кроку закоханих цілком очевидна:

Заказали отець-ненька
Яриноньку брати,
Бо Ярина єсть убога,
А Пилип багатий.

Наведіть інші приклади пісень, у яких ідеться про нещасливу долю закоханих.

Вплив фольклору відчувається і у формі розповіді, що плине, мов давня добра казка. *Пантелеймон Куліш* із цього приводу справедливо зазначав: «Геній народний виносить на своїх крилах фантазію Вовчкову...»

Історію Максима Гримача розповідає читачеві автор, вдаючись до прийому «невизначеності» місця й часу дії, характерного для казкових зачинів. У цьому творі часові рамки та місце дії окреслені не зовсім точно: «як панували на Вкраїні удвозі Польща й Московщина» – час доволі тривалий, а місце «проти Черкас над Дніпром» теж умовне. Наприкінці, як і в більшості інших оповідань Марка Вовчка, – узагальнювальний вислів, розв'язка, характерна для народних казок і переказів: «Катрю! Катрю! Дитино моя хороша! Загубив я твій вік молоденький!».

Особливо важливою є роль романтичних пейзажів у творах. Пейзажні малюнки лаконічні, а проте виразні, що цілком відповідають фольклорній традиції. Вони суголосні тим переживанням, які нуртують у душах персонажів, і тим трагічним подіям, які описує автор. Значну роль відіграють і фольклорні образи-символи, які насичують твір яскравими барвами почуттів, звуків.

Віднайдіть у тексті відповідні приклади і процитуйте їх.

ПАМ'ЯТАЙМО! В основу цього твору покладені реальні життєві факти, гострий драматичний конфлікт, який письменниця змальовує, використовуючи здебільшого романтичні засоби письма. Це виявляється насамперед в образах сильних натур – Катрі та її батька, у поглибленому психологізмі, у незвичайності смерті персонажів, своєрідності романтизованих пейзажних малюнків, в особливостях мови твору.

Дуже важливими є висновки, до яких Марко Вовчок підштовхує читача. Виявляючи істинне підґрунтя трагедій, які повсякчас траплялися в селянських родинах, авторка наголошує: причиною часто ставав родинний деспотизм, насилля в різних його формах, у цьому разі – батька над дочкою. При цьому Максим Гримач керувався добрими намірами й бажанням забезпечити своїй доньці щасливу долю (пригадайте Горпину Терпилиху).

Відтак батьки часто не зважали на почуття своїх дітей, їхні переживання, натомість всіляко оберігали їх від матеріальної скрути. Згодом, коли невиправне горе спонукало їх до тяжкого прозріння, каралися весь вік: Максим Гримач «п'ять років не виходив за свої ворота», «посивів, як той голуб сивий», біль не полишав його навіть у хвилини радості, коли щастям сповнилося життя меншої доньки, Тетянки.

Тож і завершується оповідання словами Максима Гримача про страшну провину перед донькою, проте авторка не звинувачує змученого горем батька. Він, як і його донька, став жертвою умовностей. Важке життя українців на власній землі часто робило їх заручниками матеріальної скрути.

Пригадайте, в яких творах, прочитаних вами, можна виокремити подібний мотив.

Російський письменник *Дмитро Писарев*, щирий прихильник творчості Марії Олександрівни, писав, що Марко Вовчок спиралася на народ, що її устами «говорить сама Україна зі своєю розкішною природою і зі своїм поетичним народом, який любить своє минуле, свою волю і поезію; у цьому злитті автора з народом, у цьому повному просякненні його особи

духом зображуваного народу і полягає вся його сила, вся таємниця його чарівної краси».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Розкажіть про походження псевдоніма Марка Вовчка.
2. З якими містами і країнами пов'язаний життєвий шлях письменниці?
3. Назвіть героїв оповідання «Максим Гримач». Де і коли відбувалися описані в творі події?

II рівень – *середній*

1. Проілюструйте прикладами значний внесок Марка Вовчка в національну літературу.
2. Поясніть, чому Максим Гримач не бажав віддавати Катрю за Семена.
3. Визначте елементи композиції оповідання і прокоментуйте їх.

III рівень – *достатній*

1. Визначте в аналізованому оповіданні Марка Вовчка риси, характерні для фольклорних творів, і вкажіть, для яких саме.
2. Підготуйте розповідь від імені кожного з героїв твору, обов'язково завершивши її роздумами про причини трагедії. Запишіть свої міркування.
3. Поясніть, чому оповідання має назву «Максим Гримач».

IV рівень – *високий*

1. Проаналізувавши текст прочитаного оповідання, визначте, чи є очевидним те, що автор твору – жінка. А якщо так, то що саме на це вказує?
2. Про які загальнолюдські цінності й почуття йдеться в оповіданні «Максим Гримач»?
3. Доведіть, що цей твір має реалістичну основу.

РОБОТА В ГРУПАХ

Групи отримують завдання обґрунтувати справедливість одного з висловлювань про Марка Вовчка відомих письменників чи критиків, спираючись на знання життєвого і творчого шляху Марії Вілінської та тексту прочитаного твору.

1. Іван Франко відзначав великий вплив «чару й розкішності... чудової мови» творів Марка Вовчка.

2. Ольга Кобилянська писала, що твори Марка Вовчка «з повним правом стали в ряд з найкращими творами світової літератури про селянство».

3. Дослідник творчості Марка Вовчка Р. Міщук писав, що з творчістю Марка Вовчка «пов'язаний принципово новаторський крок у слов'янських літературах – поява так званої народної прози».

4. Марко Вовчок, на думку Євгена Нахліка, змальовує «людину, сильну не тільки своєю пристрастю, а й здатністю віддати ці почуття іншим людям».

5. «Такої свіжості й сили ще, здається, не було – і все це росте саме із землі, як деревце», – писав Іван Тургенєв.

ДИСКУТУЄМО

Як ви вважаєте, чи є власне «жіноча» література?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Українські митці за кордоном». Підготуйте презентацію, підготувавши повідомлення не лише про українських письменників, а й про композиторів, художників, скульпторів, режисерів, акторів.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Як відомо, Марко Вовчок змалювала свою героїню Катрю дівчиною довершеної краси. Ваше завдання – порівняти еталон краси сучасний і середини XIX століття. Чи змінився він? А якщо змінився, то як саме?

Також проаналізуйте, які риси характеру героїв Марка Вовчка імпонують вам і чи властиві вони сучасним людям.

Підсумки ваших спостережень і роздумів можуть стати основою творчої роботи на тему «Вплив цивілізаційних процесів на зміни в зовнішності та внутрішньому світі людини».

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Романти́чний геро́й (романти́чний хара́ктер у тво́рі) – персонаж, що створюється за принципом контрасту з рисами пересічного сучасника. Це людина, що має сильний характер, пристрасна, з особливими можливостями, здатна на надзвичайні вчинки. Діють такі герої у незвичайних, іноді навіть фантастичних обставинах. Окрім того, романтики наполягали на духовній неповторності кожної особистості, відстоювали принципи особистої свободи, відкритих взаємин між людьми.

Художні засоби, якими користуються автори для змалювання таких характерів, – це гіперболи, символи, уособлення, цікаві порівняння, яскраві метафори.

Визначте, які саме художні засоби використала Марко Вовчок для змалювання романтичних характерів героїв.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Марко Вовчок була росіянкою за походженням, але досконало вивчила українську мову, так що її за приклад ставили видатні критики й історики літератури. Вона опанувала мову завдяки живому спілкуванню з народом і збиранню фольклору.

Іван Франко, характеризуючи літературний процес пошевченківської доби, писав: «Вся Україна вже звиш 40 літ читає Шевченкового "Кобзаря" та "Народні оповідання" Марка Вовчка, а проте не було ще у нас такого, хто б писав вірші такі, як писав Шевченко, або хто б підхопив секрет незрівнянної мелодійності прози Марка Вовчка».

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Марко Вовчок відома в історії української літератури як авторка саме народної прози, і її твори мали насамперед антикріпосницьку, гуманістичну спрямованість. В американській літературі є письменниця, з якою часто порівнювали Марка Вовчка, – це Гаррієт Бічер-Стоу. Саме «російсько-українською Бічер-Стоу» називав Марію Вілінську дядько Лесі Українки, Михайло Драгоманов.

Вам неодмінно слід прочитати роман американської письменниці «Хатина дядька Тома» – взірець світової літературної класики.

Твори української письменниці давно стали відомими в багатьох країнах Європи – їх перекладали чеською, болгарською, польською, сербською, словенською мовами, їх ще в XIX столітті знали читачі Англії, Німеччини, Італії та багатьох інших європейських країн. Зокрема, болгарський письменник Петко Тодоров писав, що Марко Вовчок справила в XIX столітті найбільший вплив на розвиток болгарської белетристики.

Чи знаєте ви, хто з українських письменників нині знаний у країнах Європи?

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Із запропонованих назв творів Марка Вовчка, які ви згодом зможете прочитати самостійно, складіть зв'язне оповідання з семи-десяти речень, у кожному з яких буде використане слово з цих назв: «Сестра», «Козачка», «Чумак», «Одарка», «Чари», «Сон», «Горпина», «Викуп», «Свекруха», «Інститутка», «Три долі», «Ледащиця», «Два сини», «Не до пари», «Пройдисвіт», «Ведмідь». Звісно, в оповіданні ви можете використовувати ці слова як загальні, а не власні назви. Автор найцікавішого й найдотепнішого оповідання буде переможцем конкурсу.

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Гончар О. Марко Вовчок // Історія української літератури XIX століття: У 3 кн. – К., 1996. – Кн. 2.
2. Єфремов С. Марко Вовчок: Школа Марка Вовчка // Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995.
3. Іваненко О. Марія. Роман. – К., 1973.
4. Марко Вовчок. Статті і дослідження. – К., 1985.
5. Лобач-Жученко Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. – К., 1993.
6. Марко Вовчок. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях. – К., 1981.

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ВІТАЛЬНЯ

ІВАН МАРЧУК

«Яке провидіння водить пензлем митця?»

Художник Іван Марчук – це не просто людина, це явище в українському образотворчому мистецтві та в національній культурі загалом. Він створив власний космос художніх творів, без якого українське малярство XX століття було б неповноцінним. Він вийшов з глибин українського народу, навіки закарбувавши у своїй творчості споконвічні національні традиції і водночас підкоривши духовні вершини загальнолюдського масштабу.

Народився Іван Марчук на Тернопільщині, навчався у Львові. 1965-го приїхав у Київ. Столиця підготувала йому чимало випробувань: тут не раз намагалися приборкати непоступливий і чесний талант, але саме тут прийшли до художника визнання та слава. «І в творчості я продовжував іти наперекір усьому, в

мені вирувала несамовита затятість. Я і вижив, мабуть, лише тому, що йшов супроти всього, особливо вітру. Бо він очищає і освіжає: завжди любив і люблю, коли вітер дме в обличчя й волосся розвівається позад голови, а не закриває обличчя. Це не данина образу, це фізичне відчуття буревію, долання опору, а отже, формування себе в умовах протидії, боротьби» – так говорить про себе митець.

Виставити свої унікальні полотна Марчукові дозволили тільки в часи перебудови, коли радянська імперія розвалювалася. Він спробував жити у вільній Америці, де творчості ніщо не заважало. Але не зміг. Він був у Нью-Йорку страшного 11 вересня 2001 року. Бачив, як падали хмарочоси, бо мешкав неподалік. І американський період його малярства вже сьогодні став класикою українського абстракціонізму. Тоді з'явилися неперевершені полотна «Біла Планета», «Нові експресії», «Голос моєї душі».

Та він таки повернувся до Києва. Відчув, що в добу кардинальних суспільних змін мусить бути поряд зі своїм народом. Придбав хатину над Дніпром (адже в серці завжди носив Шевченків «Заповіт»), тут утілював у життя нові творчі плани. 2004 року навпроти Києво-Печерської лаври відкрився музей-майстерня Івана Марчука.

Багато спільного в нього з Шевченком: обидва вийшли з українського села, обидва без протекції, завдяки лише вродженому талантові й титанічній праці досягли мистецьких вершин, обидва, попри популярність і славу, все життя залишалися самітниками.

Шевченкіана Івана Марчука – 42 твори зі 100 задуманих. 1994 року було видано «Кобзар», ілюстрований талановитим художником. Марчук не буквально змальовував рядки поезій, а навпаки, минаючи історичні деталі й етнографічну атрибутику, намагався передати силу слова автора, емоційне напруження й духовне прозріння. Видатний український поет *Дмитро Павличко* так відгукнувся про полотна художника в цій книзі: «Марчук явив нам свого Шевченка, не подібного до Шевченка Сластіона чи Касіяна, але саме тим і цікавого. Була ще, мабуть, у художника мета показати, що "Кобзар" – це вже не книжка, а плоть землі нашої. Тріщини, які пробігають через долоні, одяг, бандури, чола Шевченкових персонажів, нагадують тріщини у висохлому від суховію чорноземі. Відчувається спекотна суш у землі, але і її родючість, непохит і незнищенність...».

Прокоментуйте ці слова поета. Як тлумачите картини Марчука ви? Порівняйте їх з іншими ілюстраціями до творів Шевченка.

З ЛІТЕРАТУРИ XX СТОЛІТТЯ

перед цими воротами
хам повинен зупинитися
ці ворота маленькі термопіли
за ними біле полотно
на зеленому лузі

недоторкана держава
поезії за яку ми також
спізнаємо смак крові

Ігор Калинець

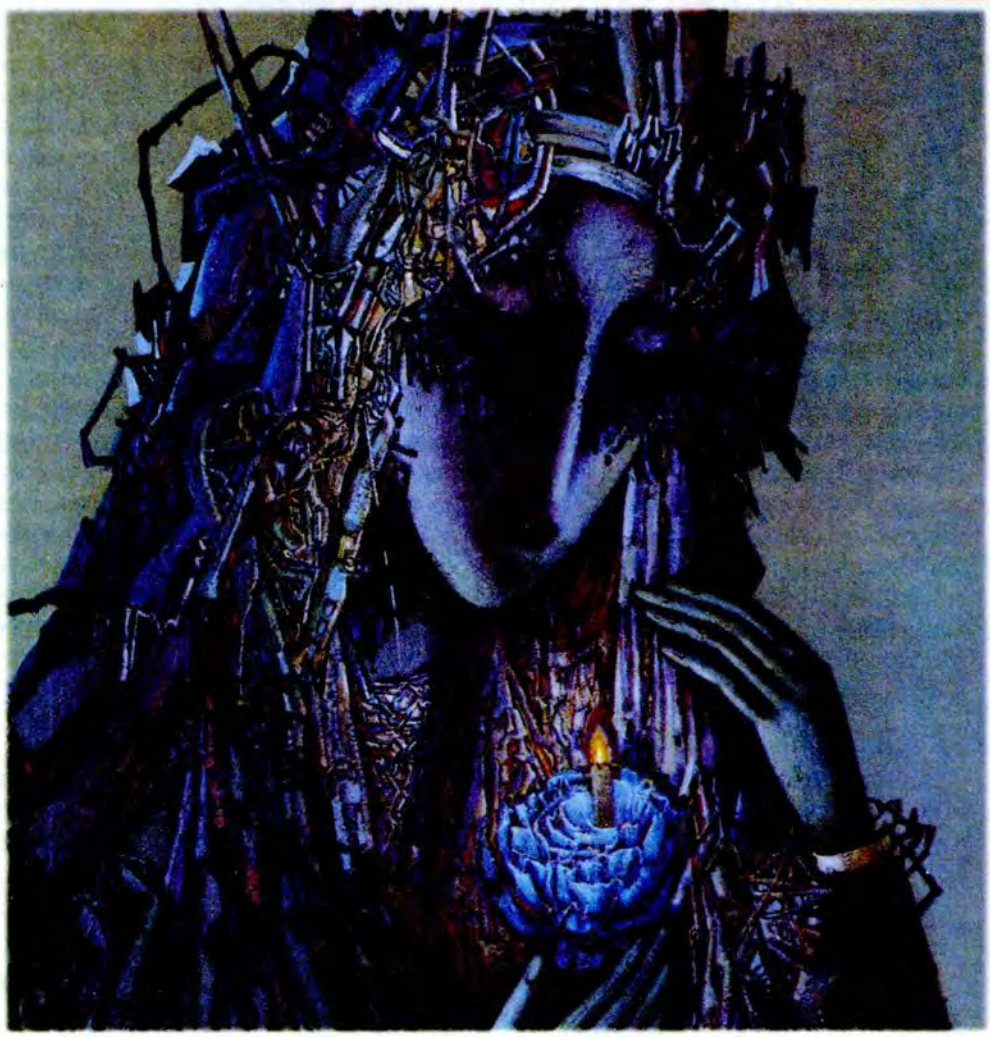

З ЛІТЕРАТУРИ XX СТОЛІТТЯ

Світ незбагненний здалеку і зблизька.
Початок є. А слова ще нема.
Ще дивен дим, і хата ще казкова,
і ще ніяк нічого ще не звуть.
І хмари, не прив'язані до слова,
от просто так – пливуть собі й пливуть.
Ще кожен пальчик сам собі Бетховен.
Ще все на світі гарне і моє.
І світить сонце оком загадковим.
Ще слів нема. Поезія вже є.

Ліна Костенко

«ПРИЄДНУВАТИ ГЕНІЇВ СВІТИ ДО ВОЛОДІНЬ ТАРАСОВОЇ МОВИ»

XX століття... Століття найбільших в історії людства винаходів і найкривавіших воєн, століття голодомору й боротьби за незалежність, століття голокосту й Чорнобиля, великих тиранів і геніальних митців, страшних катастроф і унікальних витворів мистецтва, століття відчаю і століття надій, століття, в якому здійснилася віковічна мрія українців – побачити вільною і незалежною свою державу! Доля України – це доля її літератури, адже Слово було справжньою зброєю в боротьбі за свободу, Слово було совістю нації, її опертям і силою. Разом з усією Україною рідне Слово боронило молоду незалежність у 1918-му і стікало кров'ю в безглузді громадянської війни. Разом з Україною Слово помирало від голоду на найродючіших у Європі землях 1933-го і гордо йшло в бій з фашизмом 1941-го. Слово боролося, лікувало спопелілу землю й змучені людські душі. Слово відроджувалося в незабутні 60-ті, нестримно лунало з-за ґрат... Слово вийшло на вулиці в 1991-му, щоб навіки заволодіти серцями й умами, рідними вулицями й просторами. Слово відродило Україну, адже, як сказав *Євген Маланюк*:

Як в нації вождя нема,
Тоді вожді її – поети!

Література XX століття дарує вам свої духовні надбання та сміливі відкриття. Кожен з вас знайде в ній важливе одкровення, неповторні рядки, що запам'ятаються назавжди, вічні образи, які стануть духовними орієнтирами. Тож учімося робити ці відкриття, вчімося мислити, аналізувати, співпереживати.

Дорога довжиною у сто років – нелегка і разом з тим незабутня.

Що вам відомо про XX століття? Які події, на ваш погляд, стали найвизначальнішими?

Століття розпочиналося бурхливо і яскраво. У літературі співпрацювали два потужні покоління – ті, хто ще за життя отримав почесне звання класика (зокрема, Іван Франко, Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький), і ті, хто розімкнув рамки традицій і відкрив для української літератури вікно в нову, модерну Європу (це Леся Українка, Микола Вороний, Василь Стефаник, Михайло Коцюбинський, Ольга Кобилянська, Осип Маковей, Володимир Винниченко). Український модернізм, який здійснив справжній естетичний переворот в українській культурі початку XX століття, часто називають «золотою добою» української літератури. Тоді з'явилися нові сюжети й жанрові форми, стильові течії та напрями, нові прийоми художнього письма. Новий реалізм (неореалізм) витворювали Володимир Винниченко й Архип Тесленко. Творчо освоїли засади романтизму Леся Українка й Ольга Кобилянська, започаткувавши неоромантизм. Вибухом емоцій та експресії (експресіонізм) означилися унікальні новели Василя Стефаника. Потужна стихія відтворених на папері вражень (імпресіонізм) нуртувала в прозових перлинах Михайла Коцюбинського. Література жила пафосом оновлення, пафосом яскравих естетичних відкриттів і здобутків. Іван Франко назвав це покоління молодих письменників ***«Молодою Україною»*** – цілком у дусі «Молодої Польщі», «Молодої Бельгії» тощо. Розвивалася національна літературознавча наука, критика, журналістика. Сама країна стояла на порозі доленосних змін!

Пригадайте, твори кого з названих письменників ви вже вивчали.

А потім була перемога. Проголошення УНР стало найбільшою подією для України впродовж кількох століть. Це був шанс утілити в життя заповіт Шевченка, вийти на нові шляхи європейського поступу, це був перший крок до омріяної свободи.

На жаль, тоді державність так і не утвердилася. Червона хвиля більшовицького терору затопила Україну. Проте і хвилю нового українського відродження було вже не спинити. З'являлися нові літературно-мистецькі угруповання, видання, імена, твори. Художні здобутки тієї доби – грандіозні. Це насамперед проза Миколи Хвильового, який узяв на себе непросту місію: осмислити те, що відбувалося, з'ясувати глибинну суть подій, перебрати на себе роль духовного лідера нації. Це творчість українських неокласиків, «грона п'ятірного», які відродили в українській літературі високі ідеали античності. З цих неповторних співців пережив сталінські репресії лише Максим Рильський. Та зі скрижалів національного письменства рядки Миколи Зерова, Павла Филиповича, Михайла Драй-Хмари не стерлися:

Нема словам лічби,
Нема на них нероду.
Їх сіють і любов, і гнів,
Їх виплекать мені звелів
Той на́рід,
що знаходить згоду
Поміж прийдешнім і бажаним,
Їх сіє син доби,
Що голосом мідяним
Благословила радість молоду,
Коли людина падає і все ж
Кричить: «Я йду!»

Павло Филипович

Це була пора, коли розквітнув новий український театр «Березіль», яким захоплювалася вся Європа. Його керівник, Лесь Курбас, і провідний драматург, Микола Куліш, як і більшість талановитих представників української інтелігенції, знайшли свою смерть під час розгулу репресій. Визначний український письменник і дослідник літератури *Віктор Петров (Домонтович)* писав: «Починаючи з перших років захоплення влади, большевизм весь час... систематично й послідовно нищив українську інтелігенцію... З точністю вдосконаленого механізму гігантська кремлівська м'ясорубка перемелювала в криваве м'ясиво тисячі, десятки, сотні тисяч людей, що втілювали в собі дух, розум і сумління українського народу».

Так пішли в небуття Євген Плужник і Дмитро Фальківський, неперевершений новеліст Григорій Косинка (його учнем згодом називали Григора Тютюнника), Грицько Чупринка, донька Михайла Старицького Людмила, Володимир Свідзинський, Валер'ян Підмогильний і багатобагато інших... Чудом пережили довгі роки тортур у таборах Остап Вишня, Борис Антоненко-Давидович. Пригадайте, як рвався назад додому з еміграції Микола Вороний! Йому пахло рідне євшан-зілля і не давало заснути на чужині. Він повернувся, щоб загинути разом із сином, талановитим поетом Марком Вороним, якого теж знищила нелюдська сталінська система. І як реквієм усім, хто пішов у вічність з українським словом на вустах, звучать поетичні рядки Марка Вороного, що дивом збереглися у страшному вихорі смерті:

Моя отчизно! Знаю я, тобі
Судилась крізь війну в віках дорога.
Ти Бога бачила, такого Бога,
Що віти опустилися в журбі.
Ще колії татарської гарби
Лишилися. Із полум'я грізного
Не вийшла ти. Бо он ще відблиск його,
Поглянь, горить на степовім горбі.
Так, од могил земля наша горбата...
О, проклинаю всіх, хто єсть Батий!
На переможцях скрізь печать проклята.
Он на бурхливім небі знак страшний.
То крови з хмар напухнув хрест гігантський:
Не вийти з бід країні цій селянській.

Декому тоді «зберегли» життя. Але Павло Тичина такою гіркою ціною втратив свою творчу індивідуальність і вже з 1930-х років не творив, а «конструював» поезії. Володимир Сосюра постійно жив під страхом переслідувань, його намагалися «скорити» божевільнею, остаточно зламали ув'язненням коханої дружини Марії (пригадайте, який ніжний вірш «Васильки» він присвятив їй!). Олександрові Довженку було заборонено мешкати в Україні, знімати фільми, які хотів він (зокрема, «Тараса Бульбу» за Гоголем). Його «Щоденник» – це найстрашніше викриття радянської влади, це вирок системі, яка майже століття нищила Україну.

Як історичні обставини знайшли своє відображення у творах, прочитаних вами?

Апогей геноциду українського народу настав у 30-ті роки XX століття. Насильницька колективізація, лютий голодомор, витравлені паростки національного відродження, мільйони жертв системи – такий «урожай» зібрав тоталітарний режим на нашій землі. Один з найавторитетніших

дослідників української літератури, *Іван Кошелівець*, писав, що «почалась найпустельніша 20-літня смуга в радянській літературі, що протривала до смерті Сталіна».

Та окремим творінням таки вдавалося «пробитися» через перепони жорстокої цензури, проте вони засвідчили, що нормальний розвиток літературного процесу було перервано. Ті далекі тридцяті подарували нам романи Зінаїди Тулуб «Людолови» (героєм якого став славний гетьман Сагайдачний), Олександра Соколовського «Богун» (про знамениту битву під Берестечком). Але обох авторів невдовзі було репресовано... Після сталінських таборів Зінаїда Тулуб ненадовго повернулася в літературу, щоб написати прекрасний роман «В степу безкраїм за Уралом» про Шевченкове заслання. Вона на собі відчула, як людина почувається вигнанцем...

Краще склалася ситуація з українською літературою в еміграції. На території тодішньої Чехо-Словаччини зорганізувалася ***«Празька школа»*** поетів, до якої ввійшли Євген Маланюк, Юрій Липа, Олег Ольжич, Олена Теліга, Олекса Стефанович, Юрій Дараган, Оксана Лятуринська та інші. Вони всі творили в єдиному пориві ствердження українства як нації.

У цей час Богдан Лепкий писав роман у п'яти частинах під назвою «Мазепа», Улас Самчук – трилогію «Волинь» і повість «Марія» (реквієм загиблим під час голодомору українцям). Це був період утрат, «жнива скорботи», і тим ціннішими є ті здобутки, на які таки спромоглася українська література.

Пригадайте, які твори Богдана Лепкого ви читали. Що саме вказує на глибоку національну самосвідомість автора?

Друга світова кинула в кривавий вир усю Європу. Це була найстрашніша за всю історію людства війна, яка залишила на тілі землі незчисленні рани, а в пам'яті народів – пекельні спогади. Україна постраждала чи не найбільше: її територію було повністю окуповано, знищено мільйони мирних мешканців, зруйновано все, що тільки можна зруйнувати. Та українська література в цей час озивалася рідним словом Олександра Довженка, Миколи Бажана, Володимира Сосюри, Максима Рильського. Хоча це слово правди коштувало дуже дорого! За патріотичну кіноповість «Україна в огні» Довженко зазнав не баченого досі цькування, адже він посмів засумніватися в «геніальності» Сталіна!

А що довелося пережити Володимиру Сосюрі за вірш «Любіть Україну»?

Як пам'ять про ту страшну світову трагедію лишилися в українській літературі «Слово про рідну матір» Максима Рильського, фронтові поезії Андрія Малишка, «Клятва» Миколи Бажана і багато інших творів, у яких б'є життєдайним джерелом віра в перемогу, любов до Вітчизни.

Після війни одним з найяскравіших літературних «спалахів» стали романи Івана Багряного «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Людина біжить над прірвою». Світ його очима побачив пекло сталінських катівень, гордих українців, які не скорилися, не стали на коліна.

«Відлиги» дочекалися лише в 60-ті. Знову зародилася надія на духовне відродження. Шістдесятництво – унікальне мистецьке та громадсько-політичне явище – активізувало суспільство, сприяло появі нових художніх явищ, напрямів, стилів. Мистецькі пошуки стали потребою доби, означивши собою нову хвилю українського ренесансу.

Шістдесятники відстоювали свободу особистості, а відтак і свободу творчості, увагу до внутрішнього світу героя, правду замість облудних вигадок тоталітарного режиму. Традиційне співіснувало у творчості цього покоління з новаторськими пошуками в царині форми, тематики.

До лідерів цього творчого покоління належали Василь Стус і Ліна Костенко, Василь Симоненко і Григір Тютюнник, Микола Вінграновський та Іван Драч.

Які риси шістдесятництва у вивчених творах цих митців ви помітили?

І цей ковток свободи дорого коштував українській літературі. Символом часу стали трагічні слова *Василя Симоненка*:

На цвинтарі розстріляних ілюзій
Уже немає місця для могил.

Чому?! А тому, що не хотіли коритися владі, що «отямилась», не бажали втрачати рідну мову, і молодий критик Іван Дзюба кинув в обличчя цій владі слова-звинувачення своєю працею «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Вкотре не бажали втрачати Україну... Влада реагувала миттєво. За ґратами опинилися Василь Стус та Іван Світличний, Ігор Калинець і Євген Сверстюк, Сергій Параджанов і В'ячеслав Чорновіл. Знову хвиля відродження розбилася об холодний мур ворожого більшовизму.

70-ті минули в атмосфері абсолютної «підцензурності» життя. І лише у 80-х знову почалося пожвавлення літературного процесу. Тоді заговорила Ліна Костенко після тривалого мовчання, почали видавати твори Валерія Шевчука, Василя Симоненка, поверталися в літературу реабілітовані імена репресованих письменників. «Із забуття – в безсмертя» – так назвав свою книгу академік-літературознавець Микола Жулинський. Українське суспільство вперше читало літопис боротьби за українське слово, за національне відродження...

Чому, на вашу думку, саме письменників тоталітарні режими знищують першими?

У літературу прийшло нове покоління. Один з його лідерів, відомий у Європі письменник *Юрій Андрухович*, виголосив його кредо, творчу настанову: «Через творення суверенної України – до творення власної високої духовності». Було видано твори Василя Герасим'юка, Ігоря Римарука, Володимира Цибулька, Оксани Забужко, В'ячеслава Медведя. Відроджено практику літературних угруповань та об'єднань. Сформувалися асоціація «Нова література», Асоціація українських письменників, яку очолив відомий прозаїк і критик Юрко Покальчук, група «Бу-Ба-Бу» (Бурлеск – Балаган – Буфонада), що об'єднувала Юрія Андруховича, Олександра Ірванця та Віктора Неборака, «Нова дегенерація», «Пропала грамота», «Західний вітер», «ЛуГоСад», «Червона фіра» та ін. Кожна з них мала свої творчі принципи, програми, погляди. Тим і цікаве сучасне літературне життя, що кожен може сказати своє слово в літературі.

Які твори сучасної літератури ви читали? Чи можна замінити читання якимось іншим способом сприйняття творів мистецтва слова?

Українська література переступила рубіж тисячоліть в незалежній Україні. Мистецтво повернулося до поцінування естетичних цінностей, відродження нарешті настало. І ми впевнено можемо сказати, що нашу державу відродило Слово!

Відкриваючи шлях у XX століття, помолімося за Україну разом з талановитим сучасним співаком *Тарасом Петриненком*:

Навіть на останнім рубежі
Промінь віри в нас ще не погас.
Боже, Україну збережи,
Господи, помилуй нас!

Нам свою всемилість покажи
Правдою повсюди й повсякчас.
Боже, Україну збережи,
Господи, помилуй нас!

В наших грудях кулі і ножі,
Нас розп'ято й знищено не раз.
Боже, Україну збережи,
Господи, помилуй нас!

І з колін піднятись поможи,
І благослови у добрий час.
Боже, Україну збережи,
Господи, помилуй нас!

Наші діти нидіють в іржі,
Але промінь віри не погас.
Боже, Україну збережи,
Господи, помилуй нас!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Назвіть письменників, які творили в XX столітті, і вкажіть, коли саме.
2. Які теми та проблеми характерні для творів письменників XX століття? Яких героїв цих творів ви пам'ятаєте?

II рівень – *середній*

1. Розкажіть про літературно-мистецькі угруповання XX століття.
2. Як влада впливала на розвиток літературного процесу в Україні в XX столітті?

III рівень – *достатній*

1. Скориставшись вивченими раніше творами Шевченка, Лесі Українки, проаналізуйте роль і місце митця в тоталітарному суспільстві.
2. Окресліть періоди національного відродження в XX столітті.

IV рівень – *високий*

1. Доведіть, що українські письменники відіграли ключову роль у збереженні рідної мови, демократичних суспільних принципів, національної ідентичності.
2. Проаналізуйте умови розвитку української літератури в Україні та в діаспорі. Як це позначилося на літературних творах?

РОБОТА В ГРУПАХ

Підготуйте повідомлення про одне із сучасних літературно-мистецьких угруповань. Залучіть відомості про створення самої групи, про її членів, продекламуйте твори.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

Назва проекту – «Панорама століть». Це кілька міні-проектів в одному. Оберіть для презентації давні часи, Середньовіччя, Ренесанс, XIX і XX століття. Визначте значущість кожної епохи в історії та культурі України. Обов'язково доберіть ілюстративний матеріал, уривки з кіно- та відеофільмів, музичний супровід.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Ваше завдання – підготувати інформацію, за допомогою якої можна презентувати позаземним цивілізаціям історію землян XX століття. Напишіть творчу роботу «XX століття на земній кулі» (звісно, у белетристичній формі, щоб зацікавити читача).

ДИСКУТУЄМО

Які завдання стоять перед українською літературою у XXI столітті?

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Цього разу рубрику творитимете ви самі. Запропонуйте інформацію про українську літературу XX століття, без якої, на ваш погляд, не можна приступати до вивчення творів цього періоду.

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Світові літературні шедеври, створені у XX столітті, настільки різноманітні, що про них можна говорити безкінечно.

Презентуйте літературу XX століття Америки, Великобританії, Німеччини, Польщі, Франції, Іспанії, визначивши найдостойніших письменників кожної країни.

Створіть власну бібліотеку класики, обмінюйтеся зібраними книжками, адже це світ глибоких вражень і геніальних відкриттів.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Протягом п'яти хвилин організуйте анонімне анкетування. Запитання анкети будуть такими:

1. Найважливіший винахід XX століття.
2. Найкращий вітчизняний художній твір XX століття.
3. Найкращий український фільм XX століття.
4. Найкращий зарубіжний фільм XX століття.
5. Найвпливовіший український політичний і громадський діяч XX століття.
6. Найталановитіший український композитор XX століття.
7. Найкращий український актор XX століття.
8. Найвідоміший і найцікавіший український художник XX століття.

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Українська література XX століття: У 2 кн. – К., 1998.
2. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX століття: У 4 т. – К., 1995.
3. Живиця. Хрестоматія української літератури XX століття: У 2 кн. – К., 1998.

ІВАН ЛИПА

(1865–1923)

«ПРОНІССЯ ДАЛІ, ЛИШИВШИ НА ЗЕМЛІ ЧАСТКУ СВОЄЇ БЕЗСМЕРТНОЇ СИЛИ»

Художнику немає скутих норм.
Він – норма сам, він сам в своєму стилі.

Іван Драч

Є людські життя, які плинуть, немов течія спокійної ріки, лиш іноді скипаючи біля випадкових заплав, або несподівано виходять з берегів, переповнившись щедрими весняними дощами. А є долі, як гірські ріки, дзвінкі, неспокійні, бурхливі, що будять своїм могутнім клекотом усе довкола. Таким було життя Івана Львовича Липи, українського письменника-борця, громадського та політичного діяча, який залишив у літературі загадкові й мудрі казки і притчі, а в пам'яті людей – щиру віру в щасливе майбутнє України.

Іван Липа

Пригадайте, що вам уже відомо про Івана Липу. Чим повчальна казка «Близнята»?

Народився Іван Липа 24 лютого 1865 року в місті Керчі в родині інтелігентів. Батько розмовляв переважно російською, вдома – суржиком, мати – виключно українською.

Іван закінчив парафіяльну школу при грецькій церкві, потім гімназію. Цікавився літературою, історією, природничими науками. Після закінчення керченської гімназії 1888 року разом з Борисом Грінченком, відомим письменником і педагогом, та іншими культурними і громадськими діячами став засновником таємного товариства – ***Братства тарасівців***. Вони поширювали ідеї Тараса Шевченка та боролися за національне визволення українського народу. До речі, статут організації, в якому зазначено: «Ми повинні віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гніту, в якому вона зараз перебуває», – написав Іван Липа.

Ідеали «тарасівців» імпонували багатьом відомим українським діячам, серед яких були Михайло Коцюбинський, Микола Вороний, Володимир Самійленко та інші. Відтак з'явилися осередки цього гуртка в Полтаві, Чернігові, Києві, Одесі та інших містах. А потім була поїздка до Канева, клятва у великому гурті однодумців на могилі Тараса Шевченка, урочистий спів народного гімну «Реве та стогне Дніпр широкий». Невдовзі багатьох братчиків заарештували. Іван Липа пробув у в'язниці 13 місяців. «Я скінчив середню й вищу школу, – часто повторював він, – але найвищу освіту дістав у тюрмі». Звісно, «небезпечного» студента виключили з Харківського університету, тож йому довелося завершувати освіту в Казані.

Пригадайте, хто з українських письменників мав фах лікаря.

Лікарська діяльність Івана Липи тривала доти, доки 1900 року доля не привела його на Одещину. Тут він знайшов родинний затишок, активно розгорнув професійну, громадську, творчу діяльність. У 1904–1905 роках побудував у містечку Дальник лікарню для незаможних мешканців. До речі, вона функціонує й досі. Праця Івана Липи на ниві медицини тривала до 1918 року. Однак чимало він у цей час зробив і в інших сферах життя.

Практикуючи як «лікар для бідних», Іван Липа з пристрастю віддавався видавничій та громадській роботі. Читав лекції в товаристві «Просвіта», видавав і редагував альманах «Багаття», працював у видавничому гуртку «Одеська літературна спілка», в «Українському клубі» і товаристві «Українська хата», брав участь у виданні літературно-мистецьких журналів «Основа», «Степ», тижневика «Українське слово».

Гостинна домівка Липи стала осередком культурницького руху Південної України. Сюди часто навідувалися друзі й однодумці: Гнат Хоткевич, Григорій Чупринка, Володимир Самійленко, Осип Маковей та інші відомі громадські діячі та письменники. Тут часто буває Микола Вороний, який присвятить своєму побратимові Івану Липі поему «Євшан-зілля».

Пригадайте вивчену в п'ятому класі поему «Євшан-зілля». Поміркуйте, чому саме цей твір присвятив Вороний Іванові Липі.

В Одесі розквітає літературний талант Івана Липи. Письменник зазначав: «Література – це та ниточка, що зв'язує одиницю з цілим народом. Коли впродовж літ народ читає своїх письменників, він виробляє одностайні, однозначні ідеали. Складає Націю».

Прокоментуйте ці слова Івана Липи.

1913 року письменник друкує повість «Острови Самотності» – один з найкращих своїх творів, який він присвятив коханій дружині Марії. Окрему сторінку його творчості становлять **«Тринадцять притч»** – збірка унікальних творів, які він сам називав казками-поемами. Ці вишукані лаконічні філософські притчі відкривають читачеві оригінального митця-мислителя, який шукає нового героя, нову людину в епіцентрі суспільних катаклізмів початку XX століття.

Івана Липу обирають комісаром, членом керівничого комітету Одеси, лікарським інспектором міста, невдовзі призначають завідувачем управління культури міністерства народної освіти в уряді УНР, потім – міністром віросповідань.

Згодом Липа взяв активну участь у розробленні першого проекту Конституції України – це було у Львові 1920 року. А тим часом разом з міністром освіти уряду УНР Іваном Огієнком, видатним українським вченим-культурологом, докладає всіх зусиль для створення Української автокефальної православної церкви.

Політичні обставини змушують Івана Липу разом із сином 1 січня 1919 року покинути Одесу. Сподівалися, тимчасово, та повернутися до рідних місць уже не судилося. Доля Іванові Липі, якому не було місця в окупованій більшовиками Україні, як і тисячам українських патріотів, далі посилатиме лише гіркий хліб еміграції. У Галичині Липа дістав дозвіл на лікарську практику й оселився в невеликому містечку Винники непо-

далік Львова. Тут він продовжив активну творчу працю, написав новели «Кара» та «Утома», твори вишукані, як писав його син, Юрій Липа, виткані «ніби блакитним цвітом».

Біля двох років прожив письменник у Винниках, тамуючи гіркоту самоти. Дружина залишилася в Одесі, син Юрій учився в Познанському університеті на медичному факультеті. Невблаганна хвороба зупинила життя Івана Липи 13 жовтня 1923 року.

Іван Марчук. Де думи берег свій знайдуть?

На Винниківському цвинтарі, неподалік Стрілецької могили, 1937 року син Юрій поставив пам'ятник. Батько залишив синові важливий духовний заповіт: іти по життю, чесно виконуючи професійний обов'язок і тримаючи в серці невгасиму віру в майбутнє незалежної держави – України. Юрій Липа виконав заповіт: став умілим лікарем, знаним політичним діячем, відомим поетом «Празької школи», до останнього подиху залишився істинним патріотом України. У вірші «Батькові» він напише: «Шляхетне чоло мого батька укрийте пелюстками від троянд».

«ЛЮДЕ ПОЧАЛИ ВДИВЛЯТИСЯ В ЗОРЯНЕ НЕБО»

Іван Липа залишив невелику творчу спадщину, але кожен з його творів надзвичайно оригінальний, яскравий, самобутній. Він писав притчі «для тих, хто сам кермує власним життям».

Що, на вашу думку, він мав на увазі під цими словами?

Ви вже ознайомлювалися з таким літературним жанром, як притча. Як відомо, це твір повчального характеру, в його основі лежить художній засіб алегорія. Це один з найдавніших жанрів літератури, адже значна частина біблійних текстів, давньоукраїнських творів – це притчі.

Пригадайте, які притчі ви читали. Визначте їхні спільні риси.

Притча **«У невідому путь»** виразно алегорична, що надзвичайно зближує її з байкою, адже вона також має притчовий характер. Головна героїня твору – ***Черепаха*** – прагне пізнати непізнаване, хоча не знає, що її мета недосяжна... Черепаха крок за кроком, повільно, але вперто долає нескінченний і важкий шлях. Він вартував їй цілого життя: «Постаріла, мохом поросла». Автор докладно описує важкий шлях до вершини. Героїня сумнівається, шкодує за всім тим, що залишила далеко в минулому, але вороття немає, можна йти тільки вперед. І завершений шлях не означає досягнутої мети, не означає, що людина дістане ту винагороду, на яку очікувала. Тут не йдеться про матеріальне задоволення – винагородою може бути просто щастя пізнання.

Мораль немовби «розчинена» в тексті. Тут немає монологу чи діалогу, авторського коментаря, в якому проглядалось би повчання в творі.

Натомість сюжет вибудуваний так, що читач розуміє: треба вирушати у невідому путь лише тоді, якщо тебе справді непереборно кличе непізнаний світ. Та не завжди можна повернутися назад. А в цій путі спливає життя...

Черепаха досягла мети. І щось вона все-таки зрозуміла. Вона набула якогось життєвого досвіду. Вона сягнула вершини...

Що, на вашу думку, зрозуміла Черепаха, досягнувши своєї мети?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. З якими містами, країнами пов'язаний життєвий і творчий шлях Івана Липи?
2. Назвіть героїв притчі «У невідому путь». Чи є оповідач героєм твору?
3. Куди і з якою метою мандрувала Черепаха?

II рівень – *середній*

1. Якими досягненнями на ниві громадського життя означена діяльність Івана Липи?
2. До якої збірки входить прочитаний твір? Які його жанрові особливості?
3. Чи є в притчах мораль, а якщо є, то в чому вона полягає?

III рівень – *достатній*

1. Окресліть світоглядні засади творчості Івана Липи. Чому він змушений був жити в еміграції?
2. Визначте провідну ідею прочитаної притчі. Чи актуальна вона для сучасної людини?
3. Для чого автор використав прийом алегорії?

IV рівень – *високий*

1. Яку роль відіграла діяльність Івана Липи, його сина Юрія в становленні української державності?
2. Пригадавши вивчену раніше казку «Близнята», спробуйте схарактеризувати творчу індивідуальність письменника.
3. Чи були у вашому житті ситуації, в яких можна було б скористатися мораллю притчі Івана Липи? Прокоментуйте.

РОБОТА В ГРУПАХ

Розділившись на дві групи, попрацюйте з текстами біблійних притч, аби віднайти чи то подібний сюжет до притчі Івана Липи, чи то альтернативний. Поміркуйте над підсумками своїх досліджень: притчі українського письменника доповнюють чи заперечують біблійні настанови?

ДИСКУТУЄМО

Чи правильно вчинила Черепаха, вирушивши в подорож, у притчі «У невідому путь»?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Видатні українці за кордоном». Кожен учасник має обрати для презентації одну постать і представити її. Підготуйте тематичну шкільну стіннівку або аудіогазету. Влаштуйте тематич-

ний вечір, на якому можна прочитати вірші, уривки з прозових творів письменників української діаспори.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Спробуйте написати притчу на цікавий сюжет з вашого життя. Якщо не вдасться, напишіть творчу роботу, присвячену одній з моральних категорій, таких як честь, совість, відповідальність тощо. Скористайтеся повчальним змістом прочитаних творів.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

1943 року українські патріоти, серед яких був і Юрій Липа, змушені були покинути територію Польщі. Перед молодим талановитим поетом постає проблема: який обрати шлях – чи до Західної Європи, чи в нову еміграцію, до Америки. Несподівано для всіх він вирішує повернутися в Україну: «Я був, є й буду людиною чину, і сьогодні я йду з тими, що діють, і з ними залишуся». Так він пояснив свій учинок. На початку 1943 року митець з родиною приїздить в Галичину, оселяється на хуторі Іваники на Львівщині. Там 1944 року його вбили співробітники НКВС, страшного карального органу радянської влади, який знищував усіх, хто усвідомлював себе патріотом і борцем за свободу.

Донька Юрія Липи згадувала, що батька забрали з дому, від дружини й малих дітей. Один з двох офіцерів дав «слово советского офицера, что врач через 2–3 часа вернется». Лише через два дні дружина знайшла Юрія Липу закатованим страшними тортурами. Його могила – у прикарпатському селі Буновому, на скромному сільському цвинтарі. Табличка на стіні сільської школи, меморіальний комплекс у містечку Яворів – так ушанували пам'ять істинного патріота України. Навпроти комплексу – церква Різдва Христового, де в ті буремні роки діяв підпільний шпиталь, у якому лікар Липа рятував життя воякам УПА.

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Ми помандруємо до чудової країни Чехії, яка дала прихисток багатьом українським письменникам, що опинилися в еміграції. «Празьку школу» сформували Євген Маланюк, Юрій Дараган, Олена Теліга, Олег Ольжич, Юрій Липа, Наталя Лівицька-Холодна, Юрій Клен та ін. Олена Теліга загинула в Бабиному яру в Києві від рук фашистів, Олег Ольжич – у фашистському концентраційному таборі Заксенхаузен.

Усі ці митці жили в ім'я України, заради її майбутнього віддавали свої життя, заради неї творили:

О Націє, дужа і вічна, як Бог, –
Не це покоління холопів, –
Хто злото знеславить твоїх перемог
При Корсуні і Конотопі? –

так писав Олег Ольжич. І йому вторила Олена Теліга:

Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив,
Та там, де треба, – я тверда й сувора.
О краю мій, моїх ясних привітів
Не діставав від мене жодний ворог.

Нехай це буде вашим першим знайомством з митцями «Празької школи». Згодом буде докладніше й ґрунтовніше. Але знайте: і поза межами України можна боротися за її щастя і світле майбутнє!

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Маємо чудову нагоду ознайомитися з поезією Юрія Липи. Повірте, байдужим вона не залишить нікого!

Коли прийшла пора і ти дозрів
У муках днів, у боротьбі з собою,
Як образ берегів в імлі, на морі, –
В одній хвилині з'явиться тобі
Твоє призначення земне і зміст.

То лиш приходить раз, але назавжди.
Не стерти образу цього тобі,
Ти не втечеш, дивись вперед – і знай:
Одно тобі зосталось тільки: жити ним
І сповнитися ним, воно – від Бога.
Як же ж не вчув призначення свого, –
Ти ще не жив і ще не вартий вмерти.

Як ви зрозуміли цю поезію? До кого звертається Юрій Липа?

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Липа І. Світильник неугасимий. Тринадцять притч. – К., 1994.
2. Історія української літератури XX ст.: У 2 кн. / За ред. В. Дончика. – К., 1993 (про Ю. Липу). – Кн. 1.
3. Стриж В. Заповіт тарасівців //http:// ukraina-foreve.narod.ru
4. http: //uk.wikipedia.org/ wiki
5. http:// chtyvo.org.ua/authors/Lypa Ivan
6. http://www.soroka-tm.com/ua

ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Ми об'їхали землю навколо,
Проплили океани й моря,
Та тебе не зрікались ніколи,
Україно ясна, як зоря...

Іван Багряний

Іван Марчук.
І відкриються таємниці

Найбільша трагедія – коли людина не може жити на власній землі, на батьківщині. Не може ходити стежками дитинства, купатися в материнській мові, дихати повітрям, напоєним рідними пахощами. На жаль, мільйони українців змушені були шукати щастя в інших країнах, на інших континентах. Їх гнали в невідому путь безжальні загарбники й безвихідні злидні, тоталітарні режими й суспільні катаклізми. Українці – один з тих народів, який кров'ю серця написав історію поневірянь, що випали на його долю. Українські діаспори можна знайти в Аргентині й Канаді, Америці й Росії, Австралії, Німеччині, Словаччині, Португалії – цей перелік нескінченний.

Серед тих, хто звіддаля мріяв про холодні роси на запашних українських левадах, було чимало видатних письменників, які ставали совістю нації. За кордоном змушені були жити Володимир Винниченко й Олександр Олесь, Улас Самчук і Богдан Лепкий, Іван Багряний і Василь Барка, Олег Ольжич і Спиридон Черкасенко, Олена Теліга та Євген Маланюк...

Українська еміграційна література XX століття надзвичайно багата на сюжети, теми, проблеми, художні здобутки. За межами України утворювалися навіть творчі школи, літературно-мистецькі угруповання. Одна з таких організацій – ***«Мистецький український рух»*** (МУР), утворена в європейській еміграції після Другої світової війни 1945 року. Головою МУРу було обрано Уласа Самчука, талановитого українського прозаїка, з творчістю якого ви матимете нагоду ознайомитися в старших класах. Заступником Самчука був видатний український літературознавець Юрій Шерех (Шевельов). Це письменницьке об'єднання формувала ідея про «велику літературу» – в умовах бездержавності України саме література могла стати і справді була опертям національного духу, самосвідомості нації.

Членами МУРу були Іван Багряний, Тодось Осьмачка, Юрій Косач, Михайло Орест, Докія Гуменна та інші письменники (згодом ви обов'язково погортаєте сторінки їхніх творів). Вершинні зразки літератури української еміграції стали так само органічним набутком культури європейської і світової – переконаймося в цьому!

ІВАН БАГРЯНИЙ
(1906–1963)

«БУДЬТЕ СМІЛИМИ, БУДЬТЕ ВЕЛИКИМИ!»

Ходи тільки по лінії найбільшого опору,
і ти пізнаєш світ.
Ти пізнаєш його на власній шкурі.
А пізнавши світ, ти пізнаєш себе
і не понесеш ніколи душу свою на базар,
бо вона буде цінніша за Всесвіт,
і не буде того, хто б зміг її купити.

Іван Багряний

Іван Багряний

Він усе життя мріяв лише про одне: щоб відродилася в соборності й незалежності його Вітчизна. Поет, прозаїк, публіцист, політичний діяч – скупі характеристики, які не можуть презентувати всієї повноти й потужності цієї непересічної особистості. Високе почуття гідності, віру в щасливе майбутнє залишив своїм нащадкам Іван Багряний. Він змушений був довгі роки жити поза межами України, але таки повернувся. Повернувся своїми творами з незламними героями, повернувся, щоб усім нам подати приклад подвижницького життя в ім'я України. 1946 року Багряний написав памфлет **«Чому я не хочу вертатись до СССР»** – його було перекладено й надруковано в багатьох країнах світу. Тоді тривала примусова репатріація колишніх радянських громадян до СРСР на вимогу Сталіна. У памфлеті, який навіть обговорювали на засіданні ООН, були такі слова: «Я повернуся до своєї Вітчизни з міліонами своїх братів і сестер, що перебувають тут в Європі і там по сибірських концентраках, тоді, коли тоталітарна кривава більшовицька система буде знесена так, як гітлерівська... коли червоний російський фашизм щезне так, як щез фашизм німецький. Коли нам – Українському Народові – буде повернено право на свободу і незалежність в ім'я християнства і справедливості».

Про що свідчать ці рядки? Яким ви уявляєте їхнього автора?

Звернімося до рядків автобіографії Івана Багряного (під таким псевдонімом підкорив читацькі серця всієї Європи й Америки Іван Павлович Лозов'ягін): «народився 1907 року 19 вересня (2 жовтня за новим стилем) в селі Куземин на Полтавщині (Україна), в Зіньківському повіті (нині це Сумщина. – *О.М.*) в родині муляра. Пізніше жив у місті Охтирці, на Харківщині. Спершу закінчив церковно-приходську школу, а 1920 року – вищу початкову школу. Потім навчався в Краснопільській художньо-

керамічній профшколі, а з 1926 до 1930 року вчився в Київськім художнім інституті (колишній Всеукраїнській мистецькій академії). Інститут закінчив, але до захисту диплома не був допущений через політичну "неблагонадійність". Бо саме в час навчання в інституті займався літературою, в якій проявив свої антирежимні, самостійницькі, антикомуністичні настанови».

Як письменник і поет належав до так званих попутників, тобто письменників непролетарських щодо ідеології. Літературну кар'єру почав 1926 року в Києві, в журналах «Глобус» та «Життя і Революція». 1929 року мав уже три окремі книжки, за які радянською критикою був оцінений як «антисовєтський» поет і письменник, «куркульський ідеолог»...

Ще дитиною зіткнувся зі звірством «народної» влади більшовиків: у нього на очах чекісти замордували його 92-річного діда-пасічника і дядька: «Вони... стріляли в лежачі скривавлені тіла з пістолетів і реготались. Вони всі гидко лаялись. Під старою липою посеред пасіки, коло ікони святих Зосима і Савватія все було забризкане кров'ю. Кров усе життя стоятиме мені в очах». Мабуть, тому твори Багряного змушують здригатися найбайдужіше серце, бо писав він їх (без перебільшення!) власною кров'ю.

Наприкінці 20-х років XX століття виходять поеми, збірка поезій «До меж заказаних». 1930 року вийшов у світ віршований роман «Скелька», який викликав шалену лють влади: письменник дозволив собі писати про повстання українських селян проти російської імперської влади. Останньою краплею стала збірка оповідань «Крокви над табором» (1931) – після звинувачень у ворожому ставленні до влади арешт був неминучий. Він згодом опише ці події в романі «Сад Гетсиманський».

Арешт потягнув за собою боротьбу із самим іменем письменника: його твори вилучали з бібліотек, конфіскували архів і всі рукописи.

Вирок – три роки заслання на Далекий Схід. І знову рядки спогадів автора: «Охотське море. Тайга. Тундра. Звіроловство. Були там поселення давно осілих наших людей з України... Але згодом охопила мене страшна туга за Україною. Непереможна». Письменник тікає. Але всюдисуще НКВС[1] (найстрашнішого карального органу радянської влади) ловить утікача. І новий вирок: три роки таборів. Після закінчення строку повернувся в Охтирку, одружився, але 1938 року знову був заарештований. У камерах сталінських тортур провів він два роки – 1940-го хворого на сухоти, з відбитими легенями й нирками, змученого письменника нарешті випустили з в'язниці, так і не довівши його вини. І якщо з мандрів Далеким Сходом він привіз блискучий задум своїх «Тигроловів», то страшні роки сталінських катівень стали основою роману «Сад Гетсиманський», який краплями розпеченого заліза досі пропалює серця читачів.

Пригадайте, які біблійні події відбувалися в Гетсиманському саду. Як, на ваш погляд, міг використати цей символ Багряний?

Під час Другої світової війни Багряний обирає єдино можливий для нього шлях патріота – співпрацює з ОУН-УПА. І знову гіркий спогад: «В 1942 році мав бути розстріляний, згідно з німецьким курсом щодо української національної інтелігенції, але випадково врятувався...»

[1] НКВС – народний комісаріат внутрішніх справ.

«І ми не вмрем! Нас не зітруть із рубрики!» Іван Багряний. Плакат художника *Ю. Тітінюка*

ПАМ'ЯТАЙМО! Саме у Львові 1944 року побачив світ роман **«Звіролови»** (1946 року вже виданий під назвою **«Тигролови»**). Автор писав його в Моршині, на нелегальній квартирі, беручи найактивнішу участь у діяльності УПА.

1944 року німецька влада заарештувала Багряного в Словаччині, під час облави на емігрантів. І знову табір – тільки тепер для переміщених осіб.

Після війни про повернення на Батьківщину не могло бути й мови: Іван Павлович оселяється в місті Новий Ульм у Німеччині, де вирувало активне життя українських емігрантів. Тут він заснував українську газету «Українські вісті», видавництва, що друкували заборонену в СРСР українську літературу. Окрім того, Іван Багряний – активний член МУРу, засновник Об'єднання демократичної української молоді.

Роки, прожиті в еміграції, стали найпліднішими у творчому житті письменника. Один за одним виходять романи «Сад Гетсиманський» (1950) та «Буйний вітер» (1957), повість «Огненне коло» (1953). Останній роман «Людина біжить над прірвою», на жаль, вийшов уже після смерті автора 1965 року. Наприкінці 40-х років Багряний проявив себе і в драматургії. З-під його пера вийшло кілька серйозних п'єс: «Генерал», «Морітурі», «Розгром».

Як наслідок тривалого цькування – хворе серце, що зупинилося надто рано: Івана Багряного не стало 25 серпня 1963 року. Похований він у Новому Ульмі. На могилі письменника – пам'ятник роботи відомого українського скульптора Лева Молодожанина і слова з поеми «Мечоносці»:

Ми є. Були. І будем МИ!
Й Вітчизна наша з нами.

І лише 1992 року до Івана Багряного прийшло справжнє визнання на Батьківщині. Йому було посмертно присуджено Державну премію України імені Тараса Шевченка.

Варіанти оформлення Іваном Багряним обкладинки до перших видань роману «Тигролови»

«НЕ ЗАМОВКНУ Я НІКОЛИ, ДОКИ ХОДЖУ НА ЦІЙ ПЛАНЕТІ»

Людина – це найвеличніша з усіх істот.
Людина – це найнещасніша з усіх істот.
Людина – найпідліша з усіх істот.
Як тяжко з цих трьох рубрик
вибирати першу для доведення прикладом.

Іван Багряний

Роман **«Тигролови»** Івана Багряного – кращий пригодницький український роман XX століття, одна з перших розповідей про тиранічний режим Сталіна в Радянському Союзі. Написаний задовго до творів російського письменника Олександра Солженіцина, якому чомусь приписують першовідкриття цієї теми у світовій літературі, роман «Тигролови» перекладали англійською, німецькою, голландською та іншими мовами. На літературному конкурсі у Львові роман розділив перше місце з повістю Осьмачки «Старший боярин». *Володимир Винниченко* писав: «Я читав Багряного тільки "Тигролови" і вважаю, що Багряний може виробитись на серйозного й дуже цінного письменника».

Жанр роману – авантюрно-пригодницький. Але це не звичайний пригодницький твір, який у XX столітті вже мав потужну світову традицію: Багряний виступив яскравим новатором. І виявилося це насамперед у тому, що він «стверджує жанр українського пригодницького роману, українського всім своїм духом, усім спрямуванням, усіми ідеями, почуттями, характерами. Цим він говорить нове слово в українському літературному процесі» *(Юрій Шевельов)*.

Пригоди героя розпочинаються тоді, коли він тікає з «ешелону смерті», поїзда-дракона, в якому перевозили в'язнів-смертників сталінських таборів. Уже тут він, ***Григорій Многогрішний***, правнук гетьмана Запорозької Січі Дем'яна Многогрішного, постає як сильна, непересічна особистість, що уособлює опір тій нелюдській системі, яку створив більшовизм у величезній країні. Він тікав, бо хотів довести собі й іншим: «ліпше вмирати, біжучи, ніж жити, гниючи!».

У героєві легко впізнати самого письменника – він знав, що таке втеча з БАМЛАГу[1]. На Далекому Сході, в дикому Приамур'ї, у місці з українською назвою Зелений Клин зустрів він свою долю, своє кохання, знайшов прихисток зболеній душі – серед українців, які здавна оселилися в тайгових нетрях, бо тут була воля. Так можна коротко окреслити сюжет твору.

Сюжетна інтрига тримає читача в напруженні, що постійно зростає. Майор НКВС ***Медвин*** полює за Григорієм, як за тигром – молодим, волелюбним, сильним, незалежним. Але в цьому двобої Многогрішний з дичини перетворюється на мисливця і карає свого жорстокого переслідувача. Віра автора в перемогу добра́ непорушна.

Проте цими ключовими моментами не вивершується пригодницька інтрига. Автор намагався відтворити важку путь утікача, що пролягла через чужий для нього світ величної, але ворожої сибірської природи. Снігові нетрі, спроба голіруч подолати люту ведмедицю, полювання на тигрів – усі ці випробування яскраво характеризують головного героя.

Григорій Многогрішний – перший у галереї образів, створених Іваном Багряним, що став взірцем волелюбності, мужності, нескореності. Саме його очі з кривавими крапельками на віях, що пропалювали наскрізь, не давали спокою досвідченому катові Медвину. Григорій Многогрішний став взірцевим романтичним героєм в українській літературі: потужна система знищення людей виявилася безпорадною проти волі до життя цього хороброго чоловіка.

І навіть у коханні до ***Наталки Сірківни*** Григорій виявляє кращі ментальні риси українця: відданість, цнотливість, щирість. Саме цей образ дав підстави американському рецензентові *Валтерові Гавінгорсту* написати 1947 року: «Це повість лицарства і хоробрості, несподівана в нашій незугарній літературі...»

Роман недаремно названо «Тигролови». Українська родина ***Сірків***, що прихистила Григорія, цим небезпечним промислом заробляла собі на прожиття. Вони ловили в непрохідних нетрях тайги диких і прекрасних звірів. Але зважте: ловили, а не вбивали (Медвин же, полюючи на Многогрішного, ставить собі за мету знищити його, адже про підкорення цієї людини, власне, і не йдеться). Ця родина є оазою національного буття для Григорія на чужій землі: «У кутку рясніли образи, королівськими рушниками прибрані, кропило з васильків за Миколою Чудотворцем. Чорні страстяні хрести випалені на стелі... На стіні рясно карток – дівчата у вишиваних сорочках, у намисті, парубки в шапках і киреях». Прізвище родини теж надзвичайно промовисте. Ці люди далекі від страшних реалій сталінського терору, він ще не докотився до їхнього прихистку. Натомість вони живуть за тими самими моральними цінностями, як і їхні славні предки. І їхнє духовне опертя – Україна. Так кажуть і в цьому переконані вони самі: «Це була наша друга Україна, нова Україна, синку, але щасливіша».

Чому автор цій родині дає таке прізвище?

---

[1] БАМЛАГ – Байкало-Амурський виправно-трудовий табір (рос. *лагерь*), підрозділ, що діяв у структурі Головного управління виправно-трудових таборів Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР.

Поетика твору надзвичайно насичена, яскрава насамперед завдяки символіці. Прикладом можуть бути образи поїздів: дракон, наїжачений багнетами, що у своїх страшних вагонах-суглобах несе в невідомість понівечені людські долі. Експрес, повний пересиченої публіки, господарів життя, які хоч би й завтра в тій страшній тоталітарній машині можуть опинитися в ешелоні для худоби. А до того ешелону так само символічно причеплені паротяги з назвами «Йосип Сталін» та «Фелікс Дзержинський».

Прокоментуйте значення цих символів у творі.

Романтичний стиль твору, єдино можливий для втілення такого ідейного задуму, дозволив авторові поєднати глибокий психологізм і вир яскравих емоцій, потужні пристрасті, сильні характери, несподівані вчинки з фольклорною образністю, народним мистецтвом.

Події розгортаються на майстерно змальованому письменником тлі: величний праліс зберігає у своїх хащах тисячі таємниць, його населяють величні тигри, володарі цих одвічних нетрів. Образи тварин у романі теж символічні: і тигри, і вірний Заливай, що вирушив у невідому путь слідом за господарями...

Пригадайте, що вам уже відомо про образи-символи. Яка їхня роль у романі Багряного?

Цей твір мав фантастичний читацький резонанс у багатьох країнах світу. Він витримав кілька перевидань у США, Канаді, Англії та інших країнах.

Ми називаємо Івана Багряного великим гуманістом. Попри те, що він створив у нашій літературі найстрашніші картини сталінських катівень, нелюдських знущань із тих, кого так і не змогла зламати радянська тоталітарна машина. Але, пройшовши через усі кола пекла, навіки розлучений з батьківщиною, письменник зберіг у душі найголовніше – непоборну віру в перемогу добра над злом. І Україна таки стала вільною!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Які факти власної біографії використав Багряний у романі «Тигролови»?
2. Де і коли відбуваються події, описані в романі?
3. Назвіть героїв роману і коротко розкажіть про кожного з них.

II рівень – *середній*

1. Визначте коло проблем, порушених автором у романі «Тигролови».
2. Чому роман Івана Багряного «Тигролови» називають пригодницьким?
3. Розкажіть про протистояння Многогрішного й Медвина від імені кожного з них.

III рівень – *достатній*

1. Укажіть на уривки з роману «Тигролови», які свідчать про те, що це твір романтичний. Прокоментуйте їх.
2. Розвиньте розпочату думку: «Провідна ідея роману Багряного – ...»
3. Доведіть, що цей роман мав на меті відкрити світові правду про антилюдяний режим Сталіна, про методи знищення, застосовані радянською владою щодо України.

IV рівень – *високий*

1. Поясніть, скориставшись знаннями з історії, чому автор зробив свого героя нащадком гетьмана Дем'яна Многогрішного, а родина, що прийняла його на Далекому Сході, має прізвище Сірко.
2. Докладно схарактеризуйте фольклорну основу роману і поясніть її роль у романтичному творі.
3. З якими творами, вивченими раніше, ви могли б порівняти роман Івана Багряного? За якими параметрами?

РОБОТА В ГРУПАХ

Кількість груп має відповідати кількості композиційних елементів у романі Івана Багряного. Обравши певний елемент, детально проаналізуйте його, укажіть на провідні художні засоби, використані автором.

ДИСКУТУЄМО

Які шанси має протест окремої, хоч і надзвичайно сильної особистості проти потужної тоталітарної системи?

Для ведення дискусії скористайтеся не лише текстом роману, а й інформацією про українських правозахисників, дисидентів, політичних в'язнів минулих часів. Серед них вам неодмінно трапляться прізвища письменників, із творчістю яких ви ознайомитеся в старших класах.

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Тоталітарні режими світу і борці проти цих режимів». Для дослідження цього питання скористайтеся довідниками з історії, Інтернетом, статтями в періодичних виданнях, використайте кіноекранізації останніх років. Відомості про наслідки тоталітарного режиму в Україні можна виділити в окрему рубрику проекту.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Спробуйте придумати продовження роману «Тигролови». Що, на вашу думку, могло статися з героями далі? Ознайомтеся в класі з усіма запропонованими варіантами і під час обговорення визначте вірогідність, оригінальність, логічність кожного з них.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Приго́дницький рома́н (авантю́рний) – твір, якому притаманні напружений, динамічний, несподіваний розвиток подій, незвичайність, іноді навіть карколомність пригод, складні ситуації, в які повсякчас потрапляють його герої. Часто героям таких творів загрожує смертельна небезпека, але завдяки тому, що це сильні й неординарні особистості, вони з честю виходять з таких випробувань.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Можна написати томи біографії письменника, хронологічно відстеживши і записавши кожен його крок. Та цього буде замало, щоб осягнути внутрішню глибочінь особистості, яку піднесено на п'єдестал світової шани. Достатньо про-

цитувати кілька поетичних рядків, написаних у камері смертників (!) міста Харкова, у сумнозвісній тюрмі на Холодній Горі страшного 1939 року, як відразу стає зрозуміло, які думки вели цю людину до життєвого подвигу:

І ми не вмрем!
Нас не зітруть із рубрики! –
Ми оживем в страшнім вогні стихії. –
Ми ще каратимем хамів Мечем Республіки
На місці лобнім,
там,
біля Софії!

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Напевно, герой Івана Багряного викликав у вас неабияке захоплення своєю мужністю, відвагою, силою переконань. І він має побратимів у світовій літературі. Зокрема й романтичні герої Джека Лондона проходять крізь страшні випробування, переживають такі пригоди, що їх годі забути.

Ось уривок з оповідання «Жага до життя», яке ви вивчали на уроках зарубіжної літератури в 6-му класі: «Він лежав на спині й дослухався до хрипкого дихання хворого вовка, який підступав до нього все ближче й ближче. Воно ставало дедалі чутніше, час тягнувся нескінченно довго, а він не ворухнувся. Ось вовк засопів йому біля самого вуха. Шорсткий сухий язик тернув його по щоці, немов шліхтувальний папір. Він миттю випростав руки – принаймні хотів їх випростати. Пальці зімкнулись, мов пазурі, але нічого не схопили. Для швидких упевнених рухів потрібна сила, а йому саме сили й бракувало».

Порівняйте зустріч героя твору Джека Лондона з вовком і зустріч Григорія Многогрішного з ведмедицею в тайзі. Що спільного в змалюванні цих героїв?

До речі, один з кращих творів Джека Лондона – роман «Мартін Іден», твір автобіографічний, у якому автор розповів історію мужнього моряка, наділеного талантом письменника. Такі книги необхідно читати, щоб зрозуміти, що є в житті головним, а що – другорядним. Переконайтеся самі!

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Багряний І. Під знаком скорпіона. Поезія, проза, публіцистика. – К., 1994.
2. Череватенко Л. «Ходи тільки по лінії найбільшого опору – і ти пізнаєш світ» // Дніпро. – 1990. – № 12.
3. Клочек Г. Романи І. Багряного «Тигролови» і «Сад Гетсиманський»: Навчальний посібник. – Кіровоград, 1998.
4. Шерех Ю. Пороги і Запоріжжя // Шерех Ю. Третя сторожа. – К., 1993.
5. Шугай О. Іван Багряний, або Через терни Гетсиманського саду. – К., 1996.

ВІЗУАЛЬНА (ЗОРОВА) ПОЕЗІЯ СЬОГОДНІ

«СПІВАВТОРОМ – РІДНА МОВА»

Хай і недруг збагне, як то маєм багато
Слів, щоб в світі гучнім невідзвучно звучати.

Анатолій Мойсієнко

Іван Марчук.
Диво серед нас

Сучасне мистецтво так само, як і людина, – у постійному пошуку нових тем і сюжетів, нових форм і образів. Мистецький синтез – поєднання і взаємопроникнення різних видів мистецтв – став яскравою ознакою доби. Однак спроба поєднати слово і зображення, як вам уже відомо, сягає в далеке середньовіччя. Адже емблематична й фігурна поезія Івана Величковського доби українського бароко стала визначним явищем європейської культури.

Пригадайте курйозні вірші Івана Величковського. Як він поєднував словесні й графічні образи?

Бурхлива експериментаторська енергія українських поетів повсякчас виливалася в чудернацькі візерунки зорової поезії. На початку XX століття яскрава плеяда українських майстрів слова, зокрема Михайль Семенко, Гео Шкурупій, Олекса Влизько, Гео Коляда, «виплеснули» яскраву веселку поетичних строф. Український поетичний авангард[1] прагне «оживити» традиційну поезію, бо вона, на думку тогочасних майстрів слова, «прекрасна й одночасно примхлива покійниця», яка «вмирає від старості».

Творити оригінальну візуальну поезію взявся і ***Микола Сарма-Соколовський*** – постать унікальна у вітчизняній культурі.

Він народився 19 травня 1910 року в селищі Хорошому Павлоградського повіту Катеринославської губернії (нині Дніпропетровська область). Знаний як бандурист, поет, художник, священик. Та й походив з родини священика.

Навчався в Миргородській художньо-керамічній школі імені Миколи Гоголя. У Миргороді перейняв гру на бандурі від кобзаря Івана Яроша, з яким кобзарював. 1929 року був заарештований і на початку 1930 року засуджений на 5 років заслання на Соловки за причетність до СУМу (Спілки української молоді). Покарання відбував у Карелії.

Після навчання на пастирських курсах Української автокефальної православної церкви був висвячений у священики.

Микола Сарма-Соколовський мав тісні зв'язки з підпіллям ОУН. Наприкінці 1944 року знову заарештований радянською владою, але втік

[1] Аванга́рд – тут: передова найсвідоміша частина певної суспільної групи, яка веде за собою решту; еліта.

під час перевезення в'язнів. Приєднався до підпілля ОУН і брав активну участь у діяльності організації понад два роки. У травні 1948 року потрапив у засідку, влаштовану радянськими каральними органами, трибунал засудив його до страти. У камері смертників цей незламний чоловік провів 15 років... Розстріл замінили на 25 років каторги. Там він сам виготовив собі бандуру (а згодом ще кілька), грою та співом розважав друзів-каторжан. Згодом навчав їх кобзарського мистецтва (спершу таємно, а потім, після смерті Сталіна, уже відкрито). Невдовзі політв'язні створили ансамбль бандуристів ГУЛАГу міста Інти, де знаходився табір.

Помер Микола Сарма-Соколовський 2001 року в Новомосковську (Дніпропетровська область).

Поясніть, чому лише зараз гідно поціновано цю людину-легенду.

У часи, коли згадка про гетьмана Мазепу вартувала свободи або й життя, Сарма-Соколовський звернувся до образу цього національного героя в поезії **«Дзвін гетьмана Івана Мазепи»**. Форма дзвона надає творові надзвичайної виразності, посилює емоційний вплив на читача, адже це символічний, багатозначний образ. Насамперед це знак пам'яті про загиблих героїв. Окрім того, дзвін – це символ тривожного набату, який кличе на боротьбу тих, хто усвідомлює себе нащадком великого гетьмана України Івана Мазепи.

Що, на вашу думку, символізує дзвін загалом і в цій поезії зокрема?

Цей короткий вірш – панорама життя нашої країни протягом кількох століть: згадка про часи відважних скіфів, від яких лишилися тільки «кам'яні баби»; історія поневолення України Петром I – «Петро шалений цар»; трагічна доба комуністичного мракобісся, коли «Україонька-Русь» стогнала під більшовицьким чоботом, коли безбожно руйнували храми – вічні осередки духовності й віри. Тут автор згадує страшні факти, коли церковні дзвони скидали «з цілющої дохмарної дзвіниці» і замовкала неповторна музика, яка в хвилини туги відживлювала стражденні душі українців.

Зверніть увагу на дату написання твору: 13.08.1996. Україна на той час була вже незалежною.

Поясніть, чому автор пише: «Я ще марю я ще мрію про Дзвіницю зоревоздвижної земної Української Держави».

Слід також наголосити на тому, що автор одразу визначає свою роль в образній системі твору: «Я велет-дзвін». І він має право брати на себе місію дзвона-будителя, бо віддав боротьбі за незалежність України все своє життя.

Анатолій Мойсієнко – поет неперевершений. Він створив перші в світі «шахові вірші». Дослідники називають це новим поетичним напрямом – шахопоезією. І не дивно: свого часу Анатолій Кирилович був призером першості України з шахової композиції. Коли його книгу «шахових віршів» прочитав знаний на весь світ міжнародний гросмейстер *Віктор Корчной*, то сказав: «Рідкісна книжка, такої, певне, більше у світі нема».

Поетичний світ Анатолія Мойсієнка має потужне опертя: він неперевершений фахівець у царині українського мовознавства, завідувач ка-

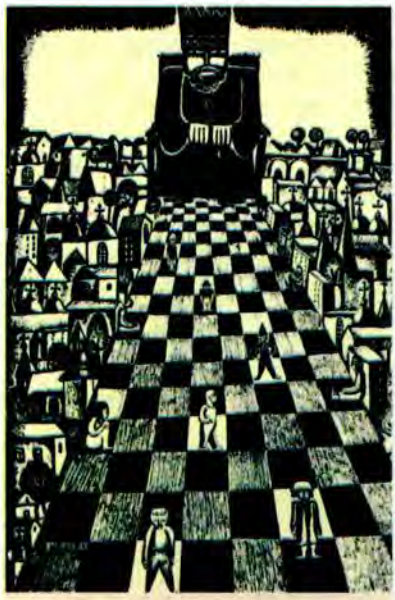

Іван Марчук.
Ми малі на шахівниці

федри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У його житті «два рівних є крила» – наука й поезія. Рекомендацію для вступу до Спілки письменників України Анатолію Мойсієнку давав Євген Гуцало.

Кращі поетичні збірки автора – «Сонети і верлібри», «Шахопоезія», «Віче мечів», «Мене любов'ю засвітили скрипки». Окрім того, він талановитий перекладач. Українською в його перекладах заговорили Райнер Марія Рільке та Михайло Лермонтов, Адам Міцкевич та Анна Ахматова, Янка Купала і Максиміліан Волошин, Генріх Гейне й Володимир Набоков (і це ще не повний перелік!).

Анатолій Мойсієнко довершено володіє мовною грою. І дослідники справедливо вважають, що його поезії-паліндроми можуть сміливо конкурувати з творами Івана Величковського. 1991 року було засновано гурт поетів-паліндромістів, до якого увійшов і Мойсієнко. Гурт назвали «Геракліт» – на честь давньогрецького мудреця, що зрікся царського трону і став відлюдником, аби спілкуватися з нащадками химерними словами своїх творів.

Удома Мойсієнко зберігає як найбільшу цінність портрет Тараса Шевченка, який належить пензлю Миколи Сарми-Соколовського. Можливо, у цьому і є таємниця його поетичного натхнення.

Паліндроми поета прості й оригінальні. Зверніть увагу: це не тільки мовна гра чи гра слів. У цих творах закодовані важливі духовні відкриття:

* * *

Хижих
Мечем
Мирим.

* * *

Жарт – суму страж.

* * *

Ми – дим.
Ми – дим віків, ми – дим.
Ми – дим низин, ми – дим.
Ми – долом молодим.
Ви – дивами див.
Ви – душу димами, душу див.
Ви – духу за пазуху див.
Ми – дух у дим.

Пригадайте визначення Івана Величковського: «Рак літеральний єсть вірш, котрого літери, і вспак читаючися, той же текст виражають...». У чому спільність «рака» і паліндрома?

Віктор Женченко – ім'я широковідоме в українській поезії. Він не так давно звернувся до зорової поезії, і це був, очевидно, інтерес не випадковий, а закономірний. Талановита людина завжди намагається розсунути межі свого поетичного світу. Його зорова поезія особлива: він пропонує не готовий малюнок, що ілюструє словесний матеріал, а короткий афористичний текст, який мимоволі породжує асоціацію, графічне зображення. На думку видатного літературознавця, академіка *Івана Дзюби*, у візуальних поезіях Женченка «щось від притчі, щось від ребуса, щось від естетики плаката, – а загалом винахідливо і цікаво».

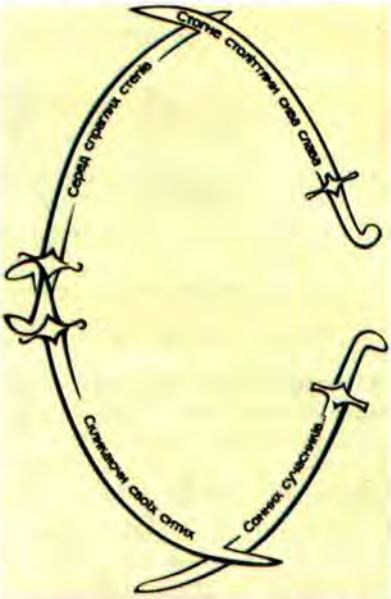

Поезія *Віктора Женченка* «Стогін»

Віктор Женченко народився 1936 року у вчительській родині на Полтавщині. У його житті назавжди поєдналися слово й музика (мабуть, тому згодом він відчув потребу долучити до цього дуету й малюнок). Спершу Віктор Васильович після закінчення консерваторії уславився як оперний співак, що володів прекрасним басом. А нині ми знаємо цю людину як перекладача, автора близько десяти поетичних збірок, одна з яких – «Зорова поезія» – 2000 року побачила світ за кордоном. Поет зацікавився цим неординарним поетичним мистецтвом ще в 60-х роках минулого століття. Але тоді, на жаль, реалізувати свої задуми він так і не зміг – влада не вельми шанувала творчі експерименти.

Повернувся до своїх колишніх захоплень Віктор Женченко лише в 1990-х, а спонукав його до цього Анатолій Мойсієнко. І візії Женченка стали по-справжньому своєрідним, новим словом в українській зображальній поезії.

Допомагає поетові син – Ігор Женченко, талановитий художник-графік. Саме він створив графічні версії творів батька.

Так і народилася книга «Спрага на двох» – спрага пошуку нових граней краси українського слова.

Вірш **«Стогін»** – один з найяскравіших, адже в ньому автор повертається до витоків національної пам'яті. Він прагне нагадати сучасникам про «сиву славу», про те, що вона досі живе у «спраглих» українських степах...

Образ мечів по-своєму перегукується з поезією Мойсієнка: саме з мечем виходили назустріч непроханим зайдам наші предки і їх, хижих, мечами «мирили».

Алітерація на який приголосний звук посилює внутрішню динаміку вірша?

Візуальна поезія доводить: маючи талант і бажання, усе на світі можна перетворити на поезію. Можна, коли рідне слово стає символом життя,

коли воно оживає в чудових образах, коли звучить музика любові до всього сущого на землі!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. Коли зародилася візуальна поезія в Україні і кого вважають її основоположником?
2. Назвіть авторів, що працюють у жанрі візуальної поезії нині.

II рівень – *середній*

1. Розкажіть про авторів візуальної поезії. Що об'єднує цих людей?
2. Поясніть, чому в графічному зображенні поезії «Стогін» мечі розімкнені з одного боку.

III рівень – *достатній*

1. Як Микола Сарма-Соколовський трактує образ Івана Мазепи у своєму вірші?
2. Поміркуйте, чи різниться аналіз зорових поезій від аналізу традиційних поезій. Доведіть свою думку.

IV рівень – *високий*

1. Чи можуть існувати рядки зорової поезії без зображення? Аргументуйте на прикладах поезій Миколи Сарми-Соколовського та Віктора Женченка.
2. Підтвердьте висловлювання авторитетних письменників і вчених про Анатолія Мойсієнка.

   А. «Анатолій Мойсієнко – поет не зі самоспонукання до творчості, не з самопримусу бути поетом, а від природи своєї, за станом душі» *(Євген Гуцало)*.

   Б. Анатолій Мойсієнко – «поет за суттю, а не за хатніми мірочками» *(Павло Мовчан)*.

   В. «Поезія Анатолія Мойсієнка відкриває унікальні можливості пізнання естетичної, зображальної, змістової, звукової цілісності поетичного твору» *(Микола Жулинський)*.

   Г. «Вірш... Анатолія Мойсієнка – свідчення не лише дивовижної майстерності поета, а так само невичерпних можливостей нашої мови» *(Анатолій Погрібний)*.

РОБОТА В ГРУПАХ

Об'єднавшись у групи, відшукайте інші зразки зорової поезії та проаналізуйте їх з погляду відповідності малюнка змістові твору.

ДИСКУТУЄМО

Зорова поезія елітарна чи масова?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

Спробуйте самі створити вірш-паліндром. Проаналізуйте, які труднощі у вас виникли. Влаштуйте конкурс паліндромів. Оцінювати слід не лише можливість читати вірш справа наліво й зліва направо, але й зміст, смислове наповнення поезії.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Візуа́льна (зорова́) поéзія – синтетичний різновид мистецтва, де текстовий символ (слово, речення) є елементом зорового образу завдяки його певному розміщенню в зображенні. Зорова поезія виникає внаслідок естетичного потягу людини поєднувати два види мистецтва.

Які різновиди зорової поезії вам відомі?

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Генеалогічне дерево зорової поезії корінням сягає ще давньосхідної культури. Серед авторитетів світового рівня – античні автори Сіміас Родоський, Теокріт, Безаній, російський поет Велимир Хлєбніков, літературно-мистецькі угруповання, що також експериментували в цій царині, – «Нью-Йоркська група кореспонденції» та міжнародна група «Флуксус», ідейним натхненником якої в легендарні 60-ті став американський поет Рей Джонсон.

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Видатний експериментатор зорової поезії – винятково цікавий російський поет Велимир Хлєбніков. Спершу прочитайте його поезію «Перевертень»:

Кони, топот, инок,
Но не речь, а черен он.
Едем, молод, долом меди.
Чин зван мечем навзничь.
Голод, а чем меч долог?
Пал, а норов худ и дух ворона лап.
А что? Я лов? Воля отча!
Яд, яд, дядя!
Иди, иди!
Мороз в узел, лезу взором.
Солов зов. Воз волос.
Колесо. Жалко поклаж. Оселок.
Сани, плот и воз, зов и толп и нас.
Горд дох, ход дрог.
И лежу. Ужели?
Зол, гол лог лоз.
И к вам и трем с смерти мавки.

З'ясуйте, чи можна перекласти твори візуальної поезії іншою мовою. Спробуйте перекласти твір Хлєбнікова українською. Чи збережеться ефект паліндрома?

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Влаштуйте конкурс на найшвидше «відновлення» зруйнованого паліндрома. Вставте літери замість позначки «*», враховуючи закономірності творення цього виду візуальної поезії.

Павлові Поповичу

Отави вато,
Варто ****...
* – травень! Не варто
Морозити зором...
Он **** чудовно
Низує Узин.
*** у хатах... Узин.
Узин у хатах унизу.
Мати ***...
Матиму д*** там...

Анатолій Мойсієнко

Сонет

А **** тіні – толока.
У тон ****** бубниш пишноту...
А **** осох осокорка,
А ***** римами рок-нота
Меча гукала кугачем.
***** – римами рун-ера...
Е, четверили... *** тече,
І рев – де нурт... Я *** не двері...
Шедевру *** у мур ведеш.
Він: «О! Тре маки камертонів...»
Жде ** **** богокотедж?
Він – ока зим... а ми – законів.
На **** – *****, на крах – аркан!
...Мак ***** сам, а сон – жінкам.

Анатолій Мойсієнко

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Сорока М. Зорова поезія: витоки і перспективи. – К., 1998.
2. Мойсієнко А. Віче мечів. – К., 1999.
3. Женченко В. Спрага на двох. – К., 2005.
4. Сучасна українська література кінця XX – початку XXI ст. – К., 2006.

ВАСИЛЬ ГЕРАСИМ'ЮК

(нар. 1956 року)

«Я ПРИХОДИТИМУ ДО ВАС ПРИ СВІТЛІ ДНЯ»

Вже знаю про себе ту правду, яку я хотів.
Я знаю ту правду, що врешті подібна на правду.

Василь Герасим'юк

Василь Герасим'юк

Василь Герасим'юк – із талановитого покоління вісімдесятників, його творчий лідер. Ми вже дещо знаємо про те, яка доля спіткала багатьох українців на тернистих дорогах XX століття. І розпочинаючи розмову про Василя Герасим'юка, знову повинні згадати про тих, хто злою волею влади став вигнанцем з рідної землі. Василь Герасим'юк повертався до України із заслання – там він народився. Він повернувся тріумфатором, переможцем, бо і його слово, слово українського Поета, стало опертям для нації, яка нарешті виборола незалежність.

Василь Дмитрович Герасим'юк народився 18 серпня 1956 року в місті Караганді (Казахстан) у сім'ї засланців. Незабаром родина повернулася в рідне село Прокураву на Гуцульщині. Любов до рідного слова привела юнака на філологічний факультет Київського університету, який він закінчив 1978 року. Тривалий час саме йому першому довіряли знайомитися з молодими літературними талантами – працював редактором, завідувачем редакції поезії видавництва «Молодь», старшим редактором відділу поезії видавництва «Дніпро». Згодом творча стежка привела на Українське радіо, де він редагував літературні програми.

Василь Герасим'юк – член Національної спілки письменників України, Асоціації українських письменників. Він є автором поетичних збірок «Смереки» (1982), «Потоки» (1986), «Космацький узір» (1990), «Діти трепети» (1991), «Осінні пси Карпат: Із лірики вісімдесятих» (1998), «Серпень за старим стилем» (2000), «Була така земля: Вибране» (2003) та ін. Одна з його збірок була визнана найкращою поетичною книгою десятиліття.

Нині поет є членом досить неординарного мистецького угруповання «Пси святого Юра». Він веде на радіо літературну програму «На межі тисячоліть». 1993 року йому було присуджено Міжнародну літературну премію «Благовіст», 1995-го – премію журналу «Сучасність», 1999-го – премію імені Павла Тичини. А найвищої літературної відзнаки України, Державної премії імені Тараса Шевченка, Василь Герасим'юк був удостоєний 2003 року.

Кого з письменників – лауреатів Державної премії імені Тараса Шевченка ви можете назвати?

«Я ВИРІС ПІД РОЗПАЧ ТРЕМБІТ»

Поетичний світ Василя Герасим'юка з першого погляду вражає і зачаровує. Вражає розмаїттям барв і мотивів, глибиною філософського осмислення життя, а зачаровує – унікальною ритмомелодикою, якоюсь внутрішньою музикою поезій, кожна з яких звучить чи далеким покликом трембіти, чи бурхливим водоспадом карпатської річки, чи погуком могутнього пралісу, в якому й досі можна зустріти справжнього гуцульського мольфара (чарівника). Його поезія вільна від гучних вигуків чи гнівного гіркого осуду сучасності. А водночас громадянська позиція поета абсолютно ясна, і не тільки тому, що ми знаємо його біографію чи чули відверті висловлювання. Поезія Герасим'юка залишається справжнім мистецтвом слова, не втрачаючи глибокої закоріненості в пекучі проблеми українського сьогодення. Тому його ім'я і його збірки не губляться в книжковому потоці, вони пломеніють, як та жива ватра, про яку так глибоко і символічно розповів нам поет.

Пригадайте, за якими ознаками можна визначити, до якого виду лірики – громадянської чи інтимної – належить твір.

«Жива ватра» – вірш-символ, надзвичайно характерний для творчості цього автора. Його твори може зрозуміти той, чия душа відкрита для Поезії, читач-інтелектуал, готовий робити щоденні духовні відкриття.

Автор створив могутній символічний образ ватри – вогню, що очищає, через який повинен пройти народ, щоб знайти свою дорогу до землі обітованої. Він повертається до традицій (древні слов'яни стрибали через вогонь, який символізував очищення й оновлення) – «за древнім полонинським звичаєм». Загалом у кожному рядку вірша закодований символ: «щоби хижак не внадився» – щоб вороги не сунули на нашу землю,

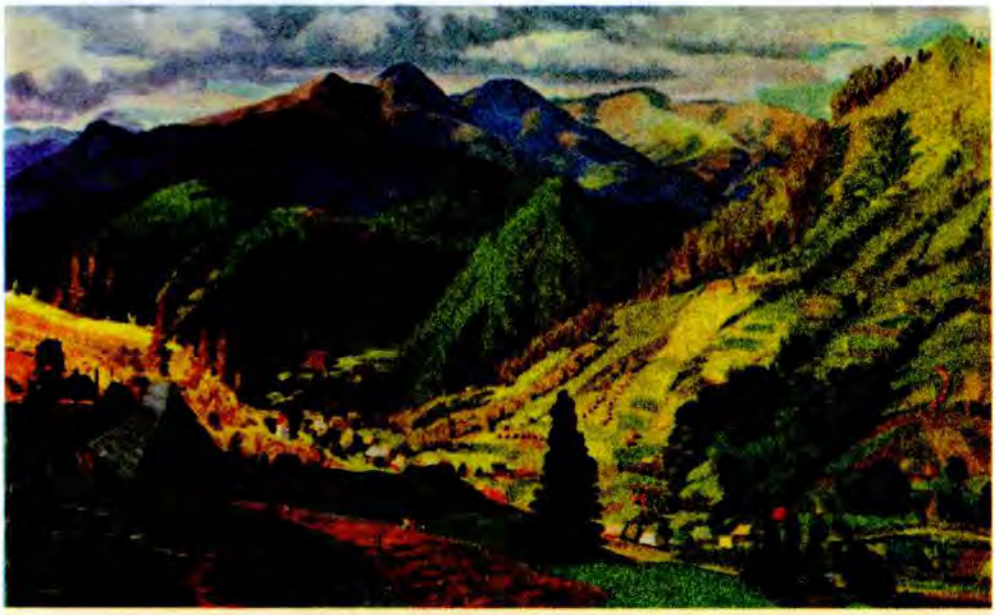

Федір Манайло. Село в горах

«щоби підступний гад вим'я не виссав» – щоб не знайшовся зрадник, який перепинить могутній поступ отари, під якою автор розуміє свій народ, нас, що «заледве не стали отарою на високім пасовиську».

Георгій Якутович. Аркан

Як і будь-який символічний алегоричний твір, цю поезію кожен може прочитати по-своєму, побачити в ній щось своє. Але ніхто не заперечить високі регістри емоційного звучання вірша, в якому закодовано національну ідею, який насичений вірою у щасливе прийдешнє нації, що після очищення вогнем знайде «високе пасовиськo». І цей вогонь очищення треба берегти, бо ватра «помирає тільки раз».

Форма, яку Василь Герасим'юк обрав для своєї поезії, мабуть, єдино можлива. Саме вільний вірш дав змогу побудувати твір як довірливий монолог, з яким поет звернувся до сучасників. Він переконаний, що ми його почуємо...

Пригадайте вільні вірші, які вивчали раніше. До чого спонукає автора така форма поезії? У якому випадку, на ваш погляд, вона є найдоречнішою?

Вірш **«Чоловічий танець»** – так само насичений символікою, так само алегоричний. У ньому автор звертається до чоловіцтва, до тих, хто повинен нести на своїх плечах найбільший тягар життя, відповідальності, праці. Його аркан – це символ справжнього, чесного і самовідданого шляху людини на землі. «Заповітне коло» – єднання з однодумцями, які разом спроможні перевернути світ. Людина не може бути сама, інакше вона випаде «із цього грішного світу». Саме тому, коли в єдиному пориві прекрасного танцю поєднаються «піт і кров», людина стане Людиною. І життя її, чесне і світле, завжди триватиме в ритмі вічного і прекрасного чоловічого танцю, і на своїх плечах почуватиме вона руки побратимів, і міцно стискатиме долонею руки найближчих друзів. Такою є формула справжнього чоловічого життя від Василя Герасим'юка – «ти мусиш танцювати аркан»!

А які ще символічні танці ви знаєте? Чи кожен танок щось символізує? Що ви пам'ятаєте про «Кривий танець»?

Поезія **«Перший сніг»** – шпарина в інтимний світ поета. Вона переконує: Василь Герасим'юк – справді Поет. Він уміє розмовляти зі снігом, чує й розуміє навіть його. Що такого дивного помітив поет у ньому? Вчитайтеся: снігові «важко дихати», але ж довкола він творить першу незайману свіжість! І цієї свіжості й чистоти так прагне поетова душа, тому й звіряється читачам: «йде перший сніг на поклик мій».

Цей вірш – римований. Поміркуймо, чому автор обрав для нього саме таку форму. Певно, тому, що цей сніг, який огортає все навколо в білосніжну тишу, «йде» і кроки його ритмічні й розмірені.

Яка, на вашу думку, роль рими в цьому творі?

Поетові високої художньої культури, Василеві Герасим'юку притаманні ощадливість і зваженість вислову, сконцентрованість образної думки.

Його лірична стихія – заглибленість у вічні закони буття, яскраві спалахи поетичних осяянь, визначена потаємність почуттів, які може розділити з ним лише той, хто, як і поет, переконаний: кожен хоч раз повинен запалити живу ватру і відчути її тепло, станцювати чи бодай побачити величний аркан, відчути на губах дотик вічного, як світ, снігу.

Не опускайте завісу, що закриває вхід до Поетичної Майстерні Василя Герасим'юка. Адже світ його творів такий неосяжний! Бракуватиме польоту в житті – навідуйтеся туди і пам'ятайте: Поезія – вічна таїна, шлях до якої лежить через духовне самовдосконалення, через терни пізнання і велику любов до Слова.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I рівень – *початковий*

1. До якого поетичного покоління належить Василь Герасим'юк?
2. Назвіть твори поета, які ви прочитали, і центральні образи в них.
3. Які з поезій римовані, а які написані вільним віршем?

II рівень – *середній*

1. Виразно прочитайте будь-яку з поезій. Прокоментуйте розставлені логічні наголоси.
2. Поясніть, чому твори цього поета називають символічними, алегоричними.
3. Опишіть, яким постає перед читачем ліричний герой цих творів.

III рівень – *достатній*

1. Лауреатом яких премій є Василь Герасим'юк? За що їх присуджують?
2. Підготуйте перелік запитань для інтерв'ю з поетом. Мотивуйте, чому саме про це ви хотіли б дізнатися від нього.
3. Визначте провідні символи поезій Герасим'юка. Прокоментуйте їх.

IV рівень – *високий*

1. Які філософські проблеми можна виокремити в поезії Герасим'юка?
2. Поміркуйте, у чому сенс життєвої позиції поета.
3. Як довго, на ваш погляд, будуть актуальними твори цього автора?

РОБОТА В ГРУПАХ

Три групи отримують завдання докладно проаналізувати одну з поезій Герасим'юка за змістом і формою. Роботу груп оцінять рецензенти, що поставлять додаткові запитання, організують дискусію.

ДИСКУТУЄМО

Чи потрібна поезія сучасному читачеві? Можливо, вона поступово перетворюється на елітарне мистецтво?

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Українські народні танці: історія виникнення, символіка, особливості виконання». Для дослідження скористайтеся етнографічною літературою, книгами з історії української культури, Інтернетом, музичними записами тощо.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Підготуйте інформацію про одну або кілька радіопрограм, які веде Василь Герасим'юк, і представте їх класові. Що нового ви дізналися про поета з цих передач?

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Щоб краще зрозуміти внутрішній світ поета, прочитайте уривок інтерв'ю з Василем Герасим'юком.

– *Поняття «технології мистецтва» нині не зачепило хіба що поетів. (...) Чи поезія недоторканна?*

– ...Техніку письма визначає той же рух крові, рух емоцій... колір очей, навіть генетичний код. Поет мусить бути природним. Тут нема техніки чи технології, натомість є жива людина – одна така: аналогів немає. Це ж смішно, коли хтось думає, що за такою-то технологією цей автор кращий за іншого. Ба більше, не все ж вивчено, а щодо слова – теж. Навіть якщо творчість ще не до кінця реалізована, то вона живе в людині й випромінюється якимсь чином... діє...

– *У Ваших віршах є, крім усього іншого, теологічні[1] мотиви. Розумію, наскільки це інтимне питання. Як Ви відчуваєте Божу присутність у своєму житті?*

– Безпосередньо.

– *Спробуйте описати Вашу першу Музу. Можливо, я не зовсім точно висловилася, яка це була жінка або навіть є... Ви краще знаєте, як, що, хто.*

– Моя перша муза – мама – Якібчук Марія Василівна, дочка командира УПА.

– *Якими критеріями, на Ваш погляд, можна виміряти довіру? Якщо можна...*

– Тільки одним (для поета): ти сам повинен вірити в те, що пишеш. (...)

– *Якщо вмістити сенс слова «поезія» в кількох словах, то чим вона є для поета і для читача, для чого взагалі поезія як така існує?*

– А для чого музика існує? На мій погляд, поезія і музика – мистецтва рівноправні. І Рембрандт, і Моцарт, і Шевченко – це ж одна компанія. Ні чистота жанру, ні класичність тут недоречні. Мистецтво твориться на вищому рівні й тоді, коли воно ультрамодерне[2], бо найвищого рівня речі приречені стати класикою. (...)

Прокоментуйте репліки поета. Якою ви уявляєте цю людину?

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Ваше завдання – розгадати кросворд, присвячений творчості Василя Герасим'юка. Переможцем буде той, хто першим заповнить усі клітинки. **(Увага!** Зафарбовані клітинки не враховувати!)

По горизонталі: 1. Рідне село поета. 2. Чарівник на Західній Україні. 3. Сніг, про який написав поезію Василь Герасим'юк. 4. Вірш «Чоловічий ...». 5. Танець, який виконують чоловіки. 6. Назва багаття в Карпатах і поезії «Жива...».

По вертикалі: 1. Місто, в якому народився поет. 2. Край, який оспівує у своїй творчості Герасим'юк. 3. Покоління поетів, до якого належить Герасим'юк. 4. Ім'я матері поета.

---

[1] Теоло́гія – вчення про Бога.

[2] Ультрамоде́рне – найсучасніше, найновіше.

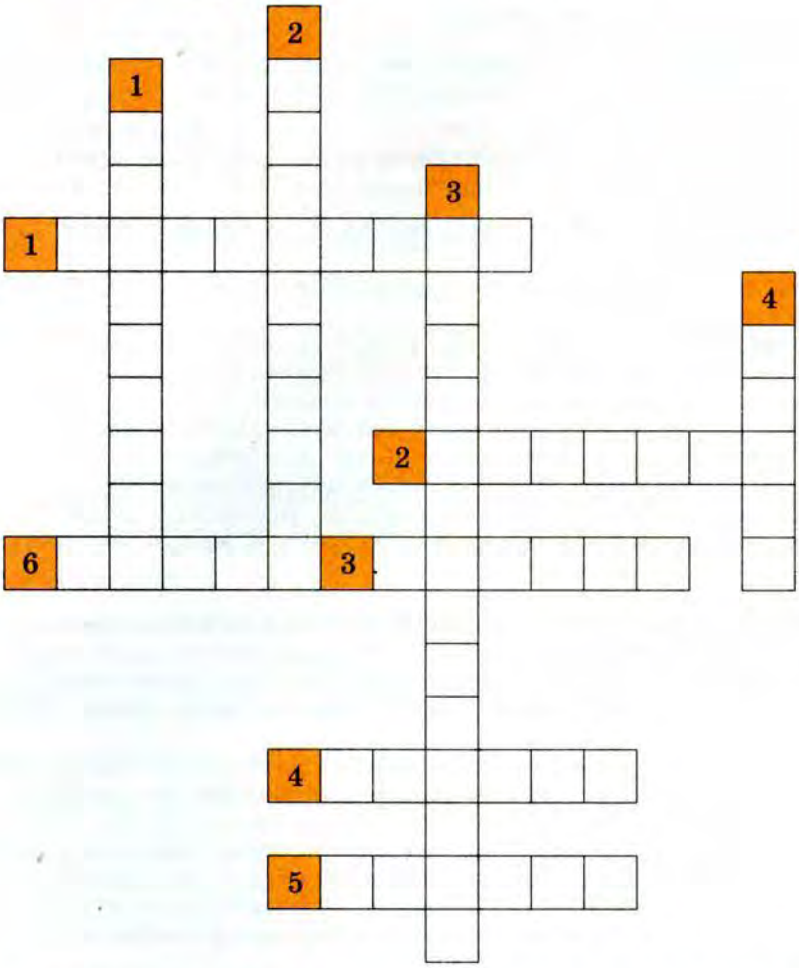

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Сучасна українська література. – К., 2006.
2. Жулинський М. Подих третього тисячоліття. – Луцьк, 2000.
3. Процюк С. Лицарі стилосу та кав'ярень: Есе про дев'яностиків. – К., 1996.
4. Літературний процес 90-х років XX століття // Українська мова та література. – 2000. – № 22.

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ВІТАЛЬНЯ

ФЕДІР МАНАЙЛО

«Вічний поклик Карпат»

У 30-х роках минулого століття на Закарпатті сформувалася плеяда талановитих художників, які своєю творчістю збагатили не лише національне, а і європейське мистецтво. Це Адальберт Ерделі, Йосип Бокшай, Федір Манайло, Андрій Коцка, Гаврило Глюк.

У підручнику вміщені роботи одного з найталановитіших майстрів цієї школи – Федора Манайла.

1934 року після закінчення Празької художньо-промислової школи Федір Манайло повернувся до Ужгорода й одразу приєднався до славної когорти закарпатських художників. У своїх картинах 1930–40-х років він використовує досягнення найновіших стильових течій тогочасного європейського живопису.

Це був надзвичайно багатогранний митець. Він постійно експериментував, творчий пошук став органічною потребою його буття. Різні жанри, форми, оригінальна малярська техніка вирізняють його щедрий творчий доробок серед інших. Як художник глибоко національний, він майстерно поєднував у своїх полотнах традиційний національний зміст і нову цікаву форму. Манайло завжди писав картини із життя свого народу, бо добре знав і шанував його звичаї, побут, обряди, міфологію. Тому й був головним художнім консультантом на зйомках геніального фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків».

1960-ті означилися експериментами в царині техніки, мозаїки. Тоді він спробував себе і як театральний художник – його декорації стали неперевершеною подією в театральному житті.

Федір Манайло завжди досягав своєї мети і не вірив, що бувають завдання, які не можна виконати. Він посів своє, осібне місце в історії українського живопису. Його експресивна, бентежна манера відтворення життя рідного народу, мабуть, завжди буде зачаровувати споглядачів.

Уважно розгляньте репродукції картин Федора Манайла в підручнику. Як ці твори відображають внутрішній світ художника, українську душу?

ПІДСУМКИ

Яскравим і незабутнім був цьогорічний курс української літератури. Багато цікавого й корисного почерпнули ви з нетлінних творів вітчизняного красного письменства. Тож підсумуймо вивчене.

Прочитайте цитати і висловте припущення, якій особі чи явищу вони присвячені, а відтак розкажіть про цю людину, явище, книгу, про все, що вам запам'яталося з курсу літератури 9-го класу.

1. Благословенна ти в віках,
   Як сонце наше благовісне,
   Як віщий білокрилий птах,
   Печаль і радість наша, пісне.

   (Максим Рильський)

2. «Я хочу, щоб її переклали всіма мовами, щоб не лише шотландці й ірландці, а й турки та араби могли читати й розуміти її. Я дуже хочу, щоб хлібороб наспівував її, ідучи за плугом, щоб ткач виводив її псалми під дзижчання свого човника, а мандрівник забув про втому, згадуючи її притчі» *(Еразм Роттердамський)*.

3. «Носились по ярмарках і домівках, святами – по міських площах і сільських майданах, інсценізуючи імпровізовані ними ж різдвяні та побутово-реалістичні драми, отже, твори мішаної, біблійно-світської тематики, освіжені правдивим тлом селянського, ремісничого й козацького життя, належно декоровані, живомовно виконувані» *(Ігор Калинець)*.

4. Царя Йоанна залізний поступ
   Та ще і натхненне праці дитя –
   Першодрукований руський Апостол.
   Перший друкарський верстат на Русі.

   (Микола Упеник)

5. Душі своєї володіння
   Ти переглянь безжальним оком –
   Яке ж покільчилось насіння?
   Погані трави рви жорстоко,
   Найшвидше рви терни й ожину –
   Багатство глушить слово Боже...

   (Іван Драч)

6. «З-поза жартівливої форми талановитої пародії, що описувала пригоди запорозьких гольтіпак, висувалися інші образи і спомини; саме тоді наші запорожці блукали світами, не знаходячи собі пристановища, – і гіркі гадки мусіли наводити спомини, що викликало се байдуже нібито оповідання про троянських бурлак!» *(Михайло Грушевський)*.

7. «Письменник-новатор першим довів здатність української мови забезпечити високий розвиток усіх літературних жанрів» *(Олесь Гончар)*.

8. Я так як бачу Маркіяна:
   Обличчя мудре і бліде.
   Я так як чую Маркіяна:
   То слово, що із серця йде...

   (Дмитро Павличко)

9. Кругом твого стовпа зібрались мертві душі,
Ті, що не встиг єси пером живописати:
Пани, попи, жиди, педанти довговуші,
Та й заходилися гуртом тебе вітати,
Мов предсідателя казенної палати.

(Пантелеймон Куліш)

10. Благословенна най буде година,
І тая хата, і село,
Що Україні принесло
З великих найбільшого сина.
Благословенна!

(Богдан Лепкий)

11. Та він працює. Феніксом з пожару
Мотронівка народжується знов;
Завзяттям віє від його промов,
І в очах відблиск молодого жару.

Він боре тупість і муругу лінь;
В Європі хоче ставити курінь,
Над творами культурників п'яніє...

(Микола Зеров)

12. «Найясніше і найпростіше зазначу ту емансипаційну тенденцію – не абстрактними мудруваннями, не зворушливими покликами, а простим, скромним та сердечним змалюванням щоденних фактів життя, від якого тільки по довшім вчитуванню морозиться кров у жилах» *(Іван Франко)*.

13. «Він хотів бути Людиною, був і залишився нею. Він усе життя змагався за людину, виявляючи при цьому в найскладніших ситуаціях особливу витримку, мужність і навіть геройство. І всі його позитивні герої в негативній дійсності – і Андрій Чумак, і Максим Колот, і Григорій Многогрішний та інші – це втілення в літературних образах найкращих рис живих сучасників і його самого...» (*Вадим Усань*).

14. «Саме така ідеологія його паліндромів... Для нього світ виступає словом – поетичним, лінгвістичним і взагалі тим, що було Напочатку. Він уявляє слово так:

Мови данина... Дивом
Нотую у тон:
О – соло гожо-голосо.
Е – Лель, леле.
А –
Вада, гадав...» *(Юрій Мосенкіс)*.

Навчальний рік завершився, отримано останні оцінки й перегорнуто останню сторінку книги. Але шлях пізнання рідної літератури, серйозний, дорослий шлях тільки-но розпочався. І наступного року на вас чекатиме ще більше цікавих зустрічей і вражень.

Літо, найпрекрасніша пора року, завжди здається таким коротким! Не встигнете озирнутися – а спекотне сонце вже зникне за видноколом і при-

рода вбереться в багряні барви осені. Тож не розлучайтеся з книжкою і влітку, щоб належно розпочати новий навчальний рік. Зверніть увагу на перелік творів, які вам слід прочитати з курсу літератури в 10-му класі.

1. *Іван Нечуй-Левицький.* «Кайдашева сім'я».
2. *Панас Мирний.* «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».
3. *Іван Карпенко-Карий.* «Мартин Боруля».
4. *Михайло Старицький.* «Оборона Буші».
5. *Михайло Коцюбинський.* «Intermezzo», «Тіні забутих предків».
6. *Ольга Кобилянська.* «Земля».
7. *Василь Стефаник.* «Камінний хрест».
8. *Леся Українка.* «Лісова пісня».
9. *Володимир Винниченко.* «Момент».

ВЕСЕЛИХ ВАМ КАНІКУЛ
І ДОЛЕНОСНИХ ЗУСТРІЧЕЙ З ЇЇ ВЕЛИЧНІСТЮ
КНИГОЮ!

ЗМІСТ

Від автора 3
ВСТУП. «Не гідний писати ніхто,
в кого нечисті внутрішні помисли...» 4

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

«...Голосна та правдива, як Господа слово» 14
Родинно-побутові пісні 16
Українське весілля. «Ми дівчину та й уберемо,
до шлюбу поведемо...» 24
Українські народні балади. «Доведеться усю правду
людям розказати...» 36

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

«Окуніться ж ви в джерело, що сріблиться перед вами...» 46
Біблія 50
Біблійні легенди 52
Оригінальна література княжої Русі-України. Літописи як історико-
художні твори 64
«Повість минулих літ» 65
Києво-Печерський патерик 68
Українська література ренесансу і бароко. «Одна з найзагадковіших,
найбагатших і найвеличніших культурних епох» 74
Полемічна література 81
Історично-мемуарна проза 85
Літопис Самовидця 86
Літопис Григорія Граб'янки 88
Літопис Самійла Величка 89
«Історія русів» 90
Поезія. «Сад поетичний» 96
«Дві книжечки вкупі зв'язані». Творчість
Івана Величковського 96

Мандрувала світом пісня 100
Драматургія. «До смерті всяк чоловік учиться...» 104
Григорій Сковорода. «Доля дарувала Україні Сковороду» 113
«Щастя наше всередині нас». Філософські погляди Григорія Сковороди 116
Філософський трактат «Вступні двері до християнської добронравності» 120
«Воскресіння народу почалось». Байкарська та поетична творчість Григорія Сковороди 123

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

«Нове слово між народами» 132
Іван Котляревський. «Він між нами тепер! Він зібрав нас усіх!» 140
«"Енеїда" – незрівнянно народніша від усіх своїх попередниць» 142
«Наталка Полтавка» 150
Григорій Квітка-Основ'яненко. «Утни, батьку, щоб нехотя на ввесь світ почули» 158
«Внутрішній образ українського народу». Творчість Григорія Квітки-Основ'яненка 160
«Маруся» 162
«Конотопська відьма» 163
Література українського романтизму. «Розгласи в далекий край славу давнюю Украйни!» 170
Харківська школа романтиків 173
Петро Гулак-Артемовський 173
Микола Костомаров 174
Михайло Петренко 175
Євген Гребінка 176
Віктор Забіла 177
«Руська трійця» 178
Маркіян Шашкевич 179
Микола Гоголь. «Він до смерті не любив переповідати одне й те ж саме...» 184
«Життя кипить в мені. Праці мої будуть натхненними» 186
Тарас Шевченко. Слово генія 190
«Мені здається, що се я, що се ж та молодість моя». Рання творчість 191
Поема «Гайдамаки» 197
Національна проблематика у творчості Тараса Шевченка періоду «Трьох літ». «Я прозрівати став потроху...» 203

Поема «Кавказ» 203
«Чигрине, Чигрине...» 205
«Великий льох» 205
«Стоїть в селі Суботові...» 207
Поема «Сон» 209
Посланіє «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» 211

Тема жіночої долі у творчості Тараса Шевченка. «Найкращий доказ великої геніальності Шевченка» 214
«Катерина» 214
«Наймичка» 215
«У нашім раї, на землі...» 216
«На панщині пшеницю жала...» 217
Поема «Марія» 217

Лірика періоду арешту та заслання й після повернення із заслання. «О доле моя! Моя країно! Коли я вирвусь з цієї пустині?» 220
«Садок вишневий коло хати...» 220
«Доля» 221
«Росли укупочці, зросли...» 222

Тарас Шевченко і Біблія. «Господь, любя отих людей, послав на землю їм пророка...» 223
Світова велич Шевченка. «Того великого вогню і смерть не погасила» 228

Пантелеймон Куліш. «Нехай за нас наше діло говорить...» 235
«Слово нам верне і силу давнезну, і волю...» 238
«Чорна рада» 241

Марко Вовчок. «Королівна Я» 249
«Секрет незрівнянної мелодійності прози» 252

З ЛІТЕРАТУРИ XX СТОЛІТТЯ

«Приєднувати геніїв світи до володінь Тарасової мови» 260

Іван Липа. «Пронісся далі, лишивши на землі частку своєї безсмертної сили» 267
«Люде почали вдивлятися в зоряне небо» 269

Література української еміграції 273

Іван Багряний. «Будьте смілими, будьте великими!» 274
«Не замовкну я ніколи, доки ходжу на цій планеті» 277

Візуальна (зорова) поезія сьогодні. «Співавтором – рідна мова» 282

Василь Герасим'юк. «Я приходитиму до вас при світлі дня» 289
«Я виріс під розпач трембіт» 290

Підсумки 296

Рубрика «Ваш літературознавчий словник»

Алегорія 213
Алюзія 157
Аналіз художнього твору 11
Афоризм 128
Балада 42
Бурлеск 156
Вертеп 111
Візуальна (зорова) поезія 287
Гімн 227
Гротеск 213
Елегія 182, 196
Естетика 11
Історичний роман 247
Контекст 11
Контраст 213
Лірика 197
Лірична медитація 223
Ліричний герой 223
Ліро-епічний твір 197
Літературна течія 167
Літературний напрям 167
Містерія 209
Пародія 156
Пригодницький роман 280
Притча 62
Псалми 227
Психологізм 223
Реалізм 168
Римування 157
Роман 247
Романс 182
Роман-хроніка 247
Романтизм 182
Романтичний герой 256
Сентименталізм 168
Травестія 156
Умовність 213
Фігурні (курйозні) вірші 102
Фольклоризм 22
Фольклористика 22
Шкільна драма 111

Навчальне видання

МІЩЕНКО Олена Іванівна

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України

У художньому оформленні підручника
використано репродукції картин *Т. Шевченка, І. Сколоздри,*
А. Блудова, І. Марчука.
Автор фото В. Герасим'юка – *М. Лазаренко.*

Головний художник *Світлана Железняк*
Завідувачка редакції мови
та літератури *Наталя Заблоцька*
Редактор *Віта Чала*
Художнє оформлення *Володимира Лопарєва*
Художній редактор *Володимир Соловйов*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Коректори *Інна Іванюсь, Алла Кравченко*
Комп'ютерна верстка *Клари Шалигіної*

Здано на виробництво та підписано до друку 03.04.2009 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Шкільна.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 24,7 + 0,33 форзац.
Умовн. фарбо-відб. 98,8. Обл.-вид. арк. 23,85+0,55 форзац.
Вид. № 952. Наклад 5000 прим.
Зам. № 9-0800.

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ, вул. Тимошенка, 2-л.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано у ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11
Свідоцтво ДК № 2891 від 04.07.2007 р.
www.globus-book.com